

Prvi dio:

Ispod Zakum drva

Ime mi je Dželal Pljevljak. Trideset i pet godina radim kao civilno lice u vojsci. Jučer me je pukovnik Uzelac pozvao u kancelariju, počastio me kafom i upitao hoću li u penziju. Upisivali su mi staž kao da sam aktivni starješina, zastavnik prve klase, i već sam se odavno trebao umiroviti. Mogao si poći u Sandžak, na svoje selo, sjesti pred kuću pa gledati niz šljivik i uživati. Rekao mi je tako, i sve me gleda ispod oka, da čuje šta ću mu odgovoriti. Kažem: nemam ja, družo pukovniče, svoj šljivik, nemam ni kuću, ostavio sam je bratu Ragibu, koji je prije tri godine preselio i kuću ostavio sinovima. A njih nisam vidio već dvadeset i koju godinu, jer toliko nisam bio na Sandžaku, pa sad računam kako nemam ni Sandžaka, kao što nemam kuće i šljivika. On me gleda i sve maše glavom kao da pred sobom ima teškog bolesnika. Šta da onda radimo stobom, zemljače, govori mi i lupka otvorenim naliv perom po mome dosjeu i sve istresa kapi tinte. Razmazuju se po radnoj knjižici i karakteristikama što sam ih prije petnaest godina donio iz Baške Vode, zapečaćene pečatom majora Terzića, i kako je red, nikada nisam saznao šta u njima piše. Sad gledam kako po ispisanim papirima kapa tinta, razmazuje se, tako da više niko neće moći ni da ih pročita.

Trebalo bi mi biti svejedno, a meni nije svejedno. Zamolio bih pukovnika da prestane tresti i lupkati perom, a ne mogu, nije red, nego gledam u onaj zlatni vršak i sve mislim da će me vidjeti kako gledam i da će prestati. I šta ćemo sad, pita me. Ako ikako može, odgovaram mu, dajte mi još jednu godinu da radim. Ali da se do proljeća središ, da pođeš u Sandžak kod tih svojih bratanaca, da im kažeš kakva je stvar i da ti daju komad zemlje, da sagradiš kuću i posadiš šljivik. Da se u ovo doba dogodine možeš useliti pa da čekaš proljeće, mlade šljive prvi puta da obrežeš. Jesi li me razumio,

Dželale? Rekoh: jesam, I hvala vam, ovo vam neću zaboraviti. I nemoj, nego pamti. Ako ti ne upamtiš, sve ima da ode u materinu, pobudalili ljudi, sve će da zaborave, i staje bilo i šta ne smije biti.

Tako on meni, a ja se digoh pa prema vratima. Šta ćemo sad, upita me prije nego što izađoh. Ništa, rekoh, petak je sutra. I Nova godina. E pa, sretna ti Nova godina, Dželale! Sretna i vama,

pukovniče. Tako se razidosmo. Ovo je treća godina kako vodimo isti razgovor. Pukovnik Uzelac kaže mi daje vrijeme za penziju. Upita me za šljivik i kuću na Sandžaku, a ja mu pošteno, da ne slažem, govorim da nemam ništa. On maše glavom kao da sam teško bolestan i daruje mi još tu jednu godinu, ali da do sljedeće sagradim kuću i posadim šljivik. Gledam ga i mislim se, je li zaboravio šta mi je prošle godine rekao ili se pravi da je zaboravio. Milije bi mi bilo da se samo pravi, jer ako nije tako, onda će biti da sam ga prevario i da sam i ove i prethodnih godina učinio grijeh. Neću saznati staje istina.

Jutro je, šest sati, nije se razdanilo, ali moram na put. Silazim u garažu, haustor vonja na bakalar i ljudsku pišaku, iza nekih se vrata čuje muzika, iza drugih hrkanje. Neko se ispovraćao kod izlaza. Mladost je to, roditelji ih prvi puta puste da slave s prijateljima, a oni šta će, nego se napiju kao da im je zadnji put. Mislim tako o njima da ne moram o čemu drugom. Brava je zahrđala, jednom će u njoj puknuti ključ. Valjalo bje konačno promijeniti. Pomislim to svakoga petka, a već se u subotu ne sjetim. Sve dok jednog jutra ne pukne ključ. Volga se u polumraku sjaji kao klavir. Gledam je i mislim se što je lijepa, dok mi na um pada klavir u šibenskome Domu armije, godina je bila 1969, selio se Centar veze pa su me pozvali na ispomoć, trebalo je sačekati nekog kapetana, Slovenca, zvao se Mitja Kale, i dok smo tako čekali, jedan je vojnik sjeo za taj klavir, nikoga nije pitao, nego je samo počeo svirati. Vojnik je bio iz Beograda, plav kao palačinak a

sitan, ne bih ga ni upamtio da nije tad zasvirao. Ej, trebalo se usuditi pred starješinama!

Ne znam staje svirao, ne razumijem se u muziku, ali je brzo prestao. Niko mu nije ništa rekao, samo je nakon minute, možda i kraće, ustao, spustio onaj poklopac, i to je bio kraj. Zahvalan sam tom vojniku, milostivi Bog zna šta je danas s njime, je li se snašao u životu ili negdje svira po kafanama. On mi je ostavio sjećanje na taj dan. Da nije bilo njega, zaboravio bih da smo čekali kapetana Kalca, da smo bili u Domu armije i da smo bili u Šibeniku, a možda se ne bih sjećao ni da se selio Centar veze. Da nije bilo tog vojnika, jedan bi dan nestao kao da ga nisam

živio. Velika je to stvar, kada ti neko nehotice spasi dan života. Evo, sad ne bih ni znao kojom je crnoćom crna ova moja volga. Gledao bih je jutros i nešto bi mi falilo da nije bilo tog klavira.

Sinoć sam ispraznio gepek, izvadio sve što je viška i što se u ove dvije godine nakupilo. A nakupi se smeća, isto kao na tavanu ili u podrumu, koliko god čovjek pazio. Jest da volgu nisam često prao i čistio, možda samo desetak puta, ali i da jesam, sad bi isto bilo. U garaži sam, na štoklici, ostavio i šoferski dnevnik pokojnog generala Karamujića: školsku teku tvrdih crvenih korica, u koju je upisivao svaku vožnju, svaki tank benzina, ponašanje vozila na cesti, kvarove i zvuk motora. Mislim se, bolje je da dnevnik ostane tu, jer ko zna šta bi poslije moglo biti i kako bi se moglo shvatiti ono stoje moj general pisao. A nikako mi ne bi bilo drago da se nešto krivo shvati.

Gledam još jednom jednu po jednu pregradu, rupu i pretinac, da slučajno nešto ne ostane. I ne žuri mi se, Nova je godina, miran dan, neće biti prometa na cesti. More prema Braču sivo je kao čelik, ali nema bure, tako da se zima ne osjeća. Zatvaram za sobom garažna vrata, pazim da ne tresnu - komšije da se ne probude, pa čekam da se zagrije motor.

Ima jedan prozor na drugome katu zgrade preko puta koji već godinama gledam. Zavjesa se pomiče, iza nje je sijeda ženska glava, stoji i čeka me da krenem. Duša bi joj bila znati kamo idem pa se sve nada da će joj se jednom kazati. Svakoga petka, tačno u šest i petnaest ujutro, dok svijet oko nje spava, izlazi na prozor, jer zna da će me vidjeti. Samo malo pomakne zavjesu, tek toliko da glavu provuče, po čemu sudim da još neko spava u sobi, a nju je strah da ga ne probudi. Gleda i čeka onoliko koliko treba, nekad deset minuta, a nekad i pola sata. Drugim je jutrima nema kod prozora. Znam to, jer nekad krenem na posao odmah poslije šest, pa gledam, a nje nema. Računam da se svakoga petka diže samo zbog mene, ili zbog svoje znatiželje. Ali onda mislim da se, možda, ona tako moli Bogu. Tako što mene svakoga petka u šest i petnaest gleda kroz prozor.

Krećem da žena ne bi dugo čekala. Ovo je volga M24, godina proizvodnje 1971. Moćan ruski auto, ali puno troši. Kupio sam je od generala Musadika Karamujića, a on ju je kupio od generala Nikole Ljubičića. Jeftino mu je prodao, jer se volge htio osloboditi, a onda je i Karamujić meni jeftino prodao, jer je išao u penziju. Kad je general Ljubičić prodavao, priča se daje stigla depeša iz Maršalata da se ne gleda najbolje na starješine koji voze ruske aute, moskviće i zaporošce. Ljubičić je prodao volgu da drugima bude za primjer. A Karamujić ju je kupio jer mu je bilo svejedno. Salio se govoreći da se na njega depeša ne odnosi i da ne bi valjalo da on kao Muzafer vozi turski auto, dok ruski u njegovom slučaju ne može biti problem. Pa bi zapjevao pjesmu Volga, Volga, a lijepo je pjevao, naročito ruske pjesme.

Kada je general Karamujić pjevao, onima koji ga slušaju oči bi se napunile suzama. Ne bih to govorio da ne znam i da više puta nisam gledao i da i sam nisam uz njega plakao. Bilo je to, sjećam se, u vrijeme kada je Nixon

posjetio Jugoslaviju, tada je Ljubičić Karamujiću prodao volgu. Poslije smo ga gledali na televiziji kako američkome predsjedniku predaje raport.

Tog dana nije bilo hladno, ali kada je Nixon izašao pred vod vojnika, a Ljubičić mu salutirao, počeli smo se mrznuti. Bilo nas je desetak u oficirskoj dvorani, nas trojica vozača, a ostalo vodnici, zastavnici i poručnik Cesojević. čekali smo da dođe major Spirkovski pa da se krene prema Kninu, I tresli smo se od zime, svi kao jedan. Trajalo je to još pola sata nakon što je dnevnik prošao, šutjeli smo, niko riječi nije progovorio. A šta ćeš govoriti kad su to opasne stvari. Onda se život polako počeo vraćati u nas. Šta ovo bi?, prvi se javio Jozo Komšo, najstariji šofer u divizionu. Ništa nije bilo, družo Jozo, i ne pomišljaj nikad da je bilo, odgovorio mu je zastavnik Milutinović. Sutradan sam završio u ambulanti zbog promrzlina na nožnim prstima. čudio se doktor otkud mi, ali mu nisam rekao.

Pričalo se daje Henry Kissinger naredio da se preko špijuna ustanovi broj jugoslavenskih oficira i

podoficira koji voze ruske aute. Možda to i nije istina, ne znam. Onako kako se pričalo, tako ja

pamtim. Koji mjesec nakon što je kupio volgu, generalu Karamujiću umrla je žena. Iznenada, nije bila bolesna, samo se jednoga jutra nije digla iz kreveta. Sanduk joj pokrili zastavom, partijskom, a uz sanduk šest sinova, sa svake strane po trojica. Nijedan ne plače. General nije dao da se Milka pokopa u Splitu, nego su je vozili u Sarajevo, na što se nije dobro gledalo i ogovaralo se Karamuju po komandi jer je tako postupio. Bilo je takvo vrijeme, čudno I osjetljivo, nakon Maspoka, kada se na svakoga i na sve gledalo širom otvorenih očiju. Bezbeli je otišao kopati je u Sarajevo jer je nad gradom tristo minareta. Turčin, da bi li Turčin! čulo se tako, šaptalo se po ćoškovima i u oficirskoj kantini, a ja ne znam koje govorio, jer sam se trudio da ne

čujem pa sam prečuo i ono što sam čuo, dok sam ono što ne mogah prečuti odmah i zaboravio. Najbolje je tako. Pogotovo meni. A nesretnik Musadik niti je bio vjernik, niti je znao dina i imao

imana, nego gaje njegov očaj vodio kroz život, iako se činilo da je vedar čovjek sve dok ne zapjeva ruske pjesme. Poslije se nije ženio, a bolje bi mu bilo da jest. Kažu da se jedna Splitska, imenom Radojka, zanimala za njega, ali da mu je bilo neugodno pred šestoricom sinova. Svašta ljudi kažu, čovjek ne može znati stoje istina.

Svake je nedjelje išao u Trogir da pere volgu. Imao je jedno mjesto, česmu u dvorištu automehaničarske radnje, i tu bi uzeo crijevo i spužvu u ruke, i tako do popodneva. Ljudi su ga voljeli jer je izmišljao viceve. Govorili su naš general, a njemu bilo drago. Siroče iz istočne Bosne, oca mu ubilo kao domobrana, mater zaklali četnici, odrastao po domovima. Dijete nije pravo znalo ni odakle je, ni čije je. Zato mu je bilo drago kada su Trogirani govorili naš general.

Kad god bi nešto asfaltirali ili bi se kopala voda i kanalizacija, Trogirani su zvali Karamujića da

urgira, bilo u Splitu bilo u Zagrebu. A kada je 1972. pohapsilo neke što su zglajzali po Savki i Tripalu ili ih se previše vidjelo dok su mahali hrvatskim zastavama i čulo dok su pjevali što ne treba, Karamujić je urgirao u Splitu da se ljudi puste na miru. I jest, sutradan ih je pustilo. Pamtim, bilo je to u vrijeme velikih manevara Sloboda 72, vozio sam generala u Knin, kad nas je kod Brnaza zaustavila vojna policija. Grmalj s bijelim uprtičima, dva metra i sto dvadeset kila u njemu, a ćelav. Nema ni obrva i trepavica, pa izgleda kao da je okupan u mlijeku, baš tako. Kaže: generale, pođite sa mnom! Tako mu govori, a običan je vojnik. Karamujo ga gleda, ne vjeruje svojim očima, lice mu se zarumenilo pa se, kao, češka po futroli s pištoljem. Šuti i ne miče se. Generale, imam naredenje, ponovo će grmalj, a vidiš,

svejedno mu šta će general učiniti. Što god učini, on svoje naređenje izvršava. Tu sam se uplašio.

Prvi sam put vidio da vojnik može biti iznad generala.

Ostao sam tako da čekam, parkiran skoro nasred ceste, a njih dvojica sjeli su u vojni citroen, ajkulu, i otišli. Bio sam u takvom strahu da se tome nisam ni začudio. Poslije ću čuti da su se odvezli samo dvjesto metara niže, do pred restoran Sunce. Grmalj gaje uveo unutra, okolo sjede ljudi, jedu janjetinu, djeca se navlače za stolnjake, matere viču na njih. Ljeto je, narod krenuo na more i ne možeš naći slobodnog stola. A general u ratnoj uniformi, ne zna gdje gaje ovaj doveo i što hoće od njega. Sve mu se čini daje veliki belaj u pitanju. Ilije belaj, ili će ovu šalu neko platiti činom i preko-mandom na Lastovo. U uglu, za stolom uz sam šank sjedi i gleda u jelovnik stariji čovjek u japankama, šortsu i košulji po kojoj su naslikane palme.

General ga u prvi mah nije ni prepoznao, jer ga je viđao samo u uniformi: pukovnik Adolf Reš.

Podsjele su mu se noge, koliko god bio stariji po činu, jer se već dvadeset godina znao red: koga pozove Reš, tome je sljedeća stanica Lepoglava ili Goli otok.

On je još đilasu rekao da više nije đilas. Kaže, sjedi Mujo, šta ćeš pojesti? Nisam gladan, odgovori mu general. Nisi sad, ali bit ćeš poslije, zato je bolje da se odmah najedeš. I on šta će, nego naruči janjetinu.

Dok su je čekali, Reš pođe pričati o tome kako je krenuo na more, eto, baš je nedavno kupio staru kuću na Pelješcu, pa je sad uređuje, zabavlja se malo i priprema za penzionerske dane. Crta mu kuću po salveti, a dobro je crtao pukovnik, sve što nacрта bude kao živo, i volio je crtati svakome koga god je ispitivao ili smjenjivao. Kažu daje Rankoviću nacrtao Dubrovnik u ruci svetoga Vlaha, sa sve i jednom kućom u Starome gradu, prije nego što mu

je rekao da će ga Tito za pola sata smijeniti, a da njemu preostaje da bira hoće li se ustrijeliti i biti upamćen kao srpski heroj ili će u Dubrovniku biti penzioner, a vojska i partija će se pobrinuti da ga niko ne upamti kao heroja. I dok je tako generalu Karamujiću crtao svoju kuću na Pelješcu, lozu i odrinu pred kućom, ženu

Steficu, profesoricu historije, kako sjedi pod odrinom i čita Tolstoja, unuke što se igraju oko stola i perzijsku mačku Sidoniju u Stefičinom krilu, generalu se učinilo kako čuje ose pod Rešovom lozom, dok piju iz slatkih groždanih boba.

Odakle ose na grožđu, a još je daleko jesen?, začudio se Karamujo u sebi. Reš gaje omađijao i uzeo pod svoje: više nije osjećao strah, samo je smjerno čekao kada će mu biti slomljen vrat. Poslije je stigla janjetina, pojelo se i popilo, Reš je insistirao da se pije Lederer pivo, a kada je sve pojedeno, još dugo je čačalicom čistio zube. Imao je krupne i zdrave zube, pričalo se da nikada nije bio kod zubara i da njegovi zubi ne trunu kao što ne trune ni brački kamen. Rado ih je pokazivao. Zato je, vele, i koristio priliku da jede sa svakim koga bi obrađivao, iako ne bi bio gladan i nije mu bilo do hrane. A onda je izlomio čačalicu u plavu metalnu pepeljaru, i dok ju je lomio, konačno je progovorio: I tako, generale, kažeš, neka se puste ljudi uhapšeni zbog hrvatskoga nacionalizma. Takoreći, ustaše neka se puste. U pravu si, ova država je dovoljno jaka da takve ne mora držati u zatvoru, samo ima troškove od njih. Ali gdje je pravda ako ustaše imaju jednaku slobodu kao i svako nevino dijete u ovoj zemlji, da ne spominjem nas koji smo za nju krvarili? I kakva je to sloboda i koliko bi vrijedila takva sloboda? E, vidiš, generale, zato ćemo mi njih hapsiti, a ti se ne miješaj da ne bismo i tebe morali hapsiti. I tebe, i tvoga pokojnog ćaću, ustaškoga oficira. Ne beri ti brige, Mujo, što ti je otac mrtav. Mi i takve hapsimo ako je za dobrobit zemlje.

Prošlo je i dva sata prije nego što se general Karamujić u znoju sav okupan vratio u auto. Nije stigao u onom citroenu, nego pješke, polako uz cestu, modar u licu kao da je već umro. Prvo je dugo šutio, a onda mi je, da ništa nisam ni upitao, ispričao kako je bilo. Spomenuo je sve, i što su jeli i što su pili, ali nešto je, čini mi se prešutio. Ne znam šta, ali nešto jest sigurno. Znam to, jer se nekako smanjio nakon tog raporta pukovniku Rešu, u restoranu Sunce, u Brnazama, i više nikada nije došao onako velik kakav je prije bio.

I sve to zbog Trogira i automehaničarske radionice, ispred koje je nedjeljom prao volgu i pričao

ljudima viceve, koje je tokom prošle sedmice smislio. A ljudi se oko njega okupljali. Dalmatinci k'o Dalmatinci, da mu se umile utrkiivali se da kažu u kojoj je kome diviziji bio otac, u kojoj barba, dok ih je on i čuo i nečuo, jer ga rat više nije zanimao, nego je samo gledao gdje će udjenuti svoj vic, pa ako ne bi moglo drukčije dreknuo bi, narod bi se na mah utišao, i on je mogao krenuti s vicevima. Bili jednom Bosanac, Amerikanac i Rus... Ili: mater da će Muji zakuhati kadaif, kad eto ti na prozor ptice lastavice, pokuca triput kljunom po staklu pa pita... A onda: pošli drug Tito i drug Kardelj, s drugaricama, na odmor u Makarsku. Kardelj vozi volgu, evo ovakvu istu, a drug Tito gleda na karti gdje je Makarska, pa kaže - Bevc, k vragu, dal si mi mapu Kine...

Ljudi bi se smijali, a general je bio sretan, pogledom je šarao od lica do lica, baš kao daje htio upamtiti sve te smjehove, jer će mu trebati čim ostane sam. Nekad bi se smijali jer su im generalovi vicevi bili smiješni, a nekad samo reda radi, da ga ne žaloste ili da što, ne daj Bože, ne pomisli. Karamujo je bio duhovit čovjek, imao je lakoću bez koje nema vica i šale, dobru ćud i plemenitost duše, a imao je oko za ljudske naravi pa je znao da će se ljudi najprije nasmijati ako ih posadiš pred ogledalo.

Ali njegovi vicevi o Titu i Kardelju nisu bili smiješni pa su se ljudi na zor smijali. A on je mislio da se baš tim vicevima bori protiv narodnoga neprijatelja i njegovih zlih šala na račun države I revolucije, kojima su se ljudi smijali i prenosili ih dalje. Sjećam se: one ružne i mračne zime 1980, kada su drugu Titu u ljubljansko-me Kliničkom centru odsjekli nogu, negdje u zapadnoj Hercegovini, usred snijega i leda, stradale su dvije sestre, prezimenom Culjak. Sve su novine o tome pisale. I kako ih je pronašlo smrznute, i kako ih je spašavalo u mostarskoj bolnici, i kako im je moralo sjeći smrznute noge. Tada se počeo šapatom prenositi ovakav vic: šta je to - ima šest ruku I jednu nogu? Odgovor: drug Tito i sestre Culjak.

Vozio sam ga u kamionu intendature, prema Dubrovniku. Trebali smo stati u Trstenom, gdje su nas čekali vojnici, da u kamion utovare neke goleme slike slikara Petra Lubarde. Ne sjećam se odakle su se te slike zatekle u Trstenom, ni zašto je baš general Karamujić morao ići po njih. To sam zaboravio. Pamtim njegovu šutnju, sve do pred Basku Vodu, riječ ne progovara. Svako malo uzdahne pa se čini da će zaustiti. A onda je krenuo psovati. I to dragoga Boga. Kako on opsuje, tako meni ispada volan iz ruku. Nije da ispada, nego ga odgurujem od sebe, jer ne želim da čujem. Nikad ranije general nije preda mnom opsovao dragoga Boga.

Znao je šta sam i koji sam, on mi je i potpisao da svakoga petka imam slobodan dan, pa me je poštovao takvoga kakav jesam. A sad psuje najgorim psovkama i ne prestaje. Kad smo se našli iznad Podgore, pomislio sam zakre-nuti upravljačem i baciti nas u provaliju. U tom je trenu lakši bio moj život od njegove psovke, ali nisam mogao to učiniti. Imao sam odgovornost za generala JNA. Bila mi je dužnost da sačuvam njegov život, šta god i kako god dalje bilo.

Slušaj, majku ti jebem, prestani!

Jesam li to rekao ili su riječi pale negdje odozgor; jesu li izašle iz zvučnika Karamujinog tranzistora, ja to do danas ne znam, niti mogu reći. Jesi, Dželale, mater si mi opsovao, nju koju su mi četnici zaklali, ali ja ti nisam zamjerio – govorio je. A ja mu tad nisam mogao reći da nije istina, daje krivo čuo. Pričali smo o tome često, kad god bismo nasamo ostali.

General Musadik Karamujić dragog je Boga psovao jer mu je do ušiju stigao vic o šest ruku i jednoj nozi. Htio mi je reći, ali nije znao kako bi drukčije nego psujući. Halalio sam mu. Ovo će krvavo svršiti, rekao je. U džehenemu takve viceve smišljaju, u džehenemu, pod Zakum drvom. Začudio sam se kako on, partijac i nevjernik, zna za Zakum drvo, koje raste na dnu pakla, a rađa šejtanskim glavama. Nisam znao za to drvo. Mislio sam da ga je general izmislio, ali jednom ću shvatiti da nije tako. Treba smišljati viceve dok je još vrijeme od viceva, o drugu Titu i partiji, kojima će se ljudi glasnije

smijati nego ovim džehenemskim. Samo to nas, moj Dželale, može spasiti. Ako naši vicevi ne budu smješniji, bit će krvavije nego četrdeset prve. Slušam ga i mislim se, e moj generale i zemljače, nešto drugo tebe muči. Nije tebe strah od neprijateljskih viceva, nego se bojiš da se ne utopiš u svojoj žalosti, pa zato ljudima nedjeljom u Trogiru izmišljaš šale. Ove koje nisu smiješne dođu ti nekako usput. Po revolucionarnoj dužnosti.

A ja, vidiš, svoju žalost nikome ne dajem, nego je u sebi držim. Poštenije je tako. Ali nisam mu rekao. Ne bih i da nije general. Ko bi imao duše da ljudima takve stvari govori. Nesretnik, nikada nije smislio vic o Titu kojem bi se ljudi iz duše smijali... Zamislim se tako i začas mi prođe put. Biva petaka kada iz Splita krenem, a ljudi se na Bačvicama već kupaju. Vozim dalje i mislim malo nešto svoje, a oko mene već na sve strane snijeg. Pa mi se učini, grijeh je to, grijeh je otvorenih očiju ne gledati ovu meraju i divotu. Zato se trudim, prije nego što mi Split ne ostane za leđima, da

osjetim za sobom more, da znam kako ću ga vidjeti ako se okrenem, i da sebi mogu reći: vidiš, Dželale Pljevljaku, iza onog tamo brda, poslije one okuke, tačno iza one stijene, prestaje more, a počinje snijeg. Valja čovjeku upamtiti gdje staje more i počinje snijeg.

Osim toga, ako se čovjek zamisli, lako će se i zaboraviti, a onda se, ne daj Bože, svašta u putu

dogodi. Onog ljeta kada su u Splitu bile Mediteranske igre mene opet zapadne da vozim kamion. Razbolio se Mato Sakić, proradio mu kamen u bubregu, i dođe general pa kaže: Dželale, ti ćeš da voziš za Ulcinj. Meni nikada nije bilo drago kad mi se tako dođe i kaže - vozi. Jest, vojska je vojska, postupi po naredjenju!, ali limuzina i kamion nikako nisu isto. Mjesecima vozim mercedes 200, fiat 1300 ili citroen ajkulu, naviknem se na njih kao na sebe samoga, a onda ti eto generala: vozi TAM, pravac Ulcinj. Voziti kamion, bilo koji, a pogotovo ove naše tamove i fapove, to je kao da si najednom Guliver, pa si se spustio među male ljude i njihove aute. Dva sata mije trebalo da se izvučem iz grada, takva je gužva bila. Na sve strane milicija regulira

promet, zatvara čas jednu čas drugu ulicu, stižu sportaši iz Egipta, dolaze plivači i vaterpolisti iz

Italije, nervozan svijet legne po sireni i tako olakša dušu, ali ja ne mogu, vozim vojno vozilo, pa nije red, sramota je, a nije ni dopušteno pravilom službe. Kad sam se konačno uhvatio magistrale, pomislim bit će sad lakše, opustim se, uključim radio I pođem misliti nešto svoje.

Daleko je Ulcinj, bit će vremena da se jedan život odmisli. Provlačim se tako kroz Omiš, magistrala uska, ako se i može nazvati magistralom, one dalmatinske kuće legle preko ceste, sredinom šetaju cure u kratkim hlačama i ližu sladoled, turisti pretrčavaju s gumenim madracima pod rukom; sve je onako kako vazda jest ljeti kroz Omiš, i kako će biti dok god bude tog mjesta.

ISPOD ZÄKUM DRVA

Alija svoje mislim i ne dam se. Biva, u menije iskustvo, tolike godine vozim, a da nikada nisam imao nesreću, niti ikakvu štetu na vozilu. Par mjeseci ranije časopis Front je o meni pisao kao o najboljem vozaču u armiji. Vidim parkiran plavi sunbeam, skoro da je na pola magistrale.

Dajem lijevi žmigavac da ga obiđem, za čudo nikoga nema iz suprotnog smjera, a nema ni ljudi da pretrčavaju cestu, sve je dakle čisto, ali meni nešto u glavi nije bilo čisto, pa kako sam krenuo obilaziti, tako sam za-strugao po autu. Oderao sam ga od kraja prema početku, izvalio mu lajsne i retrovizor, slupao žmigavac, zakačio prednji branik.

Bilo mi je jasno kako čovjek nehotice ubije drugoga čovjeka, a kada pitaju, samo slegne

ramenima... Iz gostionice je istrčao mlađi proćelav čovjek s brkovima. Drži se za glavu, a oko vrata mu ubrus. Došao na dagnje, a auto ostavio na magistrali. Ajme, majko mila, nema deset dana kako sam ga iz Beograda dovukao, govori, pa sve skakuće oko sunbeama, opipava ga kao daje živi stvor, podiže mu branik pa ga drži u krilu, i sve se čini kao da će se rasplakati.

Ajme, i još vojni kamion!

Ajme, pet godina sam u Austriji za sunbeama radio!

Aja šta ću, šutim i gledam si pod noge. Neugodno mi je jer sam čovjeku oštetiio novi auto, ali kao da mi je još više neugodno slušati ga što govori. Rekao bih mu: čovječe Božji, ne znam te koje si vjere, ni vjeruješ li u nešto, ali zar nikada nisi izgubio ništa veće i važnije od tog auta? Ako nisi, onda si sretan čovjek i sad bi trebao skakati od radosti, grliti me i ljubiti, umjesto da

cmizdriš k'o neka strina. Tako bih ja njemu rekao, ali ne mogu nego šutim, šutim i čekam da prestane, pa da mi kaže gdje je telefon, da pozovem miliciju, da izvrše uviđaj. Ili da neko naiđe, da ga zamolim da to učini. Ali kako to već biva, niti ko nailazi, niti se čovjek zaustavlja.

Gledam ga, zaboravio na ubrus, ne skida ga, bijela je tkanina umašćena od brisanja prstiju, a na

lijevome brku visi mu list peršina i nešto žuto, što izgleda kao komadić školjke. Kada sam to vidio, samo mi se želudac izvrnuo.

Stajao sam uz magistralu, grlio bor i povraćao. Nekoliko metara dalje neka je mlada žena izgorjelih pleća grabila dijete i ručnik s plaže i proklinjala me na nerazumljivom jeziku.

Da nije potres mozga?, na čas se zabrinuo brko.

Gleda me tako, a onda će odjednom: a da ti, prijatelju, nisi štogod popio?

Pogledao me je u oči i zvučao je prijeteće. Shvatio sam da nije baš tako sitan čovjek. Prestao je kukati jer je u njemu rasla i kuljala želja za osvetom. Osvetit će on svoga sunbeama, makar mu to bilo zadnje u životu.

Slušaj, rekoh mu, ne pijem jer mi vjera brani. A sad mije, vidiš, i pomalo žao što ne pijem, pošto mi se čini da bih te pijan lakše skinuo s kurca.

Meni šteta neće biti plaćena, govori on, kao daje prečuo uvredu.

A zašto misliš da ti ne bi bila plaćena?

Vojno vozilo. Znam ja to, što vojska ošteti, to država ne plaća.

Nisam ga pitao gdje je takvo što čuo, ko mu je rekao, gdje je pročitao, a imao sam želju da mu

zalijepim ša-marčinu, pa šta bude. Onaj žuti komadić dagnje, zbog kojeg sam se isповraćao, i dalje je visio na njegovom brku. A uz to i list peršina. Ne znam ko je pozvao miliciju, ali mi se čini da su brzo došli. Sat i pol kasnije nastavio sam prema Budvi. Po povratku tražio sam raport kod generala Karamujića. Staje bilo, kakav je problem?, pita me, a lice mu

došlo nekako ozbiljno i službeno. Nisam ga takvog vidio. Rekoh, imao sam kod Omiša manji udes. Ima li povrijeđenih? Nema. Kolika je šteta? Oderao sam parkiranoj civilnoj limuzini lijevu stranu, od zadnjeg žmigavca, do prednjeg branika, sve. Dobro je, kaže on, kao da mu je neko spužvom obrisao maglu s lica. Tad sam ga zamolio za uslugu i on mi je učinio.

Rekao sam mu da bih volio da se, ako ikako može, bez previše buke, načini procjena štete na sunbeamu, pa da ja to platim. Šta ćeš ti, bolan, platiti, pa kamion je osiguran, osiguranje plaća štetu! E, u tome i jest stvar, ja molim za takvu uslugu da mi se omogući da sam platim štetu koju sam načinio. Začudio se general, u prvi mah nije znao kako da postupi, rekao mi je da grijешim i prema sebi I prema ljudima, ali kada sam mu rekao da ovo nije stvar mene i ljudi, nego mene i nekoga većeg, on se štrečno - dobro, ako je tako, onda dobro! - i ništa više nije pitao. Ko zna kako je to sredio, ali nakon tri dana pozvao me je i dao mi kuvertu u kojoj je bio papir s potpisanom i pečaćenom procjenom štete. Trebao sam samo da platim.

Dobar mi je bio Musadik Karamujić, moj general, pa zato tako često o njemu i mislim. Nije to samo danas, nego svaki put čim ostanem sam u autu. Tako je svakoga petka, dok putujem u Livno, na džumu. Više od pola puta na njega mislim i s njime se razgovaram, a da ne znam je li to dobro ili nije dobro. I može li njemu, nesretniku, poslužiti kao neka preporuka, što ja, kao musliman, ako jesam musliman, a trudim se biti, od svih ljudi koje sam u životu upoznao, uključujući i one što su moja krv i meso, najčešće i najduže o njemu mislim. Ako želim koga od ljudi upitati za savjet oko onoga što činim, ja upitam njega. Ako mi se, kad pukne ravnica prema

Sinju, kao stoje evo upravo pukla, učini da prebrzo vozim, kao što mi se sad čini, ja prebacim u

treću i pomislim - ne ljutite se na mene, generale! Zato što mi je on govorio da ne smijem brzo voziti, pošto mi je, kao šoferu, ionako suđeno da poginem za volanom. čovjekovo je da nastoji izbjeći ono što mu je suđeno, rekao je. Od mene samog on je čuvao moju žalost.

A šta lije general, komunist i nevjernik mogao o tome znati? Nekad mi se čini daje znao više od

livanjskog imama. I sve mislim da nije grijeh što mi se tako čini.

Skoro će i skretanje prema Brnazama, ono mjesto gdje je ćelavi džin okupan u kravljem mlijeku

izvukao generala iz mojih kola, pa ga u crnoj ajkuli odveo na razgovor sa strašnim pukovnikom

Adolfom Resom. Ali nema više restorana Sunce, zatvoren je još 1979, i sada je tu vulkanizerska

radnja. Zagledam se svaki put kada prolazim, pa se sve nadam da ću vidjeti poznato lice, da će se

čudom ono vrijeme vratiti, da će poteći unatrag i da ćemo obojica moći da popravimo stoje ukrivo pošlo. Ja s Božjom pomoći, a general isto tako s Božjom pomoći. Bog pomaže čestitima i vjernima, prije nego onima koji ga često po imenu spominju. Takva je u mene vjera.

Jednom će mi, slutim to, na ovome mjestu, u Brna-zama, eksplodirati guma na autu. Danas nije...

E, sad, koliko god mislio i pokušavao se sjetiti, ne znam kad mi je prvi put general Karamujić spomenuo da bih trebao kupiti njegovu volgu, ali bilo je to prije nego što se počelo govoriti da će

ići u penziju. Svakako puno prije vremena kada mi je on sam prvi puta spomenuo kako mu je vrijeme da se umirovi jer više ne može zavlčiti komandu u Beogradu, u kojoj je sve manje njegovih prijatelja i takvih koji bi mu bili skloni, pa da ga još godinu dana zadrže u aktivnoj službi. Neće

proći vremena, ja ću istu brigu brinuti kao moj general, a razlozi će nam biti slični, skoro isti.

Svako ima svoju žalost.

Brinući njegovu brigu i živeći njegov život, bilo mi je s mojim lakše.

A onda je jednoga dana došao i rekao mi da mu više niko nije ostao. Imate šest sinova, nemojte

duše grijesiti! E, moj Dželaludine - tako me je zvao kad bi ga nešto ponijelo - i sa šestoricom si

sam, kao što si sam i s nijednim, ako su vam se vremena mimoišla. A moja su se, vjeruj mi, s njihovim mimoišla. Ali nisam ti o toj samoći govorio, nego sam htio reći da mi u Beogradu niko nije ostao. Stigla jutros depeša, a u njoj lijepo piše: od prvoga januara nastupne godine svršava aktivna služba general majora Musadika Karamujića, kojim je povodom, a po odluci predsednika Predsedništva SFRJ, general major Musadik Karamujić unapređen u čin general potpukovnika, te, po istoj odluci predsednika Predsedništva SFRJ, ima pravo na uniformu i službeni pištolj, kako za svečane prilike, tako i da samoga sebe ustreliti kao besnoga psa kad više ne bude mogao drugačije.

Jesi li razumio šta u depeši piše?

Nemojte tako, generale, ne piše baš tako i tim riječima.

Ali to je smisao, moj Dželaludine. Ne govorite tako, grijeh je.

A on me gleda i smije se, onako iz duše. Kao da sam mu ispričao smiješan vic, i to od onih koje on nije izmislio. Uozbiljio se i rekao mi daje gotovo i da moram kupiti volgu. Nema nikoga drugog kome nije prodao, a ne može daje vozi tamo gdje odlazi. Pitao sam ga kamo će to ići, a on mi je tada prvi put spomenuo da ima vikendicu u Neumu.

Ipak sam ja bosanski kadar!

Nasmijao sam se, sve se nadajući da bi razgovor mogao skrenuti među lakše i vedrije riječi. I da

više neće spominjati prodaju auta.

Učinit ćeš mi uslugu, kao što sam je ja tebi činio kad sam ti omogućio da platiš štetu na onom

sunbeamu. Na to mu nisam imao šta za reći, znao sam da je to moj dug koji je dugo čuvao i nije mi ga spominjao, nego je čekao kad će mu zatrebati.

Spustio sam pogled i znao da ga ne mogu upitati zašto želi meni prodati volgu za barem trostruko manje novce nego što bi je prodao nekom splitskom ili sarajevskom taksistu, koji bi ugradio plinske instalacije i taksirao s njom sljedećih petnaest godina. A uvijek će biti starih partizana, kojima je draže da ih se u bolnicu ili u obilazak ženina groba vozi u ruskoj volgi, nego u mercedesu. Nisam ga mogao pitati, kao što ni on mene nije mogao pitati za plaćanje štete na sunbeamu. Nije to bila stvar njegovoga odnosa s ljudima, nego nečega što je od ljudi veće i o čemu se, kada je tuđe, smije samo šutjeti.

Volgu sam kupio pred Dan republike. Govorio sam mu da ima vremena, otići ćemo u općinu kada praznici prođu, pa ćemo srediti papire i obaviti prijenos vlasništva, ali on je htio da sve odmah obavimo. Ko zna šta će poslije biti, sutrašnji dan sutrašnja nafaka, ko živ ko mrtav, smijao se. Tog se dana počeo smijati. Od tog njegovog smijeha bivalo mi je neugodno, ljudi su se okretali po ulici, počeli su nam dobacivati nasred Marmontove, jer su mislili da smo nastrani, ali njega nije bilo briga ili stvarno ništa nije primjećivao. Cijeli je život proveo u uniformi, bio je u njoj velik i moćan, što bi narod rekao – znao se nositi. Cesto je to kod visokih oficira, pogotovo generala, srode se s uniformom, pa kad bez nje prošetaju gradom više ih niko ne prepoznaje, jer izgledaju jadno. General je izgledao kao pensioner što po stubištu skuplja televizijsku pretplatu i dobrovoljne priloge za Crveni

križ. Izlizane sive hlače, koje su se usjajile po natkoljenicama od iznošenosti, džemper na kopčanje i košulja s dezenom džepne maramice. Preko ruke nosio je torbičicu od crnog skaja, koja je izgledala kao da u njoj čuva šahovske figure i zdravstvenu knjižicu, za svaki slučaj. Nije se prestajao smijati. Slagao sam da nemam vremena, da me kod kuće čeka majstor za električne instalacije.

Molio sam ga da odgodimo odlazak u općinu, ništa se neće promijeniti od utorka do ponedjeljka. Sve će se promijeniti!, cerekao se po cesti. Ako je majstor, onda majstorski zna i da čeka!

U općini je bio red do ulaznih vrata. Tri i petnaest, dan pred praznike, a sve službe rade do četiri.

Još jednom sam ga zamolio da odustane. Hodnik je vonjao na bijeli luk, rakiju i ljudsku trulež.

Šutio sam nadajući se da će i on zašutjeti.

A onda je, nakon nekog vremena, pred šalter izašla podebela žena s golemom plavom punđom i rekla da je gotovo, kraj je radnoga vremena, oni koji nisu stigli na red neka dođu nakon praznika.

General se nije smijao. Rekao je da ne može tako i da su dužni uslužiti svakoga građanina koji se prije kraja radnog vremena zatekao u prostorijama općine. Tko ste vi da to određujete?, uskočoperila se punđa. Ja sam general Jugoslavenske narodne armije, odgovorio je. Svi su zinuli kao mrtve skuše na ribarnici.

Istina je, Musadik Karamujić više nije izgledao kao general.

Na kraju je moralo biti po njegovome. Papiri su sređeni, vani je odavno pao mrak, a grad je bio

pust. Bilo je hladno, negdje iza brda padao je snijeg, u Splitu je puhala bura, a ljudi su se uvukli u kuće ili su otišli negdje na selo.

Pripovijedao je o tome kako gaje malo nakon rata, kao mladog oficira, jednoga Dvadeset devetog

novembra major Stevan Vujasinović poveo na provjeru moralnopolitičke podobnosti. Ili na klanje svinje. Nije vjerovao Stevan, stari predratni komunist, Musadiku kojega su već zvali Karamujo, da je raščistio s vjerskim predrasudama i s islamskom tradicijom, nego ga je htio provjeriti na licu mjesta, u direktnom kontaktu s krmkom.

Tu je riječ general izgovarao nekako uz groktaj, pa je zvučala još stvarnije i strasnije. A krmak je bio golem, bilo je u njemu tristo kila žive vage, kad bi potrčao zemlja se pod njim tresla. Dan ranije je sinu Vujasinovićeovog brata, petogodišnjem dječaku, odgrizao tri prsta na ruci. Zato je i odlučeno da ga se zakolje. Bila je to osveta. Izvukli su ga iz krmeknjaka na avliju gdje se okupilo pola Sokoca. Držali su ga, a on je skičao, sav izvan sebe. Major je rekao mladom Musadiku neka ga prati u stopu. Prišli su krmku lagano, da ga ne uplaše. Major je iznenada potegnuo nož i zabio mu ga među pleća, ravno u srce.

Ali umjesto da se sruši, krmak je poskočio i s nožem zabijenim u srce rastrčao se po avliji, vukući na lancima četvoricu ljudi. Svinjska je krv šikljala na sve strane, žene su bježale u kuću, ali muški se nisu dali. Nisu smjeli pokazati strah.

Ukraj avlije, na uzdignutom mjestu, stajao je dječak i čekao da budu osvećena njegova tri prsta.

Ruka mu je bila zavijena. Uz njega je stajao otac i nešto mu govorio. U jednom trenutku dječak se rasplakao. General je opisivao lica ljudi koje je krmak vukao po avliji, opisivao je njihove šake, pomodrjele od lanca obmotanog oko ruku, opisivao je krmka koji je samo zakolutao očima pa se srušio i dvaput trznuo nogama prije nego stoje major pritrčao s nožem i izvježbanim mu pokretom prerezao vrat.

Taj pokret bio je savršen, opet se general prestao smijati, poput pokreta starog ribara koji stavlja

udice na pa-rangal, vojnika koji stupa, balerine u pirueti, zanio se pričom.

Taj pokret morao je biti bezbroj puta ponovljen da bi bio tako savršen. Major Vujasinović cijeloga je života prelazio nožem preko svinjskih grla, a kako je malo bilo prošlo od rata, bit će da se u njegovome savršenstvu poznalo nešto i od klanja ljudi.

Tako je, u trenu, savršeno zaklao tog golemog krmka, pokretom u kojem se poznala umjetnost, da sam poželio biti njegovom rukom zaklan, smijao se general.

A ko zna, možda bi me i zaklao, da mu nisam prošao provjeru.

Te noći nisam spavao. Klanjao sam sabah, odmah potom sjeo u volgu, zaputio se u Livno, iako je bila srijeda, došao pred Skenderpašinu džamiju, uzeo ab-dest i ušao unutra, samo da šutim. Ništa nisam mogao osim da šutim, dok mi je u ušima i dalje tutnjao njegov smijeh. Džamija je bila pusta, bilo je hladno, a ja sam dugo ostao, pa mi je u jednom času prišao hodža, čoro su ga zvali, jer nije imao jedno oko, Arapin, imenom Haris, i preko leđa mi prebacio deku.

Evo ti, brate, da se ne smrzneš, kazao je, i tako smo se nas dvojica zapravo i upoznali. Tako što me je oslobodio zime i generalovog smijeha. Ali to je bio tek početak moga i njegovog jada. Cijeli je decembar Karamujo radio, a zapravo nije radio. Cijeli je decembar on bio izvan sebe.

Larmao je po komandi, utrčavao u oficirsku trpezariju, izbijao mlađim oficirima tacne iz ruku i -

kao u šali - ispitivao ih imaju li kod kuća žene koje im kuhaju, i kako im te žene kuhaju, kad su

došli u vojničku kuhinju hraniti se splaćinama:

Niko nema pravo u ime naroda potpisati kapitulaciju, vikao je Karamujo, niko pa ni mrtvi Tito

glavom! Ova će se armija boriti do zadnjega svog vojnika, jer neće biti onoga koji bi mogao priznati poraz. To je tajna njezine nepobjedivosti. Vi ste, sinovi moji, mlada vojsko moja, kao perpetuum mobile, mašina koja se kreće sama od sebe, jednom pokrenuta zauvijek radi, i nijedna vas vojska na ovome svijetu ne može potući. A zašto? Zato što će, kada nas pobiju sve, ostati još jedan koji se bori, i još jedan, i još jedan. Niko nema pravo da potpiše kapitulaciju ni za njih trojicu! Kada i njih smaknu, ako na braniku domovine ne ostane nijedne žive duše, ako ubiju svakog od dvadeset i dva miliona vojnika Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, borit će se naše mrtve kosti, pucat će naša mrtva krv. Ni u ime te krvi niko nema pravo potpisati kapitulaciju.

E, ali tu nije kraj, urlao je Karamujo nasred trpezarije.

Nije kraj. Nije kraj. Nije kraj. Nije kraj. Išao je od čovjeka do čovjeka, pa bijednom izbio tac-nu iz ruku, drugom bi smaknuo šapku s glave, trećem bi kažiprstom dodirnuo vrh nosa:

A znate li, drugovi starješine, zašto nije kraj? (za čas se više nije smijao, pa je dvoranom odjeknuo muk, ljudi su se kamenih) Nije kraj zato što nam neće ni trebati onaj koji u drugim vojskama hoda okolo i potpisuje kapitulacije. Neće nam trebati, jer ćete vi, drugovi, prije prvog ispaljenog metka pocrkati od trovanja želuca i avitaminoze. Pocrkat ćete zato što žderete ovo smeće i zato što nemate kod kuće žene koje bi vam kuhale ljudsku hranu. A oni osjetljiviji među vama, kojima nije svejedno šta žderu, umrijet će od gladi.

Eto, tako je prolazio decembar u komandi Vojno-pomorske oblasti u Splitu. Nije više bilo Adolfa Reša da intervenira. Karamuji u kraj nije mogao stati nijedan drugi bezbjednjak. Ipak je on bio stari partizan, jedan od posljednjih

aktivnih u cijeloj armiji, a imao je i najviši čin u Komandi. Admiral Gojko Nenezić, komandant prve oblasti, nije se u ovo htio petljati, rekao je da to nije njegov posao, nego je samo pazio da se ne zatekne na istome mjestu s Karamujom.

Šmugnuo bi poput lisice kad bi se začuo njegov smijeh.

Prišao bih generalu, molio ga da me sasluša, jednom sam tražio i da me primi na raport, htio sam

mu se unijeti u oči i uši, da me vidi i da se rastrijezni. Ali ništa, on se smijao i svi su se, osim mene, pomirili da taj smijeh neće prestati.

Karamujo je poludio!

Pobudalio! Trebalo bi ga na Ugljan!

U ludnicu, da ne sramoti narodnu armiju i socijalističku revoluciju!

Hoće to u Turaka bosanskih, endemski sifilis vam je to, prenosi se s koljena na koljeno, još od

Kosovske bitke, kadikad preskoči generaciju dvije, pritaji se u genima, a zatim ponovo bukne punom snagom! Govorio je tako, i smirivao starješine, doktor Kornel Subotičanec, mladi i ambiciozni Zagrepčanin, visok i plav kao Hitlerov vojnik. Došao je u Split prije dvije godine, najprije kao civilno lice, a onda se odjednom, nakon što ga nije bilo dva mjeseca, pa se pričalo daje na nekakvom usavršavanju, pojavio u uniformi, s kapetanskim činom.

Hoće to u Turaka...

Zaboljelo me, jer sam ga svojim ušima čuo. Kada seljak vrijeđa, bio on Srbin ili Hrvat, ili koje bilo vjere i nacije, lice mu se smrači, oči iskolače ili se ukose kao u Kineza, pa laje kao što pseto laje, a uvredu naglasi punim ustima ili je rafalno ponavlja. Doktor Kornel nije se smračio, nego je govorio učeno i mirno, čista jezika i blagog lica, kao dijete kad u školi odgovara lekciju koju dobro zna.

Govorio je kao da i ne zna da izgovara uvredu na generalov račun ili kao da je upravo iz Beograda, iz Generalštaba stigla depeša koja kaže kako to više i nije uvreda ludog Karamuju zvati Turčinom. Pobjegao sam negdje ustranu, da me ne vide, ni on, a ni starješine kojima je u kantini objašnjavao staje to endemski sifilis. Danima sam ga izbjegavao, dobro sam pazio da se slučajno ne sretnemo, iako me on, i da smo se sreli, ne bi vidio ni prepoznao, nego bi kroz mene prošao, onako visok i učen, kao bolest od koje umiru samo ljudi plavih očiju.

Sačekao sam generala ispred zgrade Komande. Htio sam ga uhvatiti za ramena i protresti ga, kao da ja nisam šofer a on general, pa mu kazati staje bilo i šta se priča.

Mogao sam ga taj dan baciti niz one kamene stepenice ako se opet nasmije. Bio sam ljut i, neka mi Bog oprost, bio sam spreman učiniti neko zlo. Menije ionako svejedno, pust je u mene stan, niko me ne čeka kada se vraćam s posla, pa se jednoga dana mogu i ne vratiti, ako će to biti za nešto stoje čestito i pošteno.

Staje bilo, Dželale, jesi li dobro? - upitao me je zabrinuto, a ja sam se zbunio. Očekivao sam da će se smijati, a kad se nije smijao, više nisam znao šta bih mu rekao. Nisam znao kako da započnem pa sam šutio. Trebalo je reći kako su u kantini govorili daje lud, kako je doktor Kornel kazao daje sve to sifilis u bosanskih Turaka, na šta se niko nije pobunio, nego su samo važno klimali glavom. To mu je trebalo reći, ali mi se jezik svezao.

A da tebe nije strah šta će biti s tobom kad odem u penziju?

Gledao sam ga i osjećao kako mi se usna počinje tresti.

Neću ja tebe, bolan, ostaviti. Pobrnuo sam se za ono što će biti poslije mene. Dajem te na brigu

pukovniku Uzelcu, poštenom čovjeku, koji mi je puno toga u životu dužan. On će ti, Dželale, biti i bolji od mene, ništa se ti ne brini.

Dok je govorio, onako star i malen, kao da se u ovih mjesec dana sav skupio tako da gaje već skoro i nestalo, meni su potekle suze niz obraze. Nije me toliko dirnulo što se u svojoj izgubljenosti, ipak, brine o meni i stoje prisutniji nego što sam mogao pomisliti, pa sam se postidio jer mi je na um palo da protresem i istreseni iz njega svu ludost, nego me sorilo stoje tako žalostan kad se ne smije.

Teška mi je bila njegova žalost pa sam na svoju zaboravljao.

Nemoj plakati, jadan ne bio Dželaludine! Naići će neko pa će nas vidjeti i ko zna šta može pomisliti. Znaš ih kakvi su, sigurno si ih čuo šta pričaju. Još će reći da smo, gluho bilo, zlo i naopako, nastrani, da smo, što bi se u Bosni reklo, guzičari. Jer samo pederi plaču kad se ovako nasamo nađu.

Htio se našaliti, ali nije mu više išlo. Menije od njegove šale bivalo gore, jecao sam kao da me kakva štucavica uhvatila, i nisam mogao prestati. Živci, sve su ti to, moj Dželaludine, samo živci. Vidiš mene kakav sam i na šta sam spao. Sve zbog živaca. Ali ništa se ti ne brini. Ostavio sam ja tebe pukovniku Uzelcu, a Uzelac je meni, zapamti dobro, dužan krvi. Jest daje Srbin, ali neće mi to zaboraviti. Pogledao sam ga u čudu: Karamujo da za nekoga kaže daje Srbin ili Hrvat, to je bilo nemoguće! Svi su za njega bili braća, za sve njih prošao je partizaniju i pregazio stotinu krvavih bosanskih rijeka, halalio i zaklanu mater i oca kojemu zbog bratstva i jedinstva nije za mezar znao, a sad, eto, kaže za Uzelca kako je dobar, iako je Srbin.

Stoje najgore, nisam znao jesu li mi te njegove riječi mrske ili drage.

Nešto se u meni tuklo i borilo, a da se do danas ne zna koja je strana nadvladala. Jesam li se tada, po prvi put, uplašio generalove ludosti, jer je on, stari partizan, razdijelio ljude po naciji i vjeri,

zaboravljajući odjednom da se za sve njih borio, ili mi je bilo drago, jer sam prvi puta nakon toliko godina osjetio da nekoga imam; toplinu oko srca sam osjetio, kao da sam našao oca, kojega nikad nisam pravo ni imao, s kojim ću od sad biti jedno, ista krv i ista sudbina?

Nemam odgovor na to pitanje, ali ga, po duši govoreći, i ne tražim. Lakše nije vjerovati čas ujedno, čas u drugo. Bog je nad svima, i nad svakom mišlju.

Tako i nije više bilo prilike da mu kažem staje doktor Kornel govorio po kantini. General je znao i da mu ne kažem. Tako je i bolje i lakše. Kada sam ga sutradan vidio, opet se smijao. Ludovao je po pisti iza kasarne, tjerao nekog vodnika prve klase da pred vojnicima radi sklekove, dok mu je on brojao. Vojska se ispotiha smijala i njemu i svome vodniku, koji je u jednom trenutku bijesno poskočio s asfalta, plju-nio generalu pred noge i otišao prema Komandi.

Vjerojatno se nekome požalio, ali ta žalba, kao ni sve druge koje su s raznih strana dolazile na

Karamujin račun, nije urodila plodom. čekao se prvi januar, pa da ga se zauvijek riješe.

Nikada ga više nisam sreo žalosnog. Zapravo, nikada više nisam ga sreo a da se nije luđački smijao. I onaj dan kada se opraštao s vojskom, Karamujo je ludovao. Admiral Nenezić naredio je da se u njegovu čast u dvorani Komande postroje sve starješine u Vojno-pomor-skoj oblasti koji tog dana nisu bili na dužnosti. Učinio je to samo zato da bi se general još jednom, na oproštaju, sramotio pred ljudima.

Admiral na to sramoćenje nije došao.

Tog sam ga dana, predvečer, vidio kako šeće Mar-montovom, bijeli se na njemu i blista svečana

mornarička uniforma, sa svih ga strana pozdravljaju poznati i nepoznati, a Nenezić svima odgovara kratkim naklonom glave. Zastao sam i zagledao se u nekakav izlog, samo da prođe Marmontovom, ali sam na potiljku osjetio njegov pogled. Znao je šta mislim, a znao je i ko sam.

Došlo je proljeće, vojska je krenula na vježbe i marševe, kada su šestoga aprila oko podne javili

daje umro general Musadik Karamujić. Nekoje upitao da li da se ispred Komande zastave spuste na pola koplja, ali nije bilo onoga ko bi bio ovlašten da odgovori.

Ja sam u inat svakome govorio daje general preselio. Kako, gdje je preselio? - čudili su se oni koji nisu znali. A našlo se i takvih koji su znali. Jedan mladi poručnik, ne pamtim mu imena, želio sam ga zaboraviti, a bilo je muslimansko, rekao mi je da se ne zajebavam jer će me on lično prijaviti pa ću zbog neprijateljske propagande završiti u vojnom zatvoru.

Htio sam ga pitati u čemu je problem s preseljenjem. Kakva je to propaganda ako nećeš da kažeš

daje čovjek crknuo, nego kažeš daje preselio? Ali nisam pitao. Generala su našli na terasi vikendice. Sjedio je na stolici za rasklapanje, pokraj njega stolić s džezvom i fildžanom. Kafa je bila popijena, fildžan okrenut, kao da će se iz njega gatati. Kada je opalio, službeni pištolj ispao mu je iz ruke, otkotrljao se niz taracu i pao među stijene ispod kuće. Dugo im je trebalo da ga nađu, tako da se bilo posumnjalo da je general ubijen. Laknulo im je kada su našli dokaz daje digao ruku na sebe. Meni bi lakše bilo da pištolj nije nađen.

Dušu da ne griješim, pukovnik Uzelac je do u sitnicu održao obećanje koje je dao Karamuji. Brinuo se za mene, nije dao da me drugi iskorištavaju, nego mi je davao radne rasporede koji su mi odgovarali i koje sam mogao mijenjati ako bi mi zatrebalo. Ali što je najvažnije: sve je činio

ispotiha, da se okolo ne priča, nego da se nekako podrazumijeva, pa je tako održao i generalovo obećanje da mi je svaki petak neradni. I nikad me oko toga nije previše ispitivao. Znao je da to ne volim. Rekao mu je moj general, a znao je i sam od sebe. Imao je duše pa me nikada nije pitao ni za moju žalost. Onako bismo kao ljudi razgovarali, svaki o svome životu. On bi rekao kako nikada u životu nije ispegla košulju i ne zna šta bi sa sobom da na sedam dana ostane bez žene. Rekao sam mu da peglam bolje od svake žene. Peglam zatvorenih očiju, dok ispred njih teče film u kojem policija goni razbojnika, a ja sam, kao i svaki čovjek, na strani onoga koji bježi, taman daje stoput ubio i ukrao. Dok ga ne uhvate, ja već deset košulja ispeglam. A gledao sam i film u kojem razbojnika nikada nisu uhvatili. Taj mi je, Bog neka mi oprost, najdraži. Lako je tebi, ti si stari momak, ti si usidjelac, smijao se Uzelac, a zna da nisam usidjelac. Drago mi je kad tako govori. Učini se daje dobar čovjek. To isto pomislim kada me nagovara da uzmem od bratove djece komadić zemlje, da sagradim kuću na Sandžaku, posadim šljivik i živim. Vjeruje da još ima vremena. I po tome je dobar čovjek. Brnaze, Turjaci, Košute, Trilj, Jabuka. Ovim sam putem češće prolazio nego ijednim u životu. A ipak odavde nisam, ovo nije moj kraj, moj kamenjar i nisu moji dolci u njemu. Znam svaku okuku, gdje počinje a gdje se prekida puna crta na cesti. Znam škole i rasporede školskih sati. U petnaest do devet, u Trilju može dijete istrčati na cestu i, ne daj Bože, pasti pod kotače.

Zatvorenih očiju mogao bih proći ovim putem, ali ne smijem, nego svaki put gledajući. I svaki put, dok tako gledam, prođe mi život kroz glavu. Dok putujem, svakoga petka prolazim ono što sam živio. Samo svoju žalost neću nikad proći. Ona mi je za vratom. S njom stalno živim.

Griješ bi bilo brojati, ali računam da sam ovim putem prošao više od sedamsto puta. Sedam stotina petaka i još koji put mimo toga.

Brnaze, Turjaci, Košute, Trilj, Jabuka.

Znam svaki pedalj zemlje, a da se nijednom nisam zaustavio. Nego, vozi Dželale Pljevljaku, vozi pa dokle ide.

Stužio sam se nad Musadikom Karamujićem, mojim generalom i nesretnikom. Ružno je tako

misliti, ali bi mi milije bilo da gaje neko drugi ubio, jer tada znam da bismo se nas dvojica jednom našli. Lakše bi mi bilo i da sam gaja svojom rukom onako luda ubio. Ovako mi se učini da sam ga izgubio.

Nakon što smo ga pokopali, drugi sam dan pošao u Livno. Nije bio petak i nisam uzeo abdest, nego sam ispred džamije čekao hodžu Harisa, jednookog Arapi-na. Pozvao sam ga da se negdje sklonimo, da ga nešto imam pitati. On je rekao - pitaj tu! Kazao sam mu da ne mogu tu, važno je pa se ne pita stojeći.

Nije mi vjerovao, nego je mislio da sam skrenuo pameću ili da špijuniram za policiju.

Znao je da svakoga petka iz Splita dolazim na džu-mu, što je u njemu samo povećavalo sumnju.

Hodža Haris, kojega su svi zvali ćoro, sumnjao je u većinu ljudi. Oni kojima je vjerovao bili su

najgori, ali on to nije znao. Po tome, a možda i još po nečemu, bio je sličan mome generalu.

Pitaj tu!, zainatio se. Onda sam džaba dolazio, alahimanet Haris efendija!, odmahnuo sam i okrenuo se da ću poći. Stani!, dreknuo je.

Nisam stao. Svega mi je bilo preko glave. U meni se probudilo inatljivo dijete, pa da sam i htio stati, ne bih mogao, jer su mi noge išle same.

Stani!

Stani!

Stani!

Stani, munafiče, da bi li, jedan! Okrenuo sam se i nasmijao se. Zašto se smiješ?, siknuo je, a ono

jedno oko mu se skupilo kao da njime nišani. Smijem se zato što tako govoriš. A jest govorio

smiješno. Dobro je naučio riječi, svaka je bila na svome mjestu, nizao je rečenice s redom i smislom, ali u načinu na koji je naglašavao riječi nije bilo oštine, nego ga se

vazda čulo, šta god bi govorio, kao konu koja se drugoj koni žali da joj je pokipilo mlijeko. Svaka mu je bila ženski mekana i u svakoj mu se čuo ženski uzdah. Ne znam je li tako svi Arapi govore kad nauče naš jezik, ili je to bilo samo njegovo.

Začudo ga je omekšao moj smijeh, šta li, pa je pristao da pođemo u stranu, da ga upitam. Odveo me je u buffet Putnik, kafanicu od tri stola preko puta auto-buske stanice.

Za šankom su stajali neki pijanci, pili vinjak i ispotiha pjevali. Iza je gazda prao čaše i za malenim plinskim rešoom kuhao kafe. Bio je to debeo čovjek, ne sjećam se da sam ikada vidio debljega, ćelave glave i sijedih brkova, gledao je na pola oka, kao da će svakog časa zaspati, i nije progovarao.

Povjerljiv čovjek, kratko je rekao Haris efendija.

Nisam pitao što to znači, nije me bilo ni briga, mislio sam da na ovo mjesto više nikada neću doći, ali sam, dok smo tu sjedili, za stolom uz mutni izlog

upljuvan od ljetošnjih muha, iza kojeg su se vidjeli blatni tragovi autobusa i ostaci snijega koji nikako da se otopi, primijetio da me je svako malo zagledao. Mjerkao me je i procjenjivao, kao gazda koji na tržnici poizdaleka, da time ne diže cijenu, vaga i mjeri dobroga telca.

Ne pitajući donio nam je dvije kafe. Haris efendija svoju nije šećerio. Popio ju je u dva gutljaja,

onako vruću. Nije mi se to svidjelo. Kao da mi je htio pokazati kako mu je ispod časti puhati na vruće ili - gluho bilo - sačekati da se ohladi. A onda je okrenuo fildžan.

Nisam ga ništa upitao, ali je, bit će, primijetio da začuđeno gledam kako se on, Božji čovjek,

sprema gatati iz fildžana. To sam u Bosni naučio, rekao je kao da se pravda.

Obična danguba, ništa drugo. Kad čovjek ima previše vremena, onda ga na svakakve načine krati. Eto, neki slažu domine ili igraju šah. Igraš li ti šah?

Rekoh mu da igram, ali da to nije danguba.

A nego staje?, nasmijao se.

Pri spomenu šaha mahinalno sam mu pogledao u ruke i vidio da nema dva prsta. Mali na lijevoj i

srednji na desnoj ruci. Šake su mu bile pune ožiljaka. Nokti na preostalim prstima bili su mu kratki, kvrgavi i deformirani. Koža oko njih bila je svijetlo ružičasta i činilo se kao da ga boli na svaki I najmanji dodir.

Nikada u svome životu nisam vidio ružnijega čovjeka. Nisi ga mogao pogledati ni u lice, ni u ruke. Trebat će mi vremena da se na to naviknem.

Ali jednom kad se naviknem, činit će mi se kao da ga cijeloga života znam i bit će mi čudo da i drugi nisu takvi.

Šta si me htio pitati?, javio se nakon što smo tako malo odsjedili.

Htio sam ti ispričati život jednoga mog prijatelja, a ti da mi kažeš hoću li ga više ikada sresti.

Puno se družiš s kršćanima i bezvjernicima?

Ne znam. Živim među njima. Zastoje to važno?

Zato što oni postavljaju takva pitanja. Kršćaninu je najvažnije znati hoće li svoju rahmetli strinu još koji put sresti.

Odakle znaš da mije prijatelj rahmetlija?

Ne znam, ali pretpostavljam da mi ne bi dolazio da ti gatam hoćeš li se sresti s prijateljem koji se, recimo, preselio u Zavidoviće ili je otišao na rad u Libiju, pa ste izgubili kontakt.

Dodijalo mije da se natežemo, prihvatio sam daje u svemu u pravu, prihvatio sam i to da sam živeći među nevjernicima postao njima sličan, priznao sam mu da sam s navršenih četrdeset i pet godina prvi puta kao vjernik stupio u džamiju, pitao me je gdje sam bio ranije, rekao sam mu da sam pio I da sam jeo krmetinu, da sam živio razvratno i grešno, pa me je pitao što me je promijenilo, kakva nesreća; odgovorio sam da mu to neću reći, a on je pokazao svojim krnjavim rukama da na to imam pravo.

Tada sam mu vidio dlanove: bili su izgoreni i glatki, na zamlađenoj koži više nije bilo linija.

Ispričao sam mu generalov život. Sve kako je bilo, od onoga što se događalo u ratu, do terase u

Neumu, kada sije pucao u glavu. Potrajalo je to, a ja nisam znao biti tih, nego kako me je nosilo na kraju sam skoro vikao. Nisam primijetio kada su pijanci prestali pjevati, utišali se, i slušali život Musadika Karamujića, koji ih je, čini mi se, trijeznio brže od rasola.

Debeli gazda zurio je kroz prozor, u neku tačku iznad krovova. Kao da se u nešto svoje zadubio.

Kada je na kraju pronađen ispaljeni metak i pištolj među stijenjem pod generalovom kućom u

Neumu, na Haris efendiji bilo je da presudi mogu li se moja i Mu-sadikova duša jednom, na koncu vremena, opet sresti.

Govorio mi je ono što sam znao, da je njegov čin u Božjoj bašči izazvao strašan gnjev. Jer ko digne ruku na sebe, taj diže ruku na Božje djelo. Razbija vazu koju su njegove ruke stvorile.

Jednom, nijedan čovjek ne zna kada će to biti, kada Israfilova truba triput zatrubi, zemlja se protrese, a brda i šume u pijesak se saspu; jednom, kada se ljudi razlete na sve strane kao leptiri, a planine budu kao šarena vuna izgredenana; jednom, kada se nebesa rasci-jepu i zvijezde raspu, kada se morske vode pomiješaju s rijekama i jezerima, otvorit će se grobovi i svaka će duša jasno vidjeti sliku svoga života.

Kakvo će biti ono što će u tom času ugledati tvoj prijatelj Musadik, to ja ne znam. Ali znam da

ćemo tada svi biti gdje i on. Samo što se vas dvojica nećete sresti, jer će i tvoja duša biti u svoj život zagledana.

Na drugi znak Israfilove trube svi živi će postati mrtvi, a zemlja četrdeset godina neće disati. Pred treći znak pasti će velika kiša i potopiti sve. Svi stvorovi tada će oživjeti, golih tijela i golih duša, prženi vrelinom suncem okupit će se u Jerusalimu, pred velikim i sveznajućim Sudcem.

Spojiti će se mjesec sa suncem i neće biti sjene u koju bi se grešni mogli sakriti. Odgovarat će tad

muslimani i svi drugi, a kažnjeni će biti mnogobošci, ubojice i samoubojice, bludnici, oni koji

priječe muslimanima da se Bogu mole i koji ruše džamije, krivokletnici i oni koji su prekršili danu riječ, škrtci, nevjernici, protivnici Božjih poslanika, oni koji ne idu pravim putem, oni koji dokazuju nepostojanje Boga, din munafici i silnici.

Ne znam šta će u tom času biti s tvojim prijateljem Musadikom, jer je Božja volja za čovjeka tajna.

A ne znam ni šta će s tobom biti, jer niti znam kakav si musliman, ni kakav još možeš postati.

Slušam Haris efendiju kako veze, lijepo slaže svaku misao, a riječi obrće i na drugo mjesto umeće da bolje i ozbiljnije zvuče. Zanosio se, kao što sam se i sam maločas zanio, pa vazi, a vaz mu nekako lijep. Vidim, učenje Arapin, ali ima u njega nešto stoje važnije od učenosti. Koliko je izvana ružan, da se čovjek mora navikavati na njega, lijep je i zavodljiv iznutra. Od silne ljepote, vidim, ne može mi on takav biti od pomoći. Ne zato što ne bi znao kako u Kuranu piše i s kakvim će teretom moj nesretni general pred sveznajućeg Sudca stati, nego mi ne može biti od pomoći jer ja u njegove riječi ne vjerujem, jer ih tako obrće I slaže, pa pazi na koje će mjesto koju udjenuti.

Tu ga upitam kakav je džehenem.

Provalija je to, dublja i šira od misli o sebi. Ko do dna njegova padne, taj će se teško ikada više

uzdignuti. Džehenem ima sedam katova, što je kat niži, to je duši gore, a na dnu je Zakum drvo, što rađa šejtanskim glavama.

Rekoh mu da mi je general jednom spomenuo Zakum drvo.

Haris efendija se nasmijao: onda ti prijatelj nije bio toliki bezvjernik kao što reče.

Već je odavno pala noć kad sam se vraćao prema Splitu. Nije bilo koristi od puta u Livno, osim što sam поближе upoznao Haris efendiju, kojega svi zovu ćoro a ja tako ne mogu nakon što sam s njime porazgovorio. Od njega sam saznao staje Zakum drvo. I malo dušu olakšao pošto sam u Splitu, pod crvenom zvijezdom petokrakom, u crnu zemlju zakopao Musadika Karamujića, mog prijatelja.

Od Zakum drva ne može se niže. Tako će biti nakon što se poravnaju svi računi, a nebeski Sudac svakome presudi, a dotad valja sređivati zemaljsko računovodstvo i misliti sjedim li, može biti, evo baš sada, dok opet vozim prema Livnu, pa prolazim Košute, Trilj i Jabuku, ispod zemaljskoga Zakum drva. Ima li gore žalosti od moje ili je svačija žalost ista.

Mislio sam da se neću vraćati Haris efendiji.

Teško je gledati u njegovo lice i razgovarati se s onim jednim njegovim okom. A od efendijinih ruku kao da mi je prešla neka bolest: danima su me mučile zanoktice, izbile su mi na svakome prstu, kao da sam opet dijete. Bile su upaljene i boljale su na svaki dodir.

Nestale su kako sam prestao misliti na naš razgovor, istoga jutra kada mi više nije na um pao odmah čim sam se probudio.

Mislio sam ići ću svakoga petka na džumu, onako kako već petnaestu godinu idem, poslušat ću

njegovu hutbu, kao što sam je u svakoga hodže u Skenderiji džamiji slušao, prihvatiti ono što je

dobro i što srcem i pameću mogu dokučiti, a o drugom neću misliti.

Ali onda je prošao jedan pa drugi petak, a trećega sam, umjesto da odmah krenem natrag prema

Splitu, sačekao Haris efendiju ispred džamije. Nije se dugo pojavljivao, barem sat i pol nakon

džume, ali nije bio iznenađen što me vidi:

Strpljiv si. Već sam te prošloga petka očekivao.

Zašto? Jesam li ti se obećao?

Nisi. Ali znao sam da ćeš opet doći. Svako dođe.

Opet me je odveo u buffet Putnik. Snijeg se već bio sasvim otopio, blato se osušilo, ali su za

šankom stajali oni isti pijanci i ispotiha pjevali. Debeli gazda nam je, šutke i bez pozdrava, donio

kafe.

Pitao sam ga zastoje došao u Bosnu, u Livno.

Smračio se i pogledao me hladno onim jednim okom.

Tada sam vidio da mu je oko plavo. Izgledalo je kao da pluta u mutnoj žutoj vodi. Krivo sam učinio što sam ga pitao zašto je dolazio, jer sam mu, vjerujem, vratio sumnju kako radim za policiju. Ali nije me bilo briga, neka odmah sumnja u sve u što mora da sumnja, pa da smo poslije mirni.

Zašto si se ti, bolan, smrkao? Nije ti drago što te pitam?

Došao sam da se malo sklonim. Eto, zato. Od čega se sklanjaš?

Svako se od nečega sklanja. Nije lijepo to čovjeka pitati. Ako mi dođe, sam ću ti reći, a ako ti ne

kažem, znači daje bolje da ne znaš. Ili to znači da mi ne vjeruješ?

Tada sam ga jedini put vidio kako se smije. Priznao je da mi ama baš ništa ne vjeruje, da sumnja u mene kao što je Staljin sumnjao u Tita, ali da nam to neće smetati da pričamo i da jedan drugome olakšavamo samoću. Pitao sam ga odakle zna da sam sam. Odgovorio je da je to lako znati, jer se samo jako osamljen čovjek raspituje za prijatelja koji više nije među živima, pa još pita hoće li ga jednom sresti. čovjek kojega kući čeka tanjur pileće čorbe i lavor pun tople vode, u kojoj će raskišati kurje oči, ne raspituje se kod hodže za pokojnike.

Rekao sam mu da ne želim govoriti o svojoj samoći.

Tada mi je ispričao da se rodio u Palestini i da je studirao na Al Asharu. U Kairu su ulice bile pune naroda od svake vrste, koji je bez prestanka demonstrirao protiv nečega. Svaki je dan nalikovao na prvi dan revolucije. Svijet je, gledan iz Kaira, bio malen. Kao dobro naciljan kliker koji se sprema pogoditi cilj. Svakog se dana svijet smanjivao, a arapska je snaga

rasla. Zato je vlast izvodila narod na ulice da demonstrira, da spaljuje američke i izraelske zastave, lutke s licem predsjednika Johnsona i neke američke glumice golemih usana, koja je izjavila da Arapi zaudaraju na trulu ovčtinu.

Njega je uznemiravala sva ta strka i larva, odbijala gaje laž koju je Naser širio dok je držao govore demonstrantima, odbijalo ga je Naserovo bezbožništvo. čim je završio školu, vratio se na svoje selo, odlučan da više nigdje ne ide i da mimo njega prođu i revolucija i arapsko ujedinjenje. Oženio se ženom po imenu Nigar. Narodila mu je sedmero djece, a on je na rubu pustinje sadio masline.

Kako bi koju zasadio, tako bi pustinja ustuknula za dva metra, a proširio se predio pod zemljom.

Trgovao je s Egipćanima i prodavao im ulje, koje su oni zatim izvozili u Jugoslaviju. Posao mu je dobro išao i već se počeo bogatiti i razmišljati kako da jednoga dana djecu, sve do jednoga, pošalje na Zapad, da se školuju tamo gdje neće stradavati zato što su to što jesu i zato što su se rodili na mjestu koje više nije bilo predviđeno da se na njemu rađaju Arapi.

Ali gaje od bogatstva što gaje stjecao i od mogućnosti da mu djeca postanu svoji ljudi, više radovalo to širenje zemlje pod maslininom krošnjom. činilo mu se, ako bude dovoljno uporno sadio i brinuo se za svaku mladicu, pustinje će nestati, pa će odavde do Ha-ife i Tel Aviva, i dalje, sve do Mrtvoga mora, umjesto pijeska i sunca koje prži, biti beskrajan hlad maslinika. Nije ga zanimalo hoće li se ta zemlja koja nastane od pustinje zvati arapskom. Važno mu je bilo da bude njegova, pa da on ispod svake masline može odrediti kiblu i pomoliti se Bogu.

A onda je počeo jedan od ratova koji tu izbiju svakih nekoliko godina. Poveo ga je Naser u ime

velikoga arapskog ujedinjenja, u ime revolucije koja je u to vrijeme bila dio svjetske mode, kao farmerke, vespa i odlasci na rock koncert i na demonstracije protiv rata u Vijetnamu. Računao je kako njega, ako i dalje bude sadio masline, i njegovu familiju, ako je bude dobro čuvao, takav rat ne može zahvatiti. Nije se borio za ujedinjenje, nije razmišljao o tome da bi se maslinik koji je rastao iz pustinje jednom mogao zvati arapskom zemljom.

Ratovi na Bliskom istoku se od ratova na zapadu razlikuju po tome što traju kratko. Mjere se danima, najviše mjesecima, a ne godinama. Ovaj je rat Naser izgubio, ali osim što je u njemu stradala vojska, u znak odmazde neprijatelj je posjekao sve i jednu maslinu. Tamo gdje je do neki dan bila zemlja, danas je pustinja. Neprijatelj je između vlastite pustinje i arapske zemlje izabrao pustinju.

On je to razumio. Tako se ponašaju svi pobjednici.

Posljednjih dana rata raketa je pogodila njegovu kuću, koja je, kao i sve druge kuće u selu, bila sagrađena od zemlje i drva. Nigar je bila mrtva. Mrtvo je bilo svako od njegovih sedmero djece. On to nije razumio, iako je znao da se tako ponašaju svi pobjednici.

Kada više nije imao kuće i porodice, odlučio je da se nazove Haris Masud, a da svoje prethodno ime zaboravi. Kaže da gaje zaboravio i daje lako ime zaboraviti ako ti sasijeku maslinik, a zatim ubiju ženu i djecu.

Rekao mi je daje toliko za danas dosta, pa ako opet poželim dijeliti s njime samoću, i ako mu se jezik u međuvremenu ne sveže, da će mi ispričati nastavak.

Dok je Haris efendija govorio, kafedžija je ponovo gledao u onu svoju jednu tačku iznad krovova

preko puta autobusne stanice, a pijanci su se utišali da ga čuju.

Opet me je hvatala večer pri povratku u Split, i bilo mi je nekako lakše pri duši. Osim što mi moj

nesretni general nijednom nije na um pao, nije mi dolazila ni moja žalost.

Haris efendijina je bila

takva da sam se mogao njome tješiti. čudno je to kakav mir čovjeka zna obuzeti od tuđe tuge.

Danima nisam ni o čemu drugom mislio nego o njegovome životu. Iako nisam bio u Palestini, pred očima mi se prikazala ta zemlja. Žuta od pustinjskoga pijeska, bijela od okrečenih kuća, zelena od maslina koje se šire i primiču neprijateljskim gradovima, kao neka nijema vojska što raste sa svakom mladicom, svakim izniknu-lim listom. Prikazalo mi se lice Harisove žene Nigar, vidio sam je onakvu kakva je bila, iako mi nije pokazao njezinu sliku. Razgovarali smo, ona me je pitala, a ja sam odgovarao. Ne pamtim šta me je pitala.

Vidio sam njihovo sedmero djece, znao sam kakve je naravi koje, što žele postati kad odrastu, tuku li se s drugom djecom, kakvi su u školi, šta im ide, u čemu zapinju. Toliko sam sve znao, da sam se mogao u Haris efendijinu žalost naseliti. Nastaniti se u svojoj misli o njemu i njegovima, i tako provesti ostatak života. Sretan.

Sve je bilo tako živo da sam se uplašio kako me je Haris efendija omađijao.

Poželio sam da zaboravim šta mi je ispričao, ali nije išlo. Život se ne može zaboraviti, čak ni kad je tuđi. Sto više

pokušavaš, sve ti se življe u misli vraća. Kao da se hoćeš udaviti tako što gurneš glavu u lavor pun vode. Sljedećeg petka sačekao sam ga ispred džamije s pitanjem.

Na znak treće Israfilove trube, rekao si, spojiti će se sunce s mjesecom, i neće biti sjene, da se nijedna grešna duša ne bi mogla u nju skloniti. Znači li to da će stalno biti podne i da će nam svima veliki Sudac suditi u podne?

Bio je iznenađen i ništa mi nije odgovorio. Dok smo išli prema buffetu Putnik, grlio me je i smijao se da sam izmislio takvo pitanje samo da bih se opravdao što mu opet dolazim. Odgovorio sam kako on zna da se nemam kome opravdavati. Znam, rekao je, bezbeli da znam, ali čovjek se obično pravda pred utvarama, a ne pred živim ljudima. Tako i ti radiš. Samo što ti je još lakše jer si sam. Pa, onda, šta kažeš ti koji si prošao visoke škole, hoće li nam svima biti suđeno istoga podneva?

Odmahnuo je i ušao unutra.

Za šankom su stajali isti oni pijanci, i pjevušili uz vinjak. Gazda je sjedio za plinskim rešoom i

zakuhavao naše dvije kafe. Kroz izlog nas je vidio da dolazimo, pa, biva, da se ne čeka.

Nakon stoje ostao bez žene i djece, Haris Masud četrdeset noći nije spavao. Zaputio se duboko u

pustinju, sa štapom koji je načinio od maslinove mladice, jedine koju neprijatelj nije posjekao, nego ju je ostavio samu nasred krčevine, ne bi li Haris Masud od nje krenuo nanovo da sadi maslinik, koji će za pet ili deset godina biti posječen u nekom sljedećem ratu, u novoj odmazdi pobjednika.

Ostavio je maslinu kao znak svoje milosti, da i ljudi i dragi Bog znaju kako dopušta da na osvojenoj zemlji žive i drugi ljudi, Arapi. Shvatio je poruku, odlučio je da ne sadi maslinik, ne ženi se i ne rađa djecu koja će biti ubijena, nego je uzeo sjekiru, posjekao zadnju mladu maslinu i od njezina tijela načinio štap s kojim će otići u pustinju.

Dugo je išao, sve dok triput nije ožednio i sva tri puta prezreo svoju žeđ. U pustinju je ponio

mješinicu vode: gutljaj ujutro, gutljaj navečer, pa koliko potraje. Poslije treće žeđi našao se na

visoravni s koje se na sve četiri strane vidi samo pješčani horizont.

Tu je odlučio ostati.

Maslinovim štapom oko sebe je nacrtao krug. U njemu će biti trideset devet dana i četrdeset noći.

Abdest je uzimao pijeskom i klanjao svaki namaz, pio je gutljaj ujutro, gutljaj navečer. Za snom nije imao potrebe.

Trećega dana počeli su mu se priviđati ljudi bez očiju, žene koje su koračale na jednoj nozi i

različite životinje kojih u stvarnom životu nema. Bio je okružen stvorenjima koja nije stvorio Bog, nego ih je stvorila njegova muka i samoća. čovjek se ne smije pitati kako se osjećao Bog kada je stvarao svijet, je li osjećao muku i je li bio usamljen. Kako je vrijeme prolazilo, to je čovjek koji se nazvao Haris Masud bio dalje od odgovora na pitanje zbog kojeg se zaputio u pustinju. Ostao je sam sa svojim prika-zama, i nije znao kako da izađe iz kruga koji je sam nacrtao i koji je postao širi i dublji od kanjona rijeke Colorado.

Ono zbog čega je došao - žena, sedmero djece i maslinik - bilo je sve dalje od njega. Gubio je

pojam i svijest o tome da negdje nekome drugom u životu još postoje žena, djeca i masline. Na

kraju nije osjećao ni žalost. Okružen neopisivim bićima zaboravljao je riječi svoga prethodnog

jezika, a novi mu je dolazio sam od sebe. Novi jezik utiskivao se u pustinjski pijesak, kao trag

ljudske stope, a zatim bi ga vjetar izbrisao.

Klanjao je svih pet vakata, usrdno moleći Boga da mu kaže koje Haris Masud, pa da izađe iz svog kruga. Znao je da će, ako bdijenje potraje, završiti kao samoubojica, u džehenemu, pod Zakum drvom. A onda je četrdesete noći stigao odgovor.

Haris Masud je onaj koji će prestati da žali. To će biti njegovo ime.

Napustio je Palestinu, i nije se osvrnuo za pustinjom stoje mogla postati maslinik. Shvatio je da se u njegovoj zemlji ljudi kojima su srušene kuće, pobijene porodice i posječeni maslinici još uvijek hvataju za onu jednu mladicu koju im je neprijatelj ostavio, pa je zalijevaju i okopavaju, uz nju se privijaju i nanovo rađaju djecu, koja će opet biti pobijena, nakon čega će ponovo zalijevati i okopavati jedinu preostalu mladicu masline.

Haris Masud odvažio se izaći iz kruga.

Otišao je u Jordan, iz Jordana u Jemen, pa u Alžir. U Alžiru je zatvoren, mučila ga je tajna policija bezbožnog i bezdušnog predsjednika Huarija Boumediennea. Tražili su da prizna kako je pripremao atentat na bugarskoga predsjednika Todora Zivkova, za vrijeme njegove posjete Alžiru.

Rekao im je da to nije istina i da mu njegova vjera brani da laže.

Istina je bila daje namjeravao ubiti lično Boumediennea, ali o tome ga nisu pitali. Da jesu, on bi

priznao. Revolucionarni sud ga je nakon pet godina tamnice i mučenja osudio na smrt. U noći pred pogubljenje tražio je da mu donesu papir i vodene bojice. Pitali su ga što će mu to. Reкао je da mu treba da bi s Božjom pomoći kroz svoj crtež pobjegao iz zatvora. Smijali su mu se. Ministra policije digli su iz postelje i u nedoba ga iz Orana vozili osamdeset kilometara, da vidi ludo-va koji bi bježao kroz sliku na papiru.

Ministar je naredio da se osuđenika ne vješa, sve dok ne naslika svoju sliku i ne uvjeri se da Boga nema pa da mu ne može ni pomoći.

Haris Masud slikao je do kasno popodne. Vješala su bila pripremljena, a konopac namašćen. Dželat nije došao kući na ručak, gdje gaje čekala trudna žena. Poslije će ljudi pričati da je iste večeri od brige pobacila. Kažu daje nosila blizance, dvojicu sinova. No, ministar je tako naredio, Haris Masud slikao je sliku u koju će, s Božjom pomoći, pobjeći. Boumedienneovi ljudi bili su uzbuđeni, jer su očekivali da će dobiti dokaz kako Boga nema, koji će zatim poslati u Moskvu, kao vrhunski rezultat revolucionarne alžirske nauke.

Naslikao je kuću, oko kuće djecu koja se igraju, i ženu što stoji usred maslinika i zabrinuta čeka

muža. Ruke je prinijela licu pa joj se vide samo oči.

To je sve, rekao je Haris Masud, dok je pokušavao obrisati ruke umrljane vodenim bojama. Možete me objesiti, ja sam upravo pobjegao.

Pod vješalima gaje čekao dželat, bijesan što nije stigao na ručak. Odlučio gaje vješati dugo, da se

namuči prije nego što ispusti dušu i da mu smrt bude što sramnija. Nije jadan znao što će ga te

večeri dočekati kad dođe kući i kakva će ga Božja kazna stići.

No, ministar je odlučio da se Harisu Masudu poštedi život. Kažu daje telefonirao Boumedienneu

osobno i da se kod njega založio za pomilovanje. Grehota luđaka, rekao je. Kao da sam pogazio

mačku dok sam se vozio iz Orana. Grehota je pogaziti mačku, govorio je u slušalicu.

Uvjeravao ih je da nije lud i da ga trebaju objesiti. Vjera mu ne dopušta da laže kako je lud. Osim

što nije lud, dobro ih je upoznao. Upoznao je one koji u Boga ne vjeruju, muče nevine ljude i ne

puštaju ih na molitvu. Ako ga puste, vratit će im se još gori, jer tek sad zna daje na pravome putu. U njemu se rodila osveta, saznao je da postoji ono za što vrijedi umrijeti. Ako i nije pripremao atentat na bugarskoga predsjednika, sada je siguran da je to trebao učiniti i daje riječ o ozbiljnome propustu.

Sve im je to rekao.

Samo je dželat smatrao da Harisa Masuda treba pogubiti, ali njega se nije pitalo. Ostali su se slagali s ministrom da je čovjek lud i da je sve ovo jedna velika greška.

Molio ih je da se ne predomišljaju. Potezao je ministra za rukav, a onda je dobio ćušku od čuvara.

Prekosutra više nije bio u Alžiru.

Dva mjeseca kasnije vozio se u autobusu koji je putovao od Miinchena prema Ankari, i dalje, prema istočnim granicama zapadnoga svijeta. Putovao je s turskim gastarbajterima, dvojicom američkih turista i petoricom sebi sličnih. Jedan je bio Egipćanin, sin Naserovog ađutanta, koji je od oca pobjegao u Njemačku i tamo otkrio islam. Trojica su bili Sirijci, studenti na politehničkom fakultetu u Istočnome Berlinu, a Sefik Ismail je, kao i on, bio Palestinac.

Uskoro će samo još Haris Masud biti živ.

Sva su petorica pali kao šehidi u prva dva mjeseca. Haris Masud ostat će u Afganistanu skoro do

kraja rata. Ispraćat će prve ruske tenkove kada se budu povlačili, nakon čega će i sam otići, jer će

smatrati daje rat završen, a ovo dalje je ljudska oholost i šepurenje pobjednika.

Haris Masud iz dubine je duše mrzio pobjednike.

Nije izbjegavao borbu, nije se sklanjao od metaka, kada bi po kamenjaru sipale kaćuše i kada bi

ostali zalegli, on je stajao na nogama. Događalo se da izginu svi u zaklonima, a njemu izvan zaklona - ništa.

Iz Afganistana je otišao u Bosnu, da se u Livnu skloni od ljudi i da provjeri je li se u međuvremenu što promijenilo u njegovoj samoći.

I, je li se promijenilo? - upitao sam ga.

Nije, osim stoje u međuvremenu narasla, rekao je, i to je bilo sve za taj dan. Dok sam se usred noći vozio prema Splitu, osjećao sam kako me hvata strah od tog čovjeka. Plašim ga se, a privlači me. Uz njega ne pomišljam na vlastiti život, moja mi žalost ne dolazi upamet, ne progoni me, kao što me je progonila svih ovih godina, neprestano, svakoga dana, sata i minute koje sam proveo budan, zalazila mi u snove i nastanjivala se u njima, jednako me moreći budnoga i na spavanju.

Uz njega sam slobodan čovjek, a on zna daje tako. Toga se bojim. Strah me je da ne postanem kao on. A privlači me da baš tako bude.

I ovog časa, dok mislim o Haris efendiji, ja osjećam isto. I opet mi se uz leđa prema glavi veru

kolone mrava, stupaju uz kičmeni stup, naseljavaju mi mozak, čitava mravlja armija, pa polako

gubim razum i pretvaram se u praznu dušu. Kad bi mi to ranije došlo, nakon prva tri razgovora s

Haris efendijom, izučio bih dovu, pa bi me prošlo. Sada to ne činim, jer mislim da je svaki moj

korak molitva, a cijeli je svijet moje dovište.

Navikao sam se na te mrave, toliko da ih drugi na meni i ne primjećuju.

Mravi su dio moje

sabranosti. Sljedeći me je put upitao bi li pošao s njim u Afganistan.

Rekao sam mu da ne bih. Ne znam kako bih pucao u nekoga samo zato stoje Rus. Zapravo, ne znam kako bih pucao u čovjeka.

Lahko je to, nasmiješio se Haris efendija, fino naglasivši ono - h, što gaje, bit će, čuo od neke nene pa mu se svidjelo jer je istovremeno starinsko i jer se u tom glasu čuje nešto arapsko, čuje se ljudski glas koji je u stanju učiti ezan.

Lahko je to, samo treba vjerovati. Prvi put svako sumnja, a poslije se sumnja rasprši, kao magla u podne. Tu sam zamuknuo, ispio svoju kafu, a on je već bio okrenuo fildžan, kao da će iz njega gatati. Oni pijanci su stajali licem prema našem stolu i zagledali se u mene. Bilo je nečega opasnog u njihovim pogledima.

Shvatio sam da nisu slučajno tu i da se ne zateknu slučajno u buffetu Putnik svakoga petka, malo

nakon džume. Ili su bili Haris efendijini ljudi, ili su ga sva petorica špijunirali. A najprije će biti daje ijedno i drugo. Takav je naš bosanski svijet: rado će, za svaki slučaj, raditi dva posla koji se

međusobno potiru. Jednom rukom pale vatru, drugom je, za svaki slučaj, zalijevaju vodom, pa se

tako griju. I ja sam takav, pa znam.

Debeli kafedžija je i dalje zurio u onu svoju tačku nad krovovima, smiješeći se kao dijete koje se

upravo uneredilo. Menije bilo najvažnije da što prije odem. Haris efendija je to osjetio, pa me je propustio. Obojica smo znali da se više nećemo vidjeti. Možda zadugo, a možda nikad više. Znao sam i to da ću gorko žaliti što nisam pošao s njim. Zapravo, već sam žalio. Duša mi je bila prazna pa je svašta moglo u nju stati. I dok sam to mislio i misao u riječi pretvarao, na um mi je palo kako sam upravo od njega naučio tako lijepo govoriti. Ranije sam bio mutav. Vagao sam riječi, pa bih, važući ih, zanijemio.

U prvi mah bilo mi je drago. A onda sam, na onome mjestu s kojega se prvi put vidi more, izašao iz auta i dovu izučio.

Uplašio sam se zamame, slatke kao agda na sirotinjskoj baklavi, kojom su me oblijevale Haris efendijine riječi. Oholost je velika kada čovjek počne tako govoriti, pa mu svaka riječ biva kao

Božja. I onda mu se učini da može i postupati prema takvim riječima.

A možda i može. Možda je tako pošteno i ispravno. Ja to ne znam.

Ponovo sam izučio dovu, jer je prvi put nisam osjetio. Samo sam o njemu mislio. I o svome strahu. Pa sam pogledavao prema moru, crnom i dubokom ispod oblačnoga neba, na kojem nije bilo ni tračka svjetla, niti mu se prepoznavala vodena pučina, nego je izgledalo kao golema tamna jama, na dnu koje je, negdje duboko, ispod devet katova, strašno Zakum drvo, a na njemu ohole glave.

Poslije sam bio zaspao i više se ovoga nisam ni sjetio, sve do sljedećeg petka i puta u Livno.

Uzeo sam abdest, a da nisam pomislio na njega.

Ušao sam u džamiju. Nisam ga tražio pogledom.

Zauzeo sam mjesto u zadnjem safu, gdje sam uvijek i gdje mi se čini da me niko ne pozna. Po tome je, bit će, i mislio da sam špijun. Oni koji rade za policiju uvijek ostaju u zadnjem safu. Tako se barem priča.

Ali opet mi nije na um pao.

Ni kada sam čuo glas Ismeta efendije Krče, našega starog hodže, nisam pomislio na njega.

Kada je Ismet izgovarao jednu od onih svojih hutbi po kakvim ga poznaju Livnjaci, o tome kako

djecu treba učiti da peru ruke, jer svakakve bolesti dođu na gumama autobusa što stižu iz

Njemačke, meni nije u misli došao Haris efendija.

Eto, toliko sam ga od sebe tjerao tih dana.

Poslije sam pitao za njega, ali niko mi nije znao reći. Kažu - otišao je kako je i došao. Niti se kome javio, niti se igdje odjavio. A nije zgodno o tome puno govoriti, da Ismet efendija ne čuje, pa da ne pomisli kako nam je drugi hodža bio bolji. Moglo bi ga to ražalostiti, a bolestan je.

Poslušao sam i nisam dalje pitao.

Ali nakon što izađoh iz džamije, umjesto da pođem ravno do auta, neki me vrag potjerao da se

prošetam. Biva, noge da protegnem. Iako ih nikada ne protežem.

I kud ću, nego pravo na autobusnu stanicu, do buffeta Putnik. Kad tamo, nema ni buffeta, ni kućice u kojoj se nalazio. Dvojica radnika slažu cigle na kami-ončić, a šutu su već odvezli. Uskoro se neće ni poznati daje tu bila kuća.

Sreća da sam došao dok su utovarivali cigle. Ko zna šta bih pomislio da sam slučajno zakasnio.

Prišao sam i upitao se s njima za zdravlje, ali nisu bili od priče. Ili su mi u glasu prepoznali da

nisam odavde, pa su bili nepovjerljivi.

Okrenuo sam se da pođem, kad mi se nešto zaplelo među noge. Plavo gumeno crijevo, čiji se jedan kraj natakne na ventil plinske boce, a drugi na štednjak. Uzeo sam ga i stavio pod nos.

Vidio sam debelog kafedžiju, pijance koji pjevuše i piju vinjak i Haris efendiju koji mi onim svojim lijepo udjenutim riječima govori nešto, a ja ga slušam. Svega toga bilo je u vonju butana. Nisam znao da se taj miris tako uvukao u mene da bi me mogao na Haris efendiju podsjećati.

Malo nakon što je on nestao iz Livna i iz moga života, a da nikada s njime nisam došao na čisto, pa evo i sad, i svakoga petka dok se vozim na džumu,

ja o njemu mislim, upoznao sam trećega važnog čovjeka u ovoj mojoj priči. Upoznao sam onoga koji me je vratio mojoj žalosti, naveo me da ponovo o njoj više mislim i da je češće osjetim, ali mi je tu žalost učinio takvom daje mogu nositi. I dalje je teška, ali mogu je nositi. I mogu je ovako samome sebi spomenuti.

Bilo je to u ranu jesen, kada bi se pred zimu, kao i svake godine po Bosni počinjalo govoriti o

Zimskim olimpijskim igrama u Sarajevu, prepričavali su se vicevi o Vučku i o nekom američkom glumcu, je li to bio Kirk Douglas?, kojem su u nekoj gostionici na Bašcar-šiji večeru naplatili skuplje nego što bi koštala cijela gostionica, skupa s inventarom i konobarima. To je bio znak da se ljudi opraštaju od mora, sunca i od vrućina, pripremaju se u sebi za snijeg, maglu i vrijeme umiranja, pa se svejedno nadaju nečemu lijepom. Ljeto je, međutim, nešto odužilo, već je septembar bio na isteku, a temperature na moru bile su preko trideset. Učini se kako se sa svijetom nešto promijenilo, nestalo je godišnjih doba, nema više odakle da stigne zima, pa i bura kad zapuše toplija je od juga.

Pomišljali smo da će ljeto potrajati sve do Nove godine, i još duže, sve dok se ne spoji s onim sljedećim.

U nedjelju, vojnici su ispred kasarne hodali zavrnutih rukava na raskopčanim ljetnim košuljama.

Riva se bijelila od mladih mornaričkih oficira.

Plaža na Bačvicama bila je puna kupača.

Radio u volgi javljao je da su i turisti zaboravili na jesen, pa ih je ove godine u Dalmaciji više nego ikada u septembru.

Vozio sam se s kraja na kraj grada, kupovao četke i boje za krečenje stana, i najednom me je uhvatila strepnja da bi moglo biti rata.

Prvi puta mi je rat pao na pamet.

Nisam pomišljao ko bi protiv koga mogao zaratiti, ali ovakvo vrijeme, kada svako stablo dvaput

cvate i rađa, upozorenje je ljudima, kakvo oni nikada ne prihvate, pa se poslije sjećaju kako je lijepa i sunčana bila posljednja prijeratna godina.

Kako mi se te nedjelje učinilo, tako i prenosim. Ništa nisam izmislio.

U petak sam se rano digao, htio sam ranije doći u Livno, poći na tržnicu i kupiti sira i stelje. Bilo je toplo, puhalo je jako jugo, negdje iza otoka zamračilo se nebo, kao da će uskoro pljusnuti kiša.

Ali nisam se obazirao na to, nego sam sjeo u auto i krenuo. Polako, kao i svaki put, prateći svoje

misli i raz-motavajući svoj život, onako kako činim svakoga petka, od Splita sve do Livna, a

svejedno mi još nikada nije dodijalo. Umorim li se od svog života, gledam je li se što promijenilo

uz cestu. Ili uključim radio i slušam vijesti.

Pazim kad će se brda za mnom zatvoriti i sakriti more, da tog trenutka budem svjestan. Ili da se

osvrnem, budem li mogao. Kad ugledam Trilj, vadim prvu cigaretu iz džepa i palim je. Bio sam se zarekao da prije Trilja nikada ne zapalim, tako štedim pluća, i držao sam se toga, sve dok nisam prestao pušiti.

Ali te rane jeseni dok su se Bosanci već sjećali Olimpijskih igara još sam uvijek pušio.

Poslije sam već palio jednu za drugom, onako kako bi mi se u glavi nizale uspomene, sjećanja i

priče što su mi ih ispričali moj general i Haris efendija, svaki o svome životu. Tako nisam ni

primijetio kada se modra boja neba pretvorila u sivu, a jugo je, malo nakon ulaska u Bosnu, okrenulo na buru.

Nisam ni bio svjestan kada sam zatvorio prozor, jer mi je postalo hladno. Bio sam u košulji kratkih rukava. A onda je, dok sam prolazio pokraj Buškog jezera, počeo padati snijeg. Nije to bila susnježica, niti je padalo u velikim teškim krpama, kao što zna pasti u kasno proljeće i pred kraj ljeta, pa se istopiti prije nego što dodirne tlo, nego je sipao kao iz probijene jutene vreće, sitan i oštar kao pijesak, I odmah je počeo ostajati po cesti.

U pola sata zabijeljela su brda i livade oko jezera.

Bio sam sam na cesti. Niti je ko išao prema Bosni, niti ih je bilo koji se iz Bosne vraćaju. Kotači

moje vol-ge usijecali su se u nedirnut snijeg. Bio sam prvi, kao da prije mene nikada niko nije

prošao ovim putem. I kao da nije bilo puta. U retrovizoru sam pratio trag koji je ostajao za mnom. Dvije pruge u snijegu, koje su počinjale negdje u beskraj, a završavale pod mojim kotačima. Tako je to izgledalo.

Nikada nisam vidio ništa ljepše.

I nikada se nisam tako uplašio.

čudno je to kako se čovjek prepadne Božje ljepote pa u njoj ne uživa dok je vidi, nego samo kad je se sjeća. Toliko sam se uplašio da ću skončati sam u snijegu, da mi ni moja žalost nijednom nije na pamet pala. Sto je najgore, od Kamenskog i Rašelike kilometrima naokolo nema ni jedne kuće pokraj puta, a kamoli kakvoga većeg naselja, s gostionicom u koju bih se mogao skloniti.

A ja na pustome putu, u ljetnoj odjeći i obući.

Ni danas ne znam što se prije dogodilo, jesam li prvo čuo eksploziju, nakon koje je volga zaplesala po cesti i poput Tkanica potonula na lijevu stranu, ili

sam prvo ugledao ploču s imenom mjesta.

Fatumi.

Tolike godine prolazim ovim putem, a da nisam primijetio to selo, niti sam mu čuo imena. Poslije će mi ljudi reći daje tabla za Fatume stavljena tek proljetos, ranije je nije ni bilo, ali svejedno sam pokraj nje morao proći barem deset puta, a daje nisam primijetio.

Bit će da mi Fatumi do danas nisu bili suđeni.

Zgurao sam volgu pokraj ceste, daje niko ne zakači pri prolazu i da ne moram vaditi trokut iz

gepeka, pa sam pošao prema prvim kućama, tražiti pomoć. Snijeg je sve gušće padao, nebo se

smrklo, kao da će skoro akšam, a ne kao daje prije koji sat svanulo. U nekoliko koraka noge su mi već bile mokre i smrznute.

Došao sam pred prvu kuću, ispred koje je bio parkiran traktor. Na ogradi je bilo upozorenje: „Pazi oštar pas!“, a na poštanskom sandučiću zlatna pločica na kojoj je krasnopisom urezano: obitelj Antuna Zovko.

Zastao sam, malo se premišljao, pa nastavio prema sljedećoj kući, koja je bila odmah tu, visoka

metalna ograda dijelila ju je od obitelji Zovko. Ta je kuća bila veća, ali bez fasade i ograde na terasi, kao da je tek dovršena. Ušao sam u dvorište, popeo se uza betonske stepenice navrh kojih je bila mala nadstrešnica i pod njom tridesetak pari potpećenih i razvezanih starih cipela i papuča. Na vratima je bila zelena pločica, s bijelim štampanim slovima: Osman Fatumić.

Pokucao sam na ta vrata.

Malo kasnije sjedio sam pokraj peći na drva, s debelim vunanim čarapama na nogama, zaogrnut

zimskim kaputom. Cvokotao sam, manje od zime, više od šoka, jer mi se činilo kao da sam iz jednoga svijeta ušao u drugi. Iako se izvana činila golemom, kuća je bila malena i uska za sve koji su tu živjeli: Murat, žena mu Mubera, njihovo sedmero djece, četiri sina i tri kćeri, pa nena Galiba i dedo Osman.

Gledao sam ih, oni su gledali mene, jedni smo se drugima čudili.

Nisu me upitali kako se zovem, niti je meni na onoj zimi bilo do toga da se predstavljam. Poslije više nije bilo načina da se tek tako kaže. Moglo bi ispasti kako im kazujem svoje ime samo da bi znali da sam Dželal, pa bi ih to, možda, moglo i uvrijediti.

Dedo Osman sjedio je na sećiji prekrivenoj ćilimom za sjedenje. Smješkao se, kao da smišlja kako da mi se obrati. Iznad sećije je preko cijeloga zida bila razvučena tapiserija, sa slikom na kojoj je prikazana ćaba na baj-ramski dan, veliki crni kamen, oko kojega kruže vjerni muslimani.

Nena Galiba odletjela je skuhati kafu. Iz kuhinje se širio vonj zagorjelog mlijeka, odnekud je, s

druge strane kuće plakalo dijete, iz garaže čuo se Murat kako pretura po alatu, ne bi li pronašao

francuski ključ i dizalicu za auto.

Tada sam ga prvi put čuo da psuje.

Murat nije birao što će opsovati. Mater, sestru, krv, oca, brata, život; u usta, u nos, u pičku, u

guzicu, u oko... čim bi dedo Osman onako nagluh okrenuo leđa, a nene Galibe ne bi bilo u blizini da čuje, Murat je psovao Boga. I to bez ikakvog povoda, bez bijesa, ljutnje i nekoga svog grešnog razloga. Psovao je kao da je pod vodom predugo zadržavao zrak pa sad diše. Mislio sam da to čini ne bi li mene izludio, ali nije bilo tako.

Muratu je bilo svejedno koji sam i u što vjerujem. Ništa se u njemu nije promijenilo kada je čuo

kako se zovem.

A ovako je to saznao:

Gdje si pošao po ovom kijametu?, pita nena Galiba raspoređujući pjenu po fildžanima, tako da

gostu, kako je i red, bude najviše.

U Livno.

A odakle si, sine, krenuo prema Livnu tako obučen? Iz Splita, jutros u zoru.

Jest, vala, vi ljudi s mora ne znate šta je zima u Bosni.

Ispade daje tako.

Začas se, sine, to u nas okrene. Usred ljeta može snijeg pasti. A u vas, jelde, nikad ne bude snijega?

Uglavnom ga ne bude. Urijetko padne. Ali tako da ne ostaje po tlu.

Pa ja, a ako ne ostaje, onda i nije snijeg.

Nije.

Tako je nena okolišala i nikako da sazna ni ko sam, ni po kakvom sam poslu krenuo u Livno. Niti bi ona to pitala, niti bih joj ja samo tako rekao. Nego mi je me-rak ovako se igrati. Dok god ona misli da sam Splitsanin, i ja se tako osjećam, pomalo počinjem po splitski i da govorim, skoro da već znam kako je biti katolik i moliti se katoličkom Bogu ili biti u partiji, ići nedjeljom na Hajduka, a subotom u Bračkom kanalu loviti lignje. Korisno mi dođe znati kako je biti ono što nisam, pa mi je nena dobro učinila.

Nego, reci ti nama kako ti je ime?, upita na kraju dedo Osman, a osmijeh mu i dalje na licu.

Zovem se Dželal Pljevljak, rekoh, kao što i samome sebi govorim, da ne bih zaboravio.

U tom je trenutku Murat prestao prevrtati po garaži. Našao je i dizalicu i ključ, pa je izašao na snijeg da promijeni kotač na volgi. Mene nisu pustili, da ne navučem upalu pluća. A i rijetko im naiđe neko sa strane, pa da se ispričaju sa mnom.

On je četiri godine mlađi od naše Mubere, šapnula mi je nena čim je Murat izašao. Ali je dobar, kao da nam je sin. Poštuje nas, bolje nego što bi da smo ga rodili. Samo, bojim se za njega, uzduh ima, svako malo mu dođe, pa me strah da ga jadnog ne prekine, procvi-lila je nena, i skoro da su joj suze krenule niz obraze.

Šuti, nalet te bilo, tako samo nesreću zazivaš, ljutio se dedo, pa je po prvi puta ostao bez osmijeha.

Kakav uzduh, jadona ne bila, što ti je to uzduh? Doktor Boško-vić ti je lijepo rekao da uzduh ne postoji, da si ti tu bolest sanjala, niko za nju nikada nije čuo, a naš je Murat zdrav, da zdraviji ne može biti, hvala Bogu, i samo mu ti trebaš da mu baksuz navlačiš.

Aman jarabi, uzduh ne postoji! I šta kažeš, ja ga sanjala? Pa ako sam ga i sanjala, zna se da živ

insan neće sanjati ono čega nema. Kako bi u snu sanjala nešto što na bijelome danu ne postoji? A to što Bošković govori, ti u to vjeruj ako će ti biti lakše, ali ja neću. Da je po njegovome, niko se nikada ne bi sam od sebe izvurnuo i umro, nego bi se samo išlo od doktora do apoteke i natrag, pa tako hiljadu godina. Ne bi se ni umiralo. Umrli bi samo oni koji zakasne u Livno u apoteku ili koji nisu na vrijeme ovjerili zdravstvenu knjižicu. E moj Osmane, da nije uzduha ahiret bi ostao pust.

I tako, dok sam se grijao uz peć, njih dvoje su se svađali.

Isto će biti i sljedeći put kada ih vidim. Nikada ih neću sresti, a da se ne posvađaju oko Muratovog uzduha. I to uvijek da on ne čuje.

Staje to uzduh, ja ne znam. Odavno sam otišao od kuće, nene Pljevljakovice jedva se sjećam, onoj drugoj ne znam ni imena, tako da za tu bolest nisam ni čuo. Ako ga je nena Galiba izmislila, ili joj se pričinio, ne znači da se od uzduha ne umire. Svaku je bolest neko sanjao prije nego što su se prvi od nje razboljeli.

Malo zatim niz stepenice se s gornjega kata štrcalo šestero djece. Kuća se zatresla, iako je stepenište bilo od betona.

Uto uminu svađa oko uzduha, dedo Osman dreknu - stan'te, nalet vas bilo, opet će neko zube da polomi!

Najstariji Ilijas, petnaestogodišnji klip, za dvije glave veći od svih odraslih ukućana, sav krakat a širok, na to se iskezio; biva da vidim kako nema prednjih zubi, razbio ih o oštri betonski rub, samo mu sa svake strane strši po jedan krupan žut očnjak, kao u neke stare i bolesne zvijeri.

Dobro je bilo, ne plaši čovjeka!, oštro će sa sećije de-do. Ilijas zatvori usta i pokunjen pobježe u stranu. Prevelik da se negdje sakrije, ili da se zavuče pod stol, stao je iza vrata i čekao.

čim bi osjetio moj pogled, Ilijas je spuštao glavu, zavlačio je među ramena, kao da se pravi

nevidljiv. A onda bi, čim se zapričam s nekim ili mi pažnju zaokupi neko od njegove braće i sestara, opet provirivao, znatiželjan kao vjeverica.

Za Ilijasom, redom su se rodila trojica sinova: Jahja, Alen i Slaven. Sitni i krivonogi po ocu,

plavooki, rijetke žute kose, po majci. Nakon njih su se, kao po nekom rasporedu, rađale samo kćeri: Sabina, Sabiha i najmlađa Mirzeta, koja je tek

bila navršila tri mjeseca. Imala je tjemenjaču, glava joj je bila sva krastava i gotovo bez prestanka je plakala, pa je nena Galiba govorila kako, možda, neće preživjeti.

Ako i preživi, sva je prilika da neće biti dobra prilika za udaju!

Tako je kazala i nasmijala se.

Za njom se nasmijao i dedo Osman

Učinilo mi se da se i Ilijas zakikota, ali čim sam ga pogledao, opet je bio okamenjeni stup soli.

Pomislio sam, Bože dragi, vjeruju li ovi ljudi i u što. Je li mi, možda, bilo bolje da sam zakucao na ona prva vrata, kod Antuna Zovka, a ne ovako, pa kod svojih. I koji su to moji, samo Bog zna. Ili mi je to Haris efendija pričama zamutio pamet. Ne znam to ni sad.

Uzeo sam, taj prvi put, Mirzetu na ruke.

Bila je lagašna, kao daje u onoj benkici i nema. Gadila mi se njezina krastava ćela, na povraćanje

me je nagonila, pa ne bi li to prestalo, ne bih li se srodio s tim čistim Božjim stvorom, spustio sam dlan na Mirzetine kraste. Biva, daje pomilujem.

Koža joj je bila gruba i oštra, kao da dodirujem suhi kupinov trn, a negdje ispod sljepoočnice, tačno na mjestu moga palca, bilo je divlje tuklo. Ništa u meni ni oko mene nije bilo tako živo kao njezino srce.

Tako me prošlo gađenje. Poljubio sam dječje tjeme, a nena i dedo su se u isto vrijeme nasmiješili.

Po mirisu sam osjetio da se Mirzeta uneredila, ali mi nije zasmetalo. Dijete ko dijete.

Bio je to lijep doživljaj, usred sveg nereda Fatumića kuće.

Takvih će doživljaja svaki put biti, sve dok jednoga petka, trpajući u gepek volge stvari koje sam po Komandi nakupio za djecu, govoreći da prikupljam pomoć za jednu siromašnu bosansku porodicu, nisam shvatio da

ja to ne nosim tuđima, niti svojim muslimanima, nego nosim onima koje volim kao što se voli svoja kost i meso.

Volim ih kao što sam volio njih dvije, od kojih mije ostala žalost.

Pa se i s tom žalošću sad nekako lakše nosim.

Bog mi ih je dao, njih dvije, i svih jedanaest Fatumića. Njemu hvala.

Ali tog prvog petka nisam pomišljao da ću više ikada stupiti u tu kuću. I nije mi samo jednom na

um palo kako bi mi bilo pametnije da sam pokucao na vrata Antuna Zovka, a ne ovih ljudi.

Uostalom, ta će mi misao dolaziti sve do danas, kad god Murat Fatumić pođe psovati Boga samo da bi vidio kako se u meni sve buni a da mu ništa ne smijem i ne mogu reći; mislit ću da mi je bilo bolje Zovku poći dok budem gledao smeće i prljav-štinu u svakom ćošku ove kuće, Muberu kako I ne trepne dok joj se rastvara prljavo-žuti šlafrok s tragom pegle na stražnjici, pa iz njega skoro iskaču velike oznojene grudi; mislit ću tako dok me Ilijas, onako velik i jak, bude pogledom lovio po kući; ali malo pomalo navikavat ću se na Fatumiće, bivat ću jedan od njih, pa ako nam Bog da pa da jedni drugima poživimo, doći će dan kada će mi sve njihovo biti kao stoje moje. Danas još nije.

A onda se Murat vratio izvana, psujući glasno.

Dobar je posao oposlio, pa je smio psovati pred Os-manom i Galibom. On je to koristio i uživao u svojim psovkama. Osjećao se velik i važan, ali to još uvijek nisam znao, nego sam mu se, onako zbijen uz peć, s pletenim bijelim čarapama na nogama, čudom čudio.

Pred Osmanom Boga nije opsovao.

Ne znam šta bi bilo da jest.

Tada ni to nisam znao, ali u trapu iza kuće, umotanog u namašćene krpe, položene u drveni sanduk, koji je položen u metalni sanduk, koji je umotan

u debeli najlon od vreća za umjetno gnojivo, Osman je čuvao vojnički karabin iz Drugoga svjetskog rata. Kada bi zaprijetio karabinom, Murat bi poput Ilijasa spuštao pogled i više ne bi progovorio.

Rekao sam im da moram poći.

Stani, gdje ćeš, kuda žuriš po ovom kijametu?

Moram u Livno.

Je li baš moraš?

Moram.

Ako je tako, sretan ti put!

Murat mi je pružio ruku, rukovali smo se, a on me dugo nije ispuštao, nego je tresao njome kao da smo ugovorili dobar posao i sad ga potvrđujemo.

Htio sam mu dati novac - uzmi barem

desethiljadarku, kupi djeci čokolade. Nema govora, nemoj me sramotiti, nego navrati kad god

prolaziš, moja su ti vrata otvorena i kad nije guma u pitanju.

Navrati, pa da zamezimo i popijemo rakijicu!

Samo sam klimao glavom, dok mi se crvena novčanica znojila u ruci, i ne rekoh mu da ne pijem.

Bilo mi je neugodno kazati Muratu da neću s njime ni rakije da popijem.

Neka on pije, a ja ću da

gledam. Nije haram gledati.

Time što nije uzeo novce, Murat me je obavezao da ponovo dođem. Time je meni učinio dobro, kao malo ko u životu, a sebi i svojim - ne znam. Sve se nadam kako je i njima dobro što me imaju. Do drugoga petka snijeg se otopio, vrijeme se uskladilo s kalendarom, i zavlada je ona lijepa, mirisna jesen. Opet sam poranio u zoru, da u tržnici u Livnu kupim sira i stelje. Sebi sam kupio kolut sira, a Fatumićima tri, da im zahvalim. Sebi sam kupio dvije kile stelje, Fatumićima sve meso stoje u seljaka ostalo.

Prošlo je četiri kad sam im se pojavio na vratima.

Ilijas se nakezio, pa je potrčao uza stepenice, grabeći sve po tri:

Mamo, mamo, opet došo onaj čoeak što mu je otpo kotač, a noge se smokrile! - vikao je.

Mubera se pojavila na vrhu stubišta, u onom svom šlafroku, s Mirzetom u naručju. Upravo ju je

dojila, i nije to pred strancem sakrivala. Kao kuja, pomislio sam tad. Posramio sam se te misli, ali

bilo je kasno. Samo sam stajao nasred kuće, s dvije velike bošče, načinjene od čaršafa, u kojima su bili sir i stelja, i gledao u njih dvije.

čulo se kako Mirzeta mljacka. Mljackala je kao odrastao čovjek. I to me je zbunjivalo.

Doooooobar dan!, razvukla je Mubera, jer valjda nije znala šta da mi kaže.

Poslije je priznala da

sam joj tada izgledao kao muhadžir, koji nema kamo, pa je došao kod njih da živi.

Primili bismo te mi, skupa s onim tvojim boščama, smijala se, dok joj se između dva prednja zuba crnio karijes.

Dobar dan!, odgovorio sam, snebivajući se. Nena i Murat su u polju, a dedo je pošao kod ahababa da igra tavle.

Stajala je i dalje na vrhu stepenica, a meni se, u mojoj ludosti, ona njezina sisa činila sve većom,

rasla mi je u očima, kao daje, Bože oprost, dijete napuhava kao balon.

Nasmijao sam se.

Nasmijala se i ona.

Evo, rekoh, ja bio u Livnu, na pijaci, pa donio i vama malo sira i mesa, da se nađe.

Spustio sam bošče na stol, pozdravio se i otišao. Znao sam da ću se opet vratiti, ali nisam došao odmah sljedeći petak.

Provezao sam se kroz Fatume i pogledao prema njihovoj kući. Učinilo mi se da na dvorištu vidim djecu, ali može biti daje bilo tako samo zato što sam to poželio.

Sedam dana kasnije, dok sam vozio prema Livnu, mislio sam da na povratku, ipak, svratim. Ali

nisam. Opet sam prošao kroz Fatume i zagledao se prema kući. Već je gorjelo svjetlo, a iza zastora s golemim suncokretima ocrtavale su se sjene. Jedna velika i dvije male. Mislim daje to bio Ilijas s nenom i dedom.

Nisam svratio ni trećeg petka.

Ne znam zašto, ali htio sam dokazati sebi kako ne moram poći Fatumićima. I bio sam ponosan na sebe svaki put kada bih prošao pokraj njihove kuće. Mislio sam da sam se u ovih dvanaest godina samoće naučio odricati. Bit će da sam se prevario.

Taj put opet je padao snijeg. Zabijelilo se gore na Dinari, a malo prije Kamenskog bilo ga je već i pokraj ceste. Bio je hladan dan, ali se vedrilo, nebo je bilo bez ijednog oblaka, sve dok nisam stigao u Bosnu. U Bosni je, cijelim putem do Livna, tako padalo da se jedva razaznavala cesta. Učinilo mi se da je u kući Fatumića gorjelo svjetlo; tako se bilo smrklo.

Ledeno je bilo i u džamiji.

Svijeta malo, tek nekoliko staraca, uglavnom onih koji niti se s kime pozdravljaju niti progovaraju, tako da im jedva i razaznajem glasove, a svaki se drži svoga mjesta u safu, pa je i nezgodno ako mu ga u neznanju zauzmeš. Odmah dolaze ljudi, potežu te za rukav, govore - nemoj, bolan, to je mjesto knjigovođe Alibegovića, a ti se štrečneš i skačeš. Ne bi nikome bio na smetnji, pa ni u džamiji koja bi trebala biti svačija jednako i svako

mjesto u safovima bi također trebalo biti svačije jednako. Ali to biva kad ljudi ostare pa im navike postanu važnije, oprosti Bože, i od šehade.

Tako su se oni u praznoj džamiji rasporedili, svaki na svoje mjesto, pa izgledaju kao da će se s kraja na kraj dovikivati, a ne kao da su došli pred Bogom posvjedočiti svoju vjeru.

A i ja sam naopak kad ih tako gledam pa onda godinama kasnije još i mislim o njima.

A efendija naš dobri Ismet Krčo, sav se skupio od zime, pa mu ahmedija veća od tijela, i ne prestaje da drhti. Kako ga pogledam, tako se i ja počinjem tresti. Ne znam je li to u njega neka bolest došla nakon stoje onu srčanu prezdravio, ako se srce i može prezdraviti, ili drhti samo od zime. Vidjelo se da ne zna odakle da počne i šta da nam kaže, ovako raštrkanim, kao da nismo ni svoji, ni od svoga. Možda je prethodno i smislio neku hutbu, iako ni to nije sigurno, koja mu se sad čini ispraznom i besmislenom. Ne može starcima govoriti ono što je naumio mladima, a tu su, osim mene, samo starci. Ili sam i ja jedan od njih, samo što nemam nikoga svog, pa da prema njemu svoju starost ravnam.

Gleda Ismet po džamiji, drhti i šuti.

Mene već uhvatio neki strah da neće ni početi.

A onda mu, niotkud, dođe nešto. Najednom mu ojačao glas, pa vazi kao u najboljim godinama, teče rečenica za rečenicom, a svaka zlatna. Kazuje da mu je prije nekog vremena unuka dolazila iz Sarajeva. Sama sjela na autobus pa se zaputila u Livno, da vidi dedu. Stigla u subotu, a u nedjelju navečer će natrag. U ponedjeljak je škola, ide u Prvu gimnaziju, a tamo su, veli, profesori strogi.

Izgovara Ismet svoju hutbu, a kao da i nije hutba, nego staračka priča. Kazuje kako mu je prije dvije godine na ahiret preselila žena Nadija, nena

Selmina, i kako od tog doba unuka češće dolazi. Sta njih dvoje rade: kupe pod stablima zrele jabuke od kojih će zajedno skuhati pekmez.

Setaju Livnom: Ismet unuci pokazuje čija je koja kuća, koju je i kada sagradio, pa jednako govori o muslimanskim i o katoličkim kućama, a ne zaobiđe ni ono malo pravoslavnih, neka dijete zna i za druge, trebat će joj, Sarajevo je veliki grad, pa da ne misli daje sama, i da ne misli da smo svi mi sami, nego da zna kako ima i drugih.

Ali kad pada kiša, pa kad se ne mogu jabuke kupiti, niti im je oboma došetnje po čaršiji, njih dvoje sjednu za kuhinjski stol, jedno naspram drugoga, i govore što im je istina.

Ismet unuci kazuje svoju i Božju istinu, ali poslušna i njezinu, iako mu se počesto mravi uzveru po leđima i mlinski mu kamen padne na trbuh od onoga što Selma govori, ali nema mu druge nego slušati i prihvatati. Bog je svakome čovjeku dao njegovu istinu. Samo Bog zna stoje laži i koji su među nama munafici, a koji pravednici.

Zadnji put, kaže njemu Selma: ljudi su otuđeni jedni od drugih, napisao je Marx. To je, veli, naučila u školi i sad misli daje takva istina.

Treba slušati djecu, kazivao je u svojoj hutbi Ismet efendija Krčo. I Marxa treba slušati kad tako

govori. Ljudi su otuđeni, što nije dobro, jer onda jedni drugima ne stignu reći svoje istine. Kad

ostanu jedni bez drugih, brzo ostaju i bez Boga. Ljudi ne mogu bez ljudi, pogotovo kad ovako

zahladni, padne snijeg i sve se mrzne. U tuđoj duši toplo biva svakome stvorenju, a kamoli neće

ljudima jednima uz druge.

Bila je to najčudnija hutba koju sam čuo od efendije Ismeta. A neće biti da mu druge nisu bile

čudne. Zato su ga ljudi i voljeli slušati. Ali tog petka, sva je prilika, da sam ga samo ja zapravo čuo.

Kupio sam kilo kafe i kutiju šećera u kocki.

Sedam čokolada Seka i braco.

Steku bijele drine za Murata.

Dočekali su me svađajući se. Mubera i Murat svađali su se oko toga treba li Jahju tjerati u školu ako on to neće - već drugi put je ponavljao peti razred.

A nena i dedo svađali su se oko Muberine i Muratove svađe. I hoće li Jahja fasovati uzduh ako po zimi protiv svoje volje ide u školu.

Djeca su se za to vrijeme naganjala po kući, a Ilijas je pobjegao i ukipio se iza vrata čim me je

vidio. Neko sam vrijeme odsjedio s Osmanovom rukom na ramenu - neka sjedim i šutim dok ne kaže Galibi ono stoje spada - a kada mi je dodijalo i već sam htio ustati i poći, nena je stala s vikom:

Sine, bi l' ti ruč'o? Fine sarme nena skuhala, na onoj tvojoj stelji.

čim sam počeo jesti, svi su se smirili, ušutjeli se, pa me gledaju kako jedem.

Pogledima mi prate

zalogaje i čekaju što ću reći. A ja hvalim neninu sarmu, šta bi drugo.

Između zalogaja im krenem

govoriti kako bi se u našoj kući sarma i kiseli kupus počinjali kuhati tek pred Novu godinu, jer naš babo nije volio kupus ako se dobro ne ukiseli.

Tako sam prvi puta nakon toliko godina nekome spomenuo svoga oca, kuću u kojoj sam odrastao, ono što se događalo nekad. Nisam ni mislio o tome.

Samo mi je poteklo dok sam jeo sarmu. Mubera se raspričala o tome kako je sijala i sadila kupus i kako je uz svaku glavicu izučila posebnu dovu.

Murat joj se podsmjehnuo: koju dovu, upitao je, ali ona se nije dala, samo je odmahнула rukom kao da tjera muhu, jer je bilo još puno priče o tom kupusu, te kako je rastao, te kako su Zovkini lovački psi, Astor i Hefest,

zapišavali kupusište, a ona ih tjerala, te kako im je Zovkin unuk Stipe, koji igra u podmlatku Hajduka, donio iz Splita dresove za djecu, i za muške i za ženske, male majičice i gaćice, da se u ime porodice iskupi za Astorovo i Hefestovo pišanje po Fatumićevim glavicama kupusa, te kako je prošloga proljeća udarila suša, duže od mjesec dana nije pala ni kap kiše, pa je Zovkina snaha Tereza provlačila šlah iz njihove banje sve do kupusišta i puštala njihovu vodu, samo da spasi komšijske kupuse, te kako je usljed te suše kupus ispao još slađi nego stoje inače, a ovdje je kupus i inače slađi nego u Dalmaciji, jer ga tamo dovoljno ne gledaju, te na kraju, kako su ona i djeca, svo šestero njih, čupali kupus za kiseljenje, a sedma je Mirzeta ležala u benkici posred oranice i gledala u nebo. Bogu hvala što nam je dao kupusa za kiseljenje.

Nije se Muberu nikako moglo prekinuti.

Murata je potjerala kao muhu kad ju je upitao za dovu.

Materije dlanom pokrila usta kad me je usred njezine priče htjela upitati treba li mi kruha uz sarmu.

A otac nije ni pokušavao.

Ali onda se udjenuo u njezinu zadnju riječ, pa je govorio o tome kako se prije dvadeset i pet godina, mogla je to biti 1961. ili 1962. s dvojicom prijatelja zaputio na planinu Goliju. Zašto su tamo išli,

Osman nije rekao. Ali već će se saznati iz priče.

Bila je jesen kao i ova, snjegovi su rano pali pa se ubrzo i otopili, kao i sad, a oni su na leđima imali ruksake, na nogama po dvoje čarapa i najbolje bakandže koje su se mogle naći i pozajmiti u Fatumima. Jedan koji nije mogao ići jer nije imao nogu, a zvao se Abi-daga Fatumić, dao je

Osmanu kartu na kojoj je ucrtao tri brvnare u kojima će, prelazeći Goliju, tri noći zanoćiti. I neka

dobro čuva taj papir, jer bi se bez njega mogli smrznuti. Nasmijao se tim Abidaginim riječima, jer je znao koliko i on kakva je Golija kad zima stisne, a nema živa čovjeka u blizini.

Kad su stigli na planinu i kad se više ni sjedne strane nije vidio poznati svijet, zapuhala je bura,

noseći snijeg ravno po crti horizonta. Stajali su jer se od vjetra nisu mogli kretati, a nisu se imali ni gdje skloniti. Bili su tri naherena stupa, možda sat, možda dva, a možda i cijelo poslijepodne. U takvim prilikama čovjek ne može izmjeriti vrijeme, niti ima sa čime usporediti svoje čekanje.

Rekoh, je li vam bilo zima?

Jok, veli Osman, osim malo po tabanima i nožnim prstima. Bura je skinula s nas meso, odnijela ga prema Splitu i Šibeniku pa ga bacila u more ribama. Ostale su nam kosti, kao kod doktora na rentgenu, kosti i oči, koje su bile vrele kao dva jajeta, taman izvađena iz ki-puće vode i uglavljena u lubanju.

Tako su nas boljele oči da smo sva trojica pomišljali kako bi dobro bilo nečim ih iskopati. Ili da

same iskoče iz glave. Tada su se, malo pred akšam, dok se nebo sa zapada crvenjelo, pojavili konji. Bilo ih je deset, pa dvadeset, pa stotinu i dvije stotine. Vodio ih je jedan alat, duge grive, koja mu je stalno na oči padala, a iz daljine se činilo da gori, tako je crvena bila. Kako on na jednu stranu, njih dvjesto za njim. On okrene na drugu stranu, oni opet za njim. Neko bi pomislio da alat glavinja, da se izgubio. Ali nije. Tako je on pokazivao daje vođa.

Poslije su Lutvija i Ishak rekli da su tada mislili kako im se ti konji priviđaju od silnoga zora, muke i hladnoće. Ja to nijednog trenutka nisam pomislio, pa neću ni sad time da popravljam priču, već kazujem onako kako je bilo. Optrčali su nas dvaput u širokome luku, a onda je alat zastao, ostali su nastavili obigravati svaki za sebe, pa nam se primicati.

Jesi li se uplašio Osmane, upitah ga.

Šta ti je, jadan, zašto bih se bojao konja. Ko je vidio da se čovjek konja boji. Pa zbog njih smo se I penjali na Goliju, da vidimo jesu li još gore ili ih je nestalo. Više od deset godina niko iz Fatuma nije išao na Goliju. Mislili ljudi daje bolje tako, da ko šta ne pomisli

ili da vlast opet što krivo ne shvati. A onda smo se nas trojica ohrabрили. I mogu ti reći, nijednome

nije bilo žao. Konji su nam prilazili, ne svaki od njih tristo, ali dosta ih je bilo koji su prišli. Ne

samo oni stariji, nego i ždrebad, mladići od dvije-tri godine, koji teško da su u životu vidjeli čovjeka. Prišli bi, onjušili me, gurnuli glavom u leđa, frknuli u lice pa pošli dalje. A ne daj Bože čovjeku suzu pustiti, toliko je bilo hladno.

Ne znam kada je stala bura, ali s večeri je već bilo mirno, zvijezde su se pojavile na nebu, mjesec

širok kao dječje lice, a konji se razilaze i negdje nestaju, samo se u daljini čuje njištanje.

Tad sam se sagnuo i iz smrznute zemlje izvalio kamen od dobrih deset kila, na kojemu sam sve

vrijeme stajao. Nosit ću ga, najprije na rukama, a onda u ruksaku, sve do Fatuma. Njih dvojica će

mi se čuditi, govorit će mi da ga bacim, ima i kod nas takvog kamenja, a ja ću im reći da sam se

zakleo mojoj Galibi da ću joj naći i donijeti najbolji kamen za kiseljenje kupusa. Boljeg od ovog

nisam u životu vidio. Aja svoju prisegu nikada nisam prekršio, pa neću ni sad.

čim bih to rekao, njih dvojica bi samo spustili glave, pa bi šutjeli sve dok se ne zaboravi. A onda

opet ispočetka: šta će ti ta kamenčuga, Osmane? Ne budi lud, Osmane! Neka, govorim im, samo vi nastavite po svome, a ja neka budem za svoj hator lud.

I još sam im rekao da je i njima bolje, ako ih ko šta bude u Livnu priupitao, ili ako ih, ne daj Bože, pozove u državnu bezbjednost pa ih tamo upita šta su radili na Goliji, da kažu kako su pratili ludog

Osmana koji je tražio kamen za kiselit kupus. Dobri smo mi ljudi i Jugoslaveni, brinemo se za

komšiju i rođaka da se ne smrzne u planini ili da ga vuci ne pojedu. Tako neka kažu, a milicija će im bezbeli vjerovati.

Premda, ruku na srce, svi su morali znati zašto bi Fatumljani išli na Goliju.

Zato što su išli i prije deset i prije petnaest godina. Iz istog razloga iz kojeg je Boško Zovko završio na Golome otoku, gdje mu je neki Crnogorac smrskao glavu macolom, jer je, izgubivši sasvim pamet, zapjevao Oj Golijo, Golijo, gdje se Hrvat molio, domovinu svoju volio i golijskoga sokolića, doktor Antu Pavelića.

Kada je došla četrdeset prva i kada je pukovnik Ilija Simunović sa svojom pukovnijom prošao

putem prema Livnu, goneći pred sobom petoricu žandara što ih je skinuo do gola, samo im je na

glavama ostavio kape, da narod zna da su žandari, a nije trebao, jer smo svakoga znali u čehru, po imenu, prezimenu i nedjelu, ljudi su grabili kamenje i bacali ga po žandarima.

Dok su Zovke gađali svakoga jednako, naši su Fa-tumići od svih šest familija, izuzev Izetove koja je bila komunistička i Fadilagine koja se nije

ni brojala, kamenovali uglavnom jednog žandara. Onog sunećenog. činili su to da pukovnik Simunović i njegova vojska ne pomisle kako, ne daj Bože, izbjegavaju baciti kamen na svoga muslimana i kako su hrđavi Hrvati. Evo ti, din munafiče, vikalo je i staro i mlado, pa udri po nesretniku. I ja sam bacio kamen. Nije bio velik. Pogodio gaje u leđa, malo prije nego što će pasti i više se neće dići.

Za to su vrijeme Zovke kamenovali šutke, u miru Božjem, u skladu s naukom svoje vjere, po svakom jednako.

Na kraju, kroz Fatume prodoše četvorica žandara.

Petog smo mi dokrajčili.

I ostavili ga uz cestu, da ga rastrgaju psi.

Izvini što ti sad kvarim sarmu, ali tako je, moj Dželale, bilo, tako onda treba i da se kaže.

Taj žandar zvao se Izo Golubić, rodom iz Sarajeva, a vazda se pisao kao Srbin. Služio je u Livnu, pa u Glamoču i na kraju u Trilju. Svugdje je ostao po zlu upamćen. Sačekivao je ljude koji bi od

Imotskog krenuli prema Sarajevu s tovarima duhana, pa bi im naživo željeznom šipkom lomio ruke.

Ne bi ih odveo u zatvor, niti im je oduzimao mazgu i duhan, nego ih je puštao tako polomljenih

ruku, da sustižu svoje blago i pokušavaju ga spasiti. Išao je za njima i smijao se kako im bježe mazge s duhanom, a oni ne mogu ruke podići da ih zaustave. Eto, takav je, vele, bio Izo Golubić i, pravo govoreći, nije ga bilo šteta.

Nekoliko dana kasnije većina muških glava među Zovkama pođoše u Livno i prijaviše se u ustaše. Nama nisu ništa govorili. Samo su prošetali Fatumima u is-peglanim žućkasto-zelenim odorama, sa sjajnim značkama na kapama.

S nekima od tih ljudi prije rata se nismo pozdravljali. S onima s kojima jesmo, sad smo skoro i prestali. Gledali su nas nekako svisoka, kao da su od jučer za dvije glave narasli. A djecu sklonili sa ceste i iz dvorišta, sakrili ih u kuće, da im se glasa ne čuje.

Staje ovo?, upitao sam svoga ispishnika Blagoja Zovku, s kojim sam uvijek dobar bio, pa ako me pamet ne vara jednom sam mu i glavu spašavao dok se za kosid-be davio komadom kruha. A

Blagoje samo sliježe ramenima i ne kazuje ništa. Ja za njim da ću potrčati, pa ga uhvatim za ramena i protresem - ipak sam bio veći i jači od njega, a on samo gleda u prašinu i šuti.

Hoćemo li i mi proći ko oni žandari?, upitah ga.

Dragoga mi Boga, Osmane, ne znam.

Kao da se vrag uvukao u te ljude, nikad nisu bili takvi. Sakrivaju od nas svoju djecu i po selu šetaju u uniformama. Ili ni mi nikada nismo bili ovakvi?

Mislio je te noći, i sljedeće, svako svojom glavom i za svoju glavu, a onda je došao ponedjeljak.

Ja sam već odlučio svoje: idem u Livno, da se prijavim u ustaše. Spremio sam stvari za put i

krenuo. Pješke, pa preko Livanjskoga polja. A i kako bih drukčije: nije onda bilo autobusa, niti si

koga mogao zamoliti da te povede.

Kako sam žurio, tako sam počeo sustizati ljude.

Svaki je išao sam za sebe i po svojoj pameti.

Pitao sam Hasana Munirovog gdje je pošao. Po lijekove za mater, opet nešto pobolijeva.

Pitao sam Munira Fadilovog gdje je pošao. Po kana-fu za šljivine grane vezivati, nešto mi se otanjila, pa se bojim da ne pukne.

Pitao sam Ismeta Ismetovog gdje je pošao. U Livno. Kojim poslom? Onako.

Pitao sam Emina Lutvijinog gdje je pošao. U džamiju. Nešto ružno sanjao, pa da mu hodža protumači san.

Pitao sam Fahriju Adilovog gdje je pošao. Staje tebe briga gdje ja idem, štrečno se i zastao. čekao je dok ja ne prođem.

Pitao sam i Lutviju i Ishaka, s kojima ću dvadeset i koju godinu kasnije poći na Goliju, ali se više ne sjećam šta su mi oni rekli. Sta god da su rekli, slagali su.

Dva dana kasnije vozili smo se svi zajedno, odreda Fatumići, na vojnom kamionu. Bili smo u odorama, istim onim koje su na sebi nosili Zovke, nije tu bilo nikakve razlike, i išli smo kućama, da se pozdravimo sa svojimima prije odlaska u rat. Bilo nam je drago što ćemo vidjeti komšije i što će komšije vidjeti nas. Naše uniforme bile su nekako čišće i ispeglanije od njihovih. Bolje su nam stajale, jer su Zovke crnomanjasti kao Cigani, širokih bokova i uskih ramena, dok su Fatumići većinom plavokosi - ja sam tu bio neki izuzetak, koščati i jaki, oštri kao strijela.

Staje bilo u ratu, bolje je ne govoriti. Sve se zna i sve je zapisano. Većinom je bilo onako kako je zapisano. A ponešto i nije bilo tako, nego malo drukčije. No, nije na meni da o tome govorim. Hvala ti Bože, imamo Jugoslaviju, Titovinu imamo, u kojoj će ti sve biti oprosteno ako se držiš onoga stoje zapisano.

Zato ti mene, Dželale, nemoj slušati, a ako me moraš čuti jer imaš uši, onda me nemoj ozbiljno

shvaćati. Ako te neko o ovome pita, ti mu fino reci: Osman je stara budala, priča šta bilo, priča kako je usred zime išao na Goliju da Galibi donese kamen za kiseliti kupus. Eto, takva je Osman budala, ništa on o politici ne zna.

Ja sam ti najprije bio utaboren u Rajlovcu blizu Sarajeva, a onda sam se javio kao dobrovoljac u

369. pukovnicu, da idemo na Staljingrad lomiti Rusu vrat i uspostavljati svijet kojim ćemo mi uz njemačko koljeno, s Božjom pomoći, vladati sljedećih hiljadu godina. Velika je sila bila u meni i svakim je danom samo rasla. Nisam se više ni sjećao dajda ikada bilo drukčije. Mislio sam: doći ću tamo, pucat ću po Rusima, klat ću se s njima čelom uz čelo, bude li tako trebalo, ali moja će sila sigurno pobijediti. Mislio sam, kada se jednoga dana vratim u Fatime, s ordenom na prsima, koji će mi zadjenuti lično Poglavnik, upitat ću Blagoja Zovku koje sad Hrvat.

Eto, tako sam mislio i nisam vidio Staljingrada.

Neki doktor, Feletar se zvao, rekao je da imam ravne tabane i slabo srce i da ne mogu na Istočni

front. A kako mogu ovdje ratovati, to mi nije rekao. I čuj ti njega da imam slabo srce! Evo, do danas nisam doktoru otišao zbog srca. Ima ih koji bi ga poslušali, ali nisu mi govorili ni dajda dobro ni dajda slabo, jer kuca kao sat. Nećeš hvaliti sat što kuca tako kako kuca. E, takvo je moje srce, za koje je Feletar kazao kako nije za Staljingrada.

Mislim da me nije pustio jer sam bio musliman, a nisam plave kose i nema u meni metar devedeset, nego sam iste rase kakve su u nas Zovke, pa je Feletar mislio da sam nekakav Cigo. A za njih, vidiš, nije smio takvo što pomisliti, jer oni su, biva, katolici.

Nije me volio taj doktor, ali možda sam zbog njega sačuvao živu glavu. I čudo da bude, sreo sam ga jednom, bilo je to 1966, kada sam išao u Sarajevo sređivati papire za invalidsku penziju. Mlada doktorica mi sluša pluća i srce, a on sjedi za stolom i piše. Odlučuje koje za penzije, a ko nije. Zabio glavu u one papire, ne diže je, sve se nada da ga nisam prepoznao. A na džepu od mantila crvenim mu koncem izvezeno: dr Feletar. E, mislim se...

Potpisao mi je da idem u invalidsku, a da se nismo ni pogledali, ni pozdravili. Prepao se, jadan, da ću šta reći ovima oko njega. Ili da ću ga prijaviti ako napiše da nisam za penziju. A što jest jest, nisam bio. Još je u meni bilo snage i furseta. Mogao sam se usred zime verati po Goliji, a mogao sam marširati i na Staljingrad, samo daje trebalo. Kao daje u Staljingradu gore nego na Goliji. Feletaru više nije moglo zasmetati što sam izgledao kao Cigo. Drugo je vrijeme bilo. Tito je volio Cigane.

Vidim, gledaš me u čudu, sine Dželale, i sve mi se čini da bi, k'o, nešto upitao?

Ne moraš pitati, sam ću da ti kažem, onako po duši: nisam klao! Jest, bio sam ustaša, misli ti o tome šta hoćeš, da me je bilo strah što ćeš pomisliti ne bih ti ovo ni pričao, ne bih ti rekao kako sam išao po kamen za kiseliti kupus, od kojega i ti sad sarmu jedeš, ali nikada nisam zaklao čovjeka. Nisam, jer vjerujem u Boga i znam da će svaki od nas preko sirat ćuprije preći, tanje od dlake i oštija od noža, pa će se znati stoje bila čija krivica. Nisam klao čovjeka, jer insan nije za

kurbana, nismo mi bili ljudožderi, Dželale, kako god ti se to danas činilo. Bili smo ustaše i borili

smo se za Hrvatsku, kao što se i ti boriš za nešto svoje. Treba poštovati ljude koji se bore. Ne valjaju oni koji se ne bore.

Ja svoju prisegu nisam pogazio.

Zakleo sam se, a Bog krivokletnike ne ljubi. Nemoj ni ti pogaziti svoju prisegu, koja god bila.

Na kraju rata, kada sam morao odslužiti novu vojsku, partizansku zakletvu nisam izgovorio, nego sam samo otvarao usta. Iz mene nije glasa izašlo. Ne može čovjek dvaput prisegnuti, nego samo jednom.

Krajem 1944. Fatumljani su se počeli vraćati kućama. Koji bez ruke, koji bez noge, a koji i bez

pameti. Uniforme poderane i uflekane, svijetli znak na kapi nekako potamnio, sve im to došlo kao nekakav višak. Vidio sam Sabita Ibraginog, koji se malo zatim i ubio, kako otkida i među krumpire zakopava znak s kape. Sto to radiš Sabite, jadan, pitao sam ga, a on se prepao. Kaže: nije ovo moje!

Pa čije je, jadan, ako nije tvoje. Možda će te pobjednici skratiti za glavu kad dođu, a možda i neće. Ali cijelog će te života prezirati ako ikad kažeš: ovo nije moje. A, Boga mi, to su mnogi rekli. Na kraju, jadan Sabit se, bit će, i ubio iz straha. I drugi su bili kao on, samo što su se manje plašili.

Najednom bi im draže bilo da nisu ni išli u Livno da se prijave u ustaše. Svako malo se čuje daje

neki od Fatumića prebjegao u šumu, partizanima. A Zovke ništa, sjede gdje jesu, ne mijenjaju

stranu. Ili ne mogu ili neće, to nismo znali. Ja sam se sramio svojih i bilo mi je čudno kako se drugi ne srame, nego kažu: pa mi i tako nismo Hrvati. Nismo to bili dok onaj vražji Simunović nije proveo žandare kroz Fatume, a mi šta ćemo, nego smo morali kamenjem gađati svoga. Tako su govorili, a ako i nisu govorili, čulo im se da tako misle. Ja nisam mogao, jer sam se sramio. Zato I danas, kad me upitaju šta sam po narodnosti, ja kažem da sam Hrvat. Sramota bi me bila da tako ne kažem.

Kako je stizala zima, to se i s gornjih i s donjih strana sve češće čula tutnjava. Jedne večeri, sjedim tako u Ustaškom logoru u Livnu, s nekim Šefkijom Jahja-efendićem, predratnim frankovcem, kasnije ustaškim logornikom negdje u Krajini, šutimo obojica i slušamo kako grmi negdje od Cincar planine. Najprije potmulo, a onda sve jače i jače. Rekoh: Šefkija, bolan, staje ovo? Ne znam, odgovara on. I tako nekoliko puta. Ja pitam, on ne zna šta bi rekao. Kad li, već je skoro bila ponoć, sijevnu i prolomi nam se nad glavama. Kiša! Jest, baš tako, kiša! Ono nad Cincarom je grmilo nevrijeme, a ne topovi, ali mi smo čuli što nam se čulo. čuli smo ono od čega smo strepili.

E, tu, te noći nas dvojica odlučismo da odvojimo dobrovoljce, ja sam mu obećao moje Fatumljane, pa da uz-jašimo na konje i krenemo preko Livanjskoga polja na zapad, i dokle stignemo. Budemo li imali sreće, možda se probijemo do Banje Luke i Zagreba, do Zvonimirove linije, koja će se braniti do zadnjega. Ako je ginuti, onda neka se gine skupa s najboljima i s Poglavnikom. Tako smo nas dvojica računali.

Dva dana kasnije krenulo nas pedesetorica. Šefkija i šestorica njegovih ljudi, a ostalo sve Fatumljani.

Tek što smo se odmakli dvadesetak kilometara od Livna, upali smo u zasjedu. činilo se da puca sa svih strana, a mi smo, onako na konjima, bili lake mete. Tu je poginuo ŠefkijaJahjaefendić, metak gaje strefio posred čela, srušio se na leđa s konja, mrtav i prije nego što će se sa zemljom sastaviti.

A dvojicu ljudi, jednoga Šefkijinog i našega Narcisa Zovku uhvatili su partizani i ko zna staje dalje s njima bilo.

Mi ostali smo se izvukli.

Bila je noć i rastajali smo se s konjima. Trebalo ih je potjerati u planinu, a to nije lako, jer se konj

stalno vraća. Moraš znati kako ćeš mu reći da se ne vrati. Ja sam znao, ali bilo ih je i koji nisu. Moj konj zvao se Puto, dugonogi, crni arapin, zaplijenio sam ga od nekoga srpskog gazde iz Glamoča.

Nisam bio grub prema čovjeku, samo sam mu kazao da mu taj konj više neće trebati i on je razumio. Rastali smo se kao ljudi. Ne znam šta je poslije bilo s tim čovjekom, je li otišao u četnike ili je izgubio glavu.

Potjerao sam Putu prema Goliji, do jutra će i ostali potjerati svoje konje. Onu dvojicu koja se stalno budu vraćala morat ćemo ustrijeliti, a zatim poći dalje. Većina nas išla je u smrt, ali neki će sačuvati živu glavu. Uvijek tako biva. Samo što nismo znali čija će glava pre-tegnuti na koju stranu. Ali o tome se nije moglo misliti. Nego je svako mislio o svome konju, kao da je njemu ostavio svoju dušu, pa je poslao u Goliju. Na neki način tako je i bilo.

A poslije je bilo po onoj koja je karta kome dopala. Kocka je veliki haram u islamu, ali ne znam

kako mi se piše što sam se kockao sa životom. Nisam imao drugog izbora. Sve dobro i sve zlo što se moglo učiniti učinili smo ranije, a sad je bilo do toga koliko će ko imati sreće.

Mene je pomilovala. Lutali smo zajedno Livanjskim poljem, a poslije i Krajinom, izbjegavali smo partizanske zasjede, sela i gradove koji su pali u njihove ruke, pa smo se pod Banjom Lukom rastali, da svako nastavi sam, putem koji odabere.

Bilo ih je koji su produžili prema zapadu. Adem Fatumić stigao je tako sve do Austrije, i eno ga

sad živi u Milanu, dolazi svake godine u Fatume, niko ga ni ne pita gdje je bio i šta je radio. Ali ja sam se okrenuo i pošao natrag, svojoj kući. Mislio sam, ako je došlo da se gubi glava, lakše će mi biti da me smaknu na

kućnome pragu. Nije mi više na um padala Zvonimirova linija, jer Zvonimirove linije nije ni bilo.

Vlast je znala daje skoro sve fatumsko muško bilo u ustašama, ali nisu prema svima jednako postupili: Zovke su pohapsili, neke su pustili, druge su osudili na zeničku robiju, a da nisu previše vagali koliki su čiji bili aferimi, dok su od Fatumića na smrt osudili samo jednog Avdu zvanog Cestar, koji i nije bio sav pri pameti, a previše je klaao. Vele da je najvolio priklati žensko dijete. Ja to ne znam, trudio sam se o njemu ništa ne znati. S njegovom familijom smo neki daleki rod, pa se do dana današnjeg bojim da mi Avdo Cestar ne dođe u san. Ne znam šta bih mu rekao. A druge Fatumiće nisu dirali.

Ljudi su govorili: tako i jest pravo, nismo mi Hrvati, nije naše što i ustaško, nas je Poglavnik samo iskoristio da mu cvijetnjak ljepše zamiriši.

Ja sam šutio.

Jednom sam prisegnuo.

Nikad nisam ružnu rekao onome kojem sam prisegnuo.

Ako se već moralo, otvarao sam usta, ali nisam puštao glasa.

A počesto su se u zadnjih četrdeset i nešto godina morala otvarati usta, pa me je strah da nam se to jednom ne vrati i ne razbije o glavu.

čim ujesen 1945. vidjesmo daje glava ostala na ramenima, pošli smo ići na Goliju. Ponijeli bi soli I sijena ako bi se imalo, a najčešće se nije imalo. Ili bi samo onako došli svojim konjima. Oni su bili slobodni i nisu nas više poznavali.

Ne pitaš što konje nismo pohvatali i vratili ih kući? Nismo zato što bi onda Ozni trebalo objasniti

otkud nam ti konji. Ja bih morao ispričati kako sam došao glamočkome gazdi i u ime države mu

oduzeo konja. Eto, zato su konji ostali slobodni, cijelo jedno jato, koje će iz godine u godinu samo rasti. Ne volim kada puštene konje nazivaju halašom. Halaša su ljudi, a ne konji.

Plašili smo se svaki put kako će preživjeti zimu, a zime su u četrdesetima bile snježne i ledene.

Na proljeće bismo sakupili od zajedničke sirotinje, katoličke i muslimanske, koliko bi ko mogao

dati soli, pa bismo im opet išli gore. U to je doba u muslimanskim kućama već visjela Titina slika na zidu, u katoličkim nije. Katolici su se molili Bogu i čekali da se sinovi, braća i očevi vrate iz Zenice. Ali oko konja smo bili jedno. Svi smo jednako išli i brinuli se za njih.

Tako se po Livnu proćulo daje na Goliji nekakvo čudno dovište, gdje se i muslimanima i katolicima molitve dobro primaju, pa cijeli Fatumi gore idu.

Kako su to komunisti čuli, tako su se uplašili. Ozna se nadigla na noge, noću nam upadala u selo,

vršene su premetačine, odvođeni ljudi. čuda su se počela događati, a nije ni svako čudo dobro.

Fatumljani su pod mukama kazivali Ozni da na Goliji niti ima dovišta, niti se kome ukazala Djevica Marija, nego je gore halaša, gore su podivljali konji što su nekada bili fatumski, čitavo jato, koje se već krenulo razmnožavati, pa ih ljudi odlaze hraniti. Ali džabe kad im oznaši nisu ništa vjerovali. Kakvi konji, to se vi molite Bogu! Srećom, nisu pitali odakle nam toliki konji, kada se zna da ih u Fatumima nikada nije bilo.

Tako sam ja shvatio da i komunisti vjeruju u Boga i da ga se plaše, kadikad više nego drugi ljudi.

Samo što im je sva vjera u strahu.

Na kraju nam zabraniše da idemo na Goliju.

Neki se nisu držali zabrane, pa su u ljeto 1950. na Goliji ustrijeljeni Miralem i Dervo Fatumić i Florijan Zovko.

Poslije se dugo nije išlo, a kako se rat odmicao, kako je teklo vrijeme i rađao se novi život, u kojem su i Fatumi prihvatili novu vlast, pa su se prvi Fatumići već upisivali u partiju, ljudi pomalo i zaboraviše na konje.

Kad bi ih se i sjetili, grizla bi ih savjest, pa ne bi o njima govorili, a ono o čemu se u kući ne govori, to se i ne pamti.

Mislilo se da su pocrkali.

Ja nikad to nisam pomislio, jer jedini od svih u Fatumima nisam pogazio prisegu i pljunuo na

Poglavniko-vu slika. Ako sam 1941. bacio kamen na Izu Golubića, ja znam zašto sam to učinio.

Ako po ničemu drugom i nisam Hrvat, jesam po tom kamenu. Po kamenu i po sramu. A ustaša sam jer sam prisegnuo.

Eto, tako je od riječi do riječi išla priča dede Osmana Fatumića.

Upamtio sam je, pognut nad Muberinom sarmom, nad kupusom što gaje kiselio njegov kamen.

Rekao mi je još i to da bi volio još jednom u životu, iako više nikako nije u snazi i srce ga izdaje,

poći na Goliju i vidjeti konje.

Na to su i Galiba i Mubera nadigle dreku: gdje ćeš ići, nevoljo stara, vikala je nena. Ja te, babo,

života mi moga, živog neću pustiti, nego ću te stići, budeš li pošao, pa ću te toljagom zatući; lakše će mi biti da te tako do mezara odvučem, nego da ti kosti tražim po Goliji.

Murat nije ništa govorio.

Samo je gledao kako je na mene djelovala Osmano-va priča. Osjećao je kako se stresem svaki put kad dedo ponovi kako nikada nije pogazio svoju prisegu.

Bit će da nije bio siguran hoću li po povratku u Split otići u SUP, ustvari u Centar državne

bezbjednosti, i prijaviti ga.

Ni ja u to nisam bio siguran.

Taj sam se put u sedam voda preznojio dok nisam došao kući.

Evo, i sad kad o tome mislim i kad sebi i nikome drugom pripovijedam o tom događaju, pamteći

svaku riječ u Osmanovoj priči, mene okupa znoj.

Nemam još puno do Fatuma, izgrlit ću se i izljubiti s Muratom, pozdraviti se s ostalima, ali neću mu reći što sam tada mislio vraćajući se u Split. To ni njemu, ni bilo kome drugom nikada neću reći. Pomišljao sam da mi je stari Osman Fatumić ispričao takvu priču da me na nešto navuče.

Provjeravao sam džepove od kaputa, gledao u torbi u koju mi je Mubera natrpala zimskih jabuka,

smežuranih, sitnih i sočnih, kakve pamtim iz djetinjstva, istresao sam na zadnjem sjedištu volge

jutenu vreću koju je napunila lukom; provjeravao sam da mi Osman nije podvalio kakav

emigrantski časopis. Spremnost, Slobodna Hrvatska, Hrvat, tako su se zvali ti časopisi, s

dijapozitiva projiciranih na zidu učionice za Idejno-političko vaspitanje, u kninskoj kasarni,

početkom 1972., gdje su nas doveli, sva civilna lica na službi u Splitskoj vojno-pomorskoj oblasti, zbog pojava idejne dezorijentacije, koje su nastupile djelovanjem Maspoka u Hrvatskoj.

Zaustavio sam se nasred ceste, malo ispred Sinja, upalio sam sva četiri žmigavca i prebiraio luk iz vreće. Siguran sam bio da će iz nje ispasti nekakva Spremnost, s poglavnikom Antom Pavelićem na naslovnoj stranici. Pokraj mene su prolazili auti, ljudi su me začuđeno gledali kako čeprkam po luku i razbacujem ga po kolima, ali srećom, niko se nije zaustavio. Da jest, ne znam šta bih mu rekao i ne znam kako bi mi se život dalje nastavio. Da me je u tom trenutku neko nešto pitao, ili barem da mi je prišao neko kome bih se mogao povjeriti, prijavio bih dedu Osmana zbog njegove ustaške priče, svjedočio bih na miliciji i pred sudom, i ko zna bi li me ikad zbog toga mučila savjest.

Već sam vidio kako me negdje na ulazu u Split zaustavlja patrola milicije, kako na licu mjesta

pretresaju moje vozilo i pronalaze štampani materijal neprijateljskog sadržaja, na ruke mi stavljaju lisice i odvođe me sa sobom. Vidio sam i to kako volga ostaje nasred ceste, a ja se okrećem u milicijskom autu i gledam za njom. I sad mi se stuži kad pomislim.

Naravno da sam bio spreman da odem na miliciju i prijavim Osmana Fatumića.

Ako mi ga i nisu namjestili, da provjere hoću li ispuniti svoju građansku dužnost i pokazati

bezbjednosnu kulturu, prijavio bih ga iz uvjerenja. Koliko mi je puta rekao da nije pogazio zakletvu danu Anti Paveliću? Tri, sedam, deset puta... A šta ta zakletva znači? Ako i nije klao, a kaže da nije, onda je spreman zaštititi i sakriti one koji su klali. Ako poslije rata i nije činio zlo, a čini se da nije jer bi ga već otkrili, vjerovao je onome kome se zakleo. Da nije vjerovao, ne bi se i dalje svoje zakletve držao. A vjerovanje također može biti od zla.

Tako sam mislio i htio sam prijaviti Osmana Fatumića.

Malo mi je trebalo da to učinim. Samo da se poklope okolnosti. Prijavio bih ga da sam u toku

redovnoga radnog vremena stigao iz Livna u Split. A bilo je deset navečer, rosila je nekakva kiša, puhao je jugo, i nije mi se objašnjavalo s nekakvim dežurnim inspektorima. Možda bi mislili da su mi otišli živci pa da mi se ustaše priviđaju.

Ujutro je pred Centrom državne bezbjednosti bila nekakva gužva. Subota, a odnekud su naišli još I mlada i mladoženja. Kum je mahao Hajdukovom zastavom. Na stepenicama centra stajala su

dvojica mladih muškaraca u farmerkama i kožnim jaknama. Pljeskali su svadbenoj povorci.

To su, vjerojatno, bili inspektori. Ne bih tek tako mogao izaći iz auta i obratiti im se. Reći im da bih prijavio ustašu. Nije lako prijaviti nekoga ljudima koji se raduju i plješču.

Noge su mi drhtale dok sam ulazio u kasarnu.

Dežurni oficir bio je kapetan Ilija Ilijić, Bosanac iz Dervente, dobar čovjek s kojim sam katkad

igrao šah. Mislio sam: ako mu se sad obratim, ako mu kažem da me nešto muči, dušu od sinoć

razjeda, on će sve učiniti da mi pomogne. Ispričat ću mu za dedu Osmana, Ilija će okrenuti dva

telefonska broja i sve će biti gotovo.

Eventualno ću morati da odem u Državnu bezbjednost da dam iskaz, ili će me ispitati vojni

bezbjednjak, i sve će začas biti gotovo. Prije nego što bih izvadio zub.

I kao za vraga, Ilija me pozove u stražaru da popijemo kafu.

Subota je, vojska na slobodnim aktivnostima, oficiri šetaju rivom ili su otišli do svojih vikendica,

Iliji je taman bila provrela voda, sreća je to, kaže, što sam baš sad naišao i što neće sam morati da

pije kafu. čudo je to, kaže, kako se ljudi pojave kad ih trebaš.

A vani lijep dan, nijednog oblačka na nebu, razvedrilo se od sinoć, možda će se danas mlađarija po prvi put ove godine okupati u moru. I kako ja onda da prijavim Osmana Fatumića?

Ali još nešto sam pomislio. Ako bih kapetanu Iliji Ili-jiću prijavio Osmana, više nikad ne bih mogao s njime igrati šah.

Ranije sam otišao s posla. Zamolio sam pukovnika Uzel-ca da me pusti, a on me nije ništa pitao. Ko zna, da jest, da me je samo upitao kako sam, možda bi nešto u meni puk- lo pa bih mu ispričao priču o konjima na Goliji. I onda bi on okrenuo dva telefonska broja i sve bi bilo gotovo. Došli bi po dedu Osmana, a ja bih dao iskaz, jedan ili najviše dva, i sve bi tako prošlo brže i lakše od vađenja zuba.

Zahvalan sam danas pukovniku Uzelcu što me je samo tako pustio. čudo što sve čovjeku može izmijeniti sudbinu.

Navečer sam dobio temperaturu.

Gorio sam kao da se strmoglavih u naloženu peć. Kao da mi je žar od suhe hrastovine legao po

obrazima. Dovukao sam se do postelje, zemlja mi se pod nogama ljuljala kao da sam na brodu, a

kada bih zatvorio oči, promicale bi mi nepovezane slike događaja iz posljednjih dana i miješale se s onim što se događalo prije dvadeset, trideset godina. Sve je izgledalo tako živo, da se prepoznavao svaki detalj.

Na hlačama generala Musadika Karamujića vidio sam mrlju od boje kojom je farbao čamac, čuo

sam ga kako se kikoće, osjetio sam mu dah koji je vonjao na bijeli luk, rakiju šljivu i trule zube.

Sljedeće što sam vidio bile su ruke Osmana Fatumića, koža puna staračkih pjega, dugi kvrgavi prsti i nokti, modri kao u mrtvaca. Gledao sam te ruke i nadao se da ću na njima vidjeti je li Osman klao.

Laže li kada govori da nije.

Vidio sam nasmijano lice mladenke, veo nošenjugo-vinom i crtu karmina koja prelazi duž gornjih zuba.

Vidio sam vojnika Molnara Ferenca, oblivenog tamnom krvlju, leži mrtav na hodniku kasarne.

Poslije su nam rekli daje imao tuberkulozu, koju je uspio sakriti i od regrutne komisije.

Vidio sam stotine lukova, na plišanom sjedištu boje trule višnje, kako im se guli kora, a ispod nje

izbija svjetlija i mlađa. To me je utješilo, ali nisam znao zašto.

Gledao sam generala Karamujića kako, mrtav pijan, u Baškoj Vodi 1972. pokušava zagrliti

pjevačicu Silva-nu Armenulić, koja pjeva na pozornici načinjenoj od kafanskih stolova. General

posrče, grli joj potkoljenice, oštrom jutrošnjom bradom prelazi po čarapama i čini se da će ih

rasparati. Ona ne prestaje pjevati: Teško je kad se voli, kad ostaneš sam...

Otvorio sam oči, jer me je uhvatio strah da bih mogao vidjeti nešto što ne želim. Da bih mogao

vidjeti one kojih više nema, njih dvije da bih mogao vidjeti, onakve kakve su mi bile nekad. Dok ja nisam bio ovo što sam danas i dok su one bile žive.

Opet me je hvatala žalost.

Tako sam, u vatri, ostao do jutra. Nisam zaspao, jer čim bih zatvorio oči, pred njih su mi izlazile

slike. Pokušao sam klanjati sabah, ali mi se zanebesalo pa sam pao na pod. Oprostit će Bog, jer zna šta mi je. Ali ja nisam znao.

Taj dan preležao sam u postelji. I sljedeći. I još četiri dana. Temperatura mi se nije spuštala, a

doktor Stra-hinjić, kojeg je pukovnik Uzelac poslao da me obiđe, nije znao koja mi je bolest. Ništa me nije boljelo, nisam imao gripu, niti sam bio prehladen, nije me bolio stomak, limfni čvorovi nisu mi bili natečeni.

Nije mi bilo ništa, osim što mi je temperatura bila 39,5. I što su mi pred oči izlazile slike na kojima sam mogao vidjeti i ono što nisam pamtio.

Jugoslavenski grb na srebrenoj tabakeri generala Ka-ramujića.

Madež na vratu Mace Pokajac, žene zastavnika Miše Pokajca, koji raste i mijenja boju, pa nalikuje maskirnoj uniformi za pustinjsku borbu, i pretvara se o rak od kojega će Maca umrijeti na Vojnomedicinskoj akademiji u Beogradu.

Kamenčić s rupom na sredini na dlanu djevojčice koji će ponijeti u Podgoru, na polaganje pionirske zakletve. Ja sam joj našao taj kamenčić na plaži u Baškoj Vodi, i rekao sam joj da donosi sreću.

Praznovjerica, vjera u idole, u mrtve stvari, u kamen s rupom na sredini. To mi Bog nije oprostio.

Jedva bih zaspao koliko sam se trudio da mi oči ostanu otvorene. Ali me je žalost sustizala i sve sam češće vidio ono što sam htio izbjeći. Na kraju, čim bih zatvorio oči, vidio sam njih dvije.

Djevojčica je drži za ruku. Odlaze po sladoled, dok ja sjedim ispred gostionice Pod Solarom, u

Drveniku. Gol sam do pasa, pijem crno vino i mezetim dalmatinski pršut. Miran sam, jer znam da će se njih dvije uskoro vratiti.

Ali onaj koji me gleda nije miran. Sve se u njemu protiv te slike nadiglo, pa se buni. Želi da me

uhvati za rame i da me protrese, da ga čujem kada mi govori: šta to radiš, čovječe Božji, ne puštaj ih da idu same, ne pij vina i rakije, ne jedi mesa nečiste životinje!

Ali uzalud pokušavam doprijeti do njega. Hvatajući njegovo rame, ja hvatam samo zrak. On me ne čuje, samo se smiješi, pa po rukama premeće kutiju Filter 57, i misli se bi li zapalio. Tog sije ljeta obećao da prije podnevnog sata neće pušiti, jer ujutro previše kašlje i trebao bi smanjiti s duhanom.

Zatim pogledava na sat, tek je jedanaest i petnaest. Više se ne smiješi. Uzima još komadić pršuta,

zalijeva ga vinom i duboko uzdahne, gledajući kroz borove kako se s polovine Hvarškoga kanala približava trajekt iz Sućurja.

Dok ga tako hvatam za nevidljivo rame i vičem na njega, osjećam kako mi se ponovo niz grlo

slijeva vino. Osjećam kako mi se na jeziku gasi sol. Diže mi se želudac od okusa svinjskog pršuta, jedva se suzdržavam da ne povratim. U tom času on ustaje, jer vidi njih dvije sa sladoledima, kako se primiču terasi gostionice, pa se obje smiju, kao da su na njegovome nosu ugledale trag majoneze. Ide im u susret, a ja ga još jednom pokušavam ščepati za rame. Za njim žuri konobar. Misli da želi pobjeći, a nije platio.

Ljutim se na konobara. Bijesno odmahujem. Govorim mu da sam na stolu ostavio cigarete i upaljač, a na stolici je njezina torba s peškirima za plažu, kremama i sunčanim naočalama. Sve to više vrijedi od računa za njegovo patvoreno vino i za taj užegli pršut, koji su bez-beli kupili u dućanu pa ga

prodaju kao domaći. Smišljam riječ kojom bih ga uvrijedio, dok me on zbunjeno gleda i govori:

Šjor, samo san van tija reć' kako nema kalamara. Izili Švabi!

Poslije ga gledam kako se vrpolti na stolici, prisjelo mu je i vino i pršut zbog onoga što je konobaru bez razloga izgovorio, ne govori više ni s njih dvije, ali na odlasku ostavlja veliku napojnicu. Veću od računa za vino i pršut.

Šjor, šjor, krivo ste sračunali, previše ste dali!, čujem konobara kako za nama viče, ali se ne

okrećem. Ona će da zausti, ali ja joj stežem ruku i, kao u onom filmu, govorim joj neka se ne okreće. Ipak se okrenula.

Tako sam se, nakon godina i godina, suočio s njih dvije.

Suočio sam se sa svojom žalošću. Nije mi to oduzelo pamet, kao što sam mislio da hoće, niti mi je od tog susreta stalo srce, ali mi poslije nije bilo ništa lakše. I dalje ih ne spominjem, ne mislim o njima, nastojim zaboraviti ono stoje bilo. Uzalud pokušavam uhvatiti tog čovjeka za rame, protresti ga, da ne čini ono što čini. I opet vidim slike iz vremena kada sam živio bez Boga.

Sve vrijeme bolesti nisam ni pomišljao da bih trebao otići u Centar državne bezbjednosti i prijaviti Osmana Fatumića.

Kada mi je u četvrtak, rano popodne, sama od sebe pala temperatura pa sam se najednom osjećao

kao da bolesti nije ni bilo, na um mi je pao dedo Osman. Zapravo, na um mi je palo to da sam prije bolesti bio spreman prijaviti čovjeka jer je prije četrdeset i nešto godina bio ustaša. Prijavio bih ga za nešto što Ozna, Udba i svi drugi jako dobro znaju, i već bi ga odavno zatvorili da imaju nešto protiv njega. Jest, menije priznao da prisegu Paveliću nikada nije pogazio, ali zar to znači daje učinio neko zlo i zar se moja zakletva Titu i Jugoslaviji

razlikuje od njegove prisege? Njegovo zlo I moje dobro dolaze nekako na isto. Blago onom čija se zakletva nikada na zlo ne okrene.

Grizla me savjest od pomisli šta sam mogao učiniti čovjeku.

Predvečer sam otišao do Bobisa i naručio tortu. Slas-tičarka me upitala kakvu tortu želim. Rekao

sam joj čokoladnu. Je li za svečanu priliku? Rekoh jest. Treba li onda nešto na njoj da piše? Ne treba. Nego nacrtajte na torti mlad mjesec, a uz njega zvijezdu.

Kao u onoj pjesmi: mlad je mjesec zagrlio zvijezdu Danicu.

Tako sam joj rekao, a ona me gleda i sve joj drago. Rekoh, curo, staje bilo? Ništa, odgovara mi ona, ništa, samo sam i ja iz Srebrenika.

Ujutro me je čekala ispred radnje.

Bobis se otvarao u osam, a ja sam već oko sedam htio krenuti prema Livnu. Tako sam joj bio rekao.

Platit ću ti curo, samo ako mi dođeš sat ranije. Ništa mi vi nećete platiti, a ja ću svakako doći. Znam kako je to.

Otključavala je vrata dućana, a zatim ih opet zaključavala za nama. Da ko ne uđe u radnju koja nije otvorena.

Dok ih je zaključavala, osjetio sam se kao Mujo u onoj pjesmi: aj, za njom Mujo zamandali vrata.

Samo što ih sad nije zamandalio Mujo, nego ih je zamanda-lila Fata.

Rekla mi je da sjednem, a ona će do frižidera s tortama. Sto ću, nego sjedoh. Bilo mi je neugodno, a bilo mi je drago.

Otkako sam ostao sam, nijednom to nisam osjetio. Nijednom mi neka žena nije bila tako blizu. Ne znam je li to grijeh i je li sramota. Bio sam sretan u tih nekoliko minuta. Mogao sam toj curi biti otac, ali nisam se osjećao tako. Spakirala je tortu i predala mi je. Uhvatio sam se za novčanik. Zaboravili ste! Sinoć ste platili. Ali za uslugu.

Nema tu usluge. Znam ja kako je to. Ne pitajte me kako znam, ali znam. Kako se zoveš? Fata.

Zar baš Fata?

Eto, jest, Fata. U Splitu, pa Fata.

Ja sam Dželal. Pljevljak Dželal. Ali nisam iz Pljevalja.

Fata se nasmijala, pa sam je takvu upamtio. Poslije bih je znao sresti u gradu, pozdravili bismo se

kao ljudi koji se jedva poznaju, hladno i ozbiljno, tako daje više nisam vidio kako se smije. Svaki

put bilo bi mi krivo što se ja nisam smijao, jer bi se tada i ona morala nasmijati, pa sam sebi govorio da ću se sljedeći put, kad ju slučajno sretnem, obavezno nasmijati. Ali ne može se čovjek smijati tek tako, dok hoda cestom nadajući se da će nekoga sresti.

Nekad se tako dogodi da stvari pođu na dobro.

Taj put sam žurio prema Fatumima. Nikada nisam tako brzo vozio, pretjecao sam kamione preko

pune linije, nisam smanjivao brzinu u okukama, gume su škripale kao u Francuskoj vezi, a moja se volga ljuljala po cesti kao bedevija Muse Kesedžije.

Zurio sam da se torta ne istopi.

Svašta se moglo dogoditi u toj brzini, mogao sam usput nekoga satrati, više se nisam obazirao ni na škole pred kojima bih inače uvijek usporio, nije me bilo briga ni za šljunak koji se s kamiona

prosipao po cesti, ni za redovnu milicijsku zasjedu kod Brnaza, gdje oduvijek zaustavljaju one koji prekorače brzinu. Vjerovao sam da se zlo ne može dogoditi.

Nikada se ništa nije dogodilo vozaču koji je žurio da mu se ne istopi torta na zadnjem sjedištu.

Tako je i bilo. Istina, kod Brnaza je čekala zasjeda, ali upravo su ulovili žutu karavan ladu, na čijem su krovu bile velike drvene merdevine. Bit će da su procijenili kako dužina objekta na krovu prekoračuje dužinu vozila, a objekt nije obilježen crvenom maramom.

Projurio sam pokraj njih sa sto dvadeset na sat.

U retrovizoru sam gledao vozača lade kako izlazi iz auta, maše rukama i svađa se s milicionerom. Bio je u radničkom kombinezonu, sav umrljan bojama. Iako se u sljedećem trenutku prizor izgubio iza okuke, nastavio sam misliti o tom čovjeku. Išao je nekome okrečiti kuću. Mislio je završiti posao preko vikenda i zaraditi neke novce. A sada će da plati kaznu, to će ga učiniti zlovoljnim, loše će obaviti posao, neće paziti koliko crvene i žute umiješa u bijelu, sljedeće dvije-tri godine nečiji će zidovi biti iritantno narančasti ili ružičasti, zbog toga će muž početi da tuče ženu, kći će pobjeći od kuće u Sarajevo i neće se više javljati, sin neće dolaziti na vikende iz Splita, kuća će opustjeti, dvoje nezadovoljnih naglo će početi da stare, zlo će biti, samo zato što je kod Brnaza milicija zaustavila jednog molera jer mu je dužina ljestvi na krovu prelazila dužinu vozila. Zlo će biti, jer sam tog dana ja imao sreće, nisam krenuo od kuće dvije minute ranije ili nisam kod Trilja pretekao kamionmiješalicu, nego sam se vozio za njim petstotinjak metara, sve dok nije skrenuo ujedno dvorište. Da sam krenuo ranije ili da sam pretekao taj kamion, prije Brnaza bih pretekao žutu karavan ladu, mene bi a ne nju uhvatila milicijska zasjeda, pitur bi mušterijama došao dobro raspoložen, majstorski bi umiješao crvenu i žutu u bijelu, zidovi bi ispali žućkasti, kao kuranske stranice, ukućani bi bili sretni, a da ne znaju ni zašto, kći bi im se udala za autoelektričara iz Sinja, momka iz fine kuće, a sin bi dolazio svakoga petka popodne, subotom bi se dizao rano ujutro i odlazio okopavati vrt. Daje milicija zaustavila mene, a ne žutu

karavan ladu, drukčija bi bila sudbina tih ljudi. A meni bi se otopila torta, koju nosim Fatumićima.

Smirio sam se, prošla me je euforija, pa sam sporije i vozio.

Opet sam mislio što mislim svaki put. Kako mi život ide, kako se nižu događaji, kako sve ima svoj red i pravilo, samo valja biti strpljiv i Bogu se moliti.

Tako sam opet krenuo otpočetak: ime mi je Dželal Pljevljak. Trideset pet godina radim kao civilno lice na službi u JNA. Samac sam, bez kućeta i maćeta, ali ne žalim se nego trpim. Bogu sam zahvalan na dvojici ljudi što sam ih u životu sreo. Oni su me promijenili. Jedan me je spasio da ne pobudalim, iako je na kraju sam pobudalio pa je, nesretnik, digao na sebe ruku. Drugi me je podučio da mi nitko nije bliži od brata u vjeri, jer svaka ptica svome jatu leti, pa i ona kojoj se čini da svoga jata nema. Kada sam stigao pred dvojna vrata - na jednom je pisalo katoličko, a na drugim muslimansko ime - ja sam, slušajući njega, pokucao svom muslimanu. Tako sam našao Fatumiće.

Nakon dugo vremena imao sam svoju porodicu. Ko zna, da sam pokucao na ona prva vrata, možda bi i tamo našao bliske ljude. Svi smo djeca istoga Boga, svi ljudi su braća, ali postupio sam kako me je Haris efendija poučio, i duša mi je mirna zbog toga. Dugo sam bio sam, ali neću da mislim i neću da govorim o tome kako je nastala moja samoća,..

I tako sam začas bio kod svojih, u Fatumima.

Izljubio sam nenu Galibu, na što me je ona upitala - šta ti je sine, da nisi izbjegao nesreću na putu?

Pazi se dok voziš, sve je puno budala, a najluđe voze Mostarci!

Izljubio sam Murata u oba obraza, pa ga treći put čvrsto zagrlio, pa mu šapnuo - brate, Murate,

čujem li te još jednom da psuješ, uši ću ti počupati! A Murat se samo šejtanski smješka, drago mu je što sam došao i što nisam učinio ono čega se plašio.

Zagrlio sam Muberu, kao daje moja.

Znoj joj je vonjao na bravetinu i štirku. Duboko sam uzdahnuo u njezinim njezdrima, na šta se ona zakikotala, kao da sam je pošakaljio.

Osman me je gledao i samo je, bez nekoga smisla, ponavljao: bujrum, bujrum, samo sjedi...

Njega nisam grlio i ljubio, jer je tako nekako sjedio da se činilo kako ne da da ga se grli i ljubi.

Rekoh, došao sam samo da vam tortu ostavim, da se ne istopi, pa odoh u Livno, na džumu. Vidimo se kasnije.

Akobogda, inšallah, tako se kaže, popravio me je Osman. A šta misliš da ja pođem s tobom?

Odavno nisam bio u Livnu, u džamiji.

Ja uvijek idem u Skenderiju, da me ne vidi ko ne treba.

Neka, neka, džamija je džamija, samo ti vozi gdje si navikao.

Ne znam zašto, ali kao da mi i nije bilo drago da dedo ide sa mnom. Dok smo se vozili prema Livnu i dok je on tako sjedio do mene u volgi, osjećao sam ga kao trun u oku i ojedicu na jeziku. Žuljao me je i nije mi dao da mislim ni o čemu drugom osim o tome kako sam ga htio prijaviti i kako bih ga, vjerojatno, i prijavio da se nisam razbolio. I taje bolest milost Božja, to me Bog sačuvao da ne zgriješim prema čovjeku i da ne izgubim Fatumiće.

On je šutio, bit će da mi ne smeta dok vozim, a ja nisam znao kako da započnem priču. Svaka rečenica koju bih smislio počinjala je izvinjenjem zbog onoga što sam o njemu pomislio i što sam htio učiniti. Nikako da mi dođe neka koja bi tu priču zaobišla.

Tako sam na kraju i ja šutio.

Pokušavao sam da mislim ono svoje: ime mije Dželal Pljevljak. Trideset pet godina radim kao

civilno lice na službi u armiji. Neki dan umalo što ne prijavih staroga čovjeka, otac bi mi mogao

biti, zato što mije priznao da je za vrijeme Drugoga svjetskog rata bio u ustašama.

Kako god okrenem, kako god započnem, to mi je bila već treća rečenica.

Tako nisam mogao ni da mislim svoje.

Vozio sam i nisam mislio ništa.

Gledao sam ga kako je, dok smo se vozili, štap stavio između nogu i ruke položio na njega. Stap je visok i došao mu je skoro do brade. Tako je, bit će, nekada držao ruke na puški.

Uglavnom, do Livna nismo progovorili ni riječi.

Mislim da je tako bilo. Ako nisam zaboravio. A mislim da nisam.

Dok smo se vozili pokraj hotela, rekao je kako je tu, odmah preko puta, bio Ustaški logor, gdje su se onog dana, jedan za drugim Fatumići dolazili prijaviti, da ih Zovke više ne bi onako gledali.

Nasmijao se, pa sam se i ja nasmijao za njim.

Dvadeset četiri, reče.

Šta - dvadeset četiri?

To je bio telefonski broj Ustaškog logora. Pamtit ću ga dok sam živ. čitavo je Livno u vrijeme

Hrvatske imalo dvadeset četiri telefonska broja. Sve sam ih napamet znao.

Danas znam samo taj

jedan. Telefon su imale i dvije mitnice, splitska i bugojanska. U bugojanskoj je radio Ferid Fatumić, prvi koji je među Fatumićima završio škole. Učio ih je u Sarajevu, pa se malo pred rat vratio u Livno. Nije bio ustaša, samo je radio na mitnici i možda je kojem livanjskom Jevrejinu,

apotekaru Abinunu ili Moricu Sumbulu oduzeo zlato i novac kad su ih odvodili, ali nije on bio kriv, takvo je bilo pravilo i takav zakon. Ali su ga 1945. svejedno osudili na smrt. Ako sam ti rekao daje onaj Avdo Cestar bio jedini Fatumić osuđen na smrt, onda sam ti slagao. Osudili su i Ferida, iako je samo radio na mitnici. Kažu daje plakao kao djevojka dok su ga vodili na strijeljanje. Svemu se

Livnu stužilo, ali niko ništa nije smio reći. Takvo je vrijeme bilo.

A vidiš onu tamo kuću, nastavio je sljedeću priču, to je bila kuća predratnog advokata Voje Semiza. Sarajlija je bio taj Semiz, doselio se odmah nakon Prvog rata, a posao mu bio da na sudu brani švercere hercegovačkog duhana, kad ih uhvate. Od tog se posla i obogatio. Pred rat bio je jedan od najbogatijih ljudi u livanjskome kraju, a kako je osjećao šta dolazi i kako je bio veliki Srbin, već je kupio kuću u Beogradu, na Dedinju, te se mislio tamo preseliti. Ali okasni Vojo Semiz, jadna li mu majka, a Hrvatska čim je došla, njega drugi dan zatvorilo. Došao neki Zagrepčanin, Gustav Juhn se zvao, veliki je ustaša bio, pričalo se da je najbolji prijatelj mladog Kvaternika, i htjede u Livnu da zavodi neki svoj red. Koga će prvog da uhiti, nego najbogatijeg Srbina. Ali Vojo je svoje bogatstvo pametno stjecao. Sve što bi napravio, naplatio bi deset posto manje nego drugi advokati u Splitu i Sarajevu. Govorio je da to nije velik gubitak, a samo dragi Bog zna šta zapravo kupuje s tih deset posto. Tako je govorio. Na kraju se pokazalo daje otkupio život. Nadiglo se po Hercegovini starih švercera i njihovih sinova, sve mladi momci, visoki jablanovi, Hrvat do Hrvata, većinom u ustaškim odorama, pa dođoše u Livno pod oružjem, da priupitaju tog Juhna za zdravlje, i zašto je uhitio Voju Semiza. Nije Zagrepčanin znao s kime ima posla. Ali nije imao ni kuraži da se opre Hercegovcima, nego je isti dan advokata pustio iz zatvora. Narod ga dočekao kao sveca. Opremili ga i zakitili, pa poslali u Beograd da tamo

ostane dok se lude glave ne smire, ali neka im obeća da će se poslije vratiti. Jer uvijek će se švercovati duhanom I rakijom, i uvijek će narodu trebati dobar advokat da ga brani od državnog monopola. Obećao im se Vojo Semiz, ali obećanje nije održao. Neki kažu da gaje zaklalo čim je zamakao putem prema Bugojnu, iako je imao sve papire. Drugi kažu daje stigao do Beograda i daje nesretno poginuo u proljeće 1944. u savezničkom bombardiranju. Treći govore daje ostao živ i daje krajem rata uspio stići do Kanade, do Toronta, i da je na čelu nekog četničkog udruženja. Ne znam stoje istina, ali ona kuća koju sam ti pokazao bila je kuća Voje Semiza. I tako stigismo do džamije. Dok sam uzimao abdest, Osman mije prišao i rekao da će on ući prvi, a ja neka ga ne tražim, nego ćemo se poslije naći ispred džamije.

Ne znam šta mu je to značilo, ni zašto nije htio klanjati u istome saru sa mnom, ali kako je rekao tako sam postupio.

Poslije džume sam ga čekao dok je on pričao s jednim od onih staraca što ih već godinama viđam.

Sjeo sam na stepenicu, ispred dućana sa Simecki cipelama, i gledao ih kako razgovaraju. Osman je nešto objašnjavao, mahao je rukama kao da ga uči letenju, a starac je klimao glavom, ozbiljnog izraza lica, i svako bi malo pogledao prema meni.

To mije imenjaka i vrsnik, rekao je Osman kada smo sjeli u auto, Osman Jusufspahić. Glavu mije

nakon rata spasio. Iz partizana se vratio kao visoka šarža u Oz-ni. Vidim ga kao naslikanog: kožni kaput kao u đilasa, njemačke čizme i kačket, a na nosu naočale, kao u Moše Pijade. Radio samo noću. Odvodio ljude koji su se ogriješili. Više se nijedan nije vratio. Ili neki, možda, jesu, ali nakon dvadeset godina, i to tako da ih više nisu mogli prepoznati. Ali i u to

vrijeme se znalo: drug Osman Jusufspahić poštuje vjerske običaje, pa po muslimane ne dolazi u vrijeme Bajrama i Ramazana, a katolike šteti nedjeljom i blagdanima. Sjećam se, dok sam cijelu 1946. čekao kad će doći i po mene - a po svemu što sam bio i gdje sam bio, mogao je doći - mjesec Ramazana bio mi je kao cijeli jedan poklonjeni život. Postio sam, a neka mi Bog oprost'i, bio sam najeden i pijan od svakoga trenutka u kojem sam znao da Jusufspahić te noći, ni sljedeće, neće doći pod moje prozore. A onda sam ga, početkom novembra, sreo na ulazu u Fatume. Silazi s onog motora s prikolicom, vadi neku veliku crnu kožnu torbu, i zove me ovako prstom, da mu pridem. Pomislio sam daje gotovo, ali mi nije na um palo da bježim. U Titinoj državi se već tada nije imalo kamo pobjeći. Idemo kod tebe u kuću, naredio je Jusufspahić. Kada smo stigli, potjerao je Galibu van, pa je nasred onog čaršava stoje bio prostrt preko stola, na kojem je žena već razvukla jufku za krompirušu, isprazno svoju torbu. Bila je puna papira, a na svakom moje ime. Drhtala su mi koljena, iako sam sjedio. U neka doba sam se, da prosti, i upisao.

Ne znam kako je to bilo, nisam ni osjetio. Jusufspahićeje, svejedno po jedno, nabrajao što sam učinio otkako sam postao ustaša. Od onog prije spomenuo je samo kamen koji sam bacio na žandara Izu Golubića. Bio je krvolok i sluga kraljevskoga režima, pa mi to i nije prevelik grijeh - rekao je, ali drugovi dobro znaju da Izu Fatumljani nisu zatukli zato što je bio krvolok, nego su ga zatukli zato što su i sami bili krvoloci. Tako mi je rekao, a ja sam, moj Dželale, u tom času već i pišao i srao pod sebe. Upitao me je čega se bojim ako sam vjernik. Nisam mu ništa mogao reći. Ne bih znao šta da mu kažem i da sam bio u stanju da govorim. Nisam znao čega se bojim, ali sigurno se nisam plašio toga što će me strijeljati, objesiti ili raščerečiti. Sto se toga tiče, bio sam miran. Bilo me je strah nečega čemu nisam znao ime, a što je predstavljao Osman Jusufspahić. Kasnije sam mislio, ako su se mene

tako bojali glamočki, nevesinjski i gatački Srbi, ako su me se tako bojali sarajevski Jevreji kada sam u proljeće 1942. po Tašlihanu, Bjelavama i Bistriku dolazio po njih, tada je velik moj grijeh i tada između Osmana i Osmana razlike nema. A onda je on krenuo da čita sa svojih papira. čitao je taj dan i tu noć, pa sljedeći dan, sve do akšama. Na kraju sam mu morao čitati s usana, samo ih je pomicao, ali iz njega više nije izlazio glas. Pročitao mi je koga sam i na koji način ubio, sva je imena znao, sva su bila upisana u te njegove papire. Kada smo kod Ustikoline 1943. načinili partizanima zasjedu I kada je između nas planula borba u kojoj se, mislio sam, više nije znalo ko pije a ko plaća, ispalio sam, rekao mi je drug Osman, sedam kratkih rafala ijedan dugi. Ranio sam Jovana Bojovića, teško, u glavu, pa je ostao zauvijek slijep. Ranio sam Petra Alaća, u nogu, koja mu je, srećom, dobro zacijelila. Ubio sam Samuela Fincija, studenta prava iz Sarajeva, četnog komesara. Moj gaje metak zgodio ravno u srce. Tu sam se pobunio, rekao sam, družo čekaj, kako vi znate daje baš moj metak pogodio tog Fincija. Znamo, odgovorio mi je, a ti se pitaj kako, za svakoga čovjeka znamo šta je u ratu učinio, svakoga dana, svakog sata i svake minute. Niko se od nas nije sakrio. Znamo ono što zna dragi Bog, u kojega ti Osmane vjeruješ, pa redovno odlaziš u džamiju, postiš, klanjaš pet vakata ako stigneš, a ako ne stigneš onda to tokom dana nadoknađuješ. Razumijem te, Osmane, ako od nas očekuješ da ćemo ti oprostiti što si palio, silovao, ubijao i klao, ali nikako te ne razumijem, Osmane, ako misliš da bi ti Bog to mogao oprostiti. Nisam klao!, vikao sam, jer zaista nisam. Nožem, Osmane, nisi. Jer ga nisi htio zaprljati kaurskom i čifutskom krvlju, ali na svaki drugi način jesi. I priznah mu: jesam, Osmane, činio sam kako u tvojim papirima piše, samo mi više nemoj čitati.

Tu prekinuh dedu Osmana Fatumića: Pa jesi li to činio? Jesi li silovao? Jesam.

Kako si mogao?

Kada bih znao kako sam mogao, manje bih o tome danas mislio. Ne znam kako sam mogao. Neki bi rekli da sam tada zaboravljao Boga. A nisam. Prema njemu bio sam i tada sitni ljudski mrav. Zrno prašine. Ništa. Tako sam se osjećao. Kao ništa.

Da se Zovke nisu prijavili u ustaše ne bi ni ti.

Sigurno ne bih. Nijedan Fatumić ne bi. To su komunisti znali. Zato prema njima nisu imali milosti.

Sve je Ozna znala.

Kako je to moguće?

Nije mi odgovorio. Neko smo vrijeme opet šutjeli u autu. On je gledao kroz prozor, prema nekom proplanku, gdje je paslo stado ovaca. Stado je bilo zbijeno, samo što su jagnjad trčala okolo, pa bi se svako malo poneka mater izdvajala iz stada, da ih sakuplja.

Vidiš što ti je čudo, reče Osman.

Jest, vala, baš je čudo, odgovorih mu.

Nema takvih čuda u ljudi kao što ima u ovaca.

Dobro si rekao. Nema.

A kako bi i bilo. Prozlio se svijet.

I to si u pravu.

Ilije vazda bio zao.

Može biti.

I vazda je bilo ovakvih kao što smo nas dvojica - da jedan kaže kako su ljudi naopaki, a drugi da potvrđuje. I to može biti.

A onda bez uvoda i objašnjenja nastavi s pričom o Osmanu Jusufspahiću, na onom mjestu gdje ju je prekinuo:

Hoću, čitat ću ti do kraja, dreknuo drug Jusufspahić na mene, a ti ćeš, života mi moga, slušati i

pamtiti. Pa ako te tvoj Bog na sudnji dan priupita gdje si bio, šta si radio i kome si zlo učinio, da mu znaš odgovoriti i da mu, onako usput, možeš reći ko te je tome podučio i čitao ti zlodjela. Upamtit ćeš ih, Osmane, sve, svako ime koje ti budem rekao, ona koja si znao pa si ih, biva, počeo I zaboravljati, ali i ona koja nisi ni znao, nego si ih ubijao jer ti je ubijanje ušlo u prirodu. I uzalud ćeš se truditi da ih zaboraviš. Svakoga dana koji ti je od života još ostao na um će ti pasti svaki onaj kojeg si ubio, svaki kojem si kuću zapalio, a neće ti nijedan dan proći a da se ne sjetiš i Anke Borić, sarajevske učiteljice, članice Skoja, koju si triput silovao prije nego stoje ubijena. I bi tako kao što je Osman Jusufspahić rekao: svakoga dana ih se sjetim. Pa pomislim bio je rat, vrijeme je bilo zlo, i ja sam u tom vremenu bio zao. čitao mi je sve dok nije zanijemio, a kada je zanijemio, nastavio je čitati tako da sam ja s njegovih usana morao da čitam. Ne znam šta mi je bilo gore, čuti ga ili ne čuti. Bacao je pročitane papire po Galibinoj jufki, dok je još bio dan dizao bi se oblak brašna kako bi on bacio papir, pa bi se na tom oblaku prepoznavala zraka sunca. Oštra kao sablja, pala je u jednom času preko mojih šaka.

Bržebolje sam ih sakrio pod stol. Pomislio sam tad da partija može sve. Više se nije moglo pobjeći: svaki pedalj ove zemlje, svaki udah zraka bio je njihov. Znali su sve, kao da im je dragi Bog pustio ovaj svijet. Nije mi bilo lakše kada sam shvatio da mi je Osman Jusuf-spahić poštedio život. Daje učinio sa mnom isto što i s drugima, mučenje bi trajalo kratko. Ovako se, Boga mi, razvuklo.

Kažem ti, bio je rat, zlo je bilo vrijeme, pa sam i ja bio kao i vrijeme, ali nakon što mi je drug Osman sa svojih papira sve pročitao, pa sve do dana današnjega, nikad se nisam naviknuo na to. Prije nego što mi je on došao u

kuću, nijednom nisam pomislio na ono što smo radili u ratu. Bile su dvije strane fronta, naša i njihova, vodila se bitka, pa ko koga nadjača. Nadjačali su oni i to je sve. Tako sam tada mislio, ali onda je krenula muka. Računam daje baš mene i poštedio jer je znao da će mi život biti muka. Partizani su gori od ustaša. Znali su izabrati kome će šta biti teža muka, a mi o tome nismo mislili, nego smo dali prisegu i borili se. Za razliku od svih drugih Fatumića, od onih koji su ostali u Fatumima, i za razliku od većine Zovka, i koji su ostali i koji nisu ostali, ja nisam pogazio svoju prisegu Poglavniku. Istina, njemu nije drug Osman Jusufspahić došao da čita kakva je zla počinio, ali pravo govoreći, on nikoga nije ni ubio. Ja mislim da nije. Nije on bio takav čovjek, o većim je stvarima razmišljao. A nije ni meni naredio da ikoga ubijem, niti mi je naredio da silujem Anku Borić – iako se, Osmane moj, ne sjećam da sam je silovao, od tih dana s kraja rata malo toga se sjećam, jer me je eksplozija engleske bombe bacila u zid, dvanaest metara sam letio, udario glavom i sve zaboravio, tako da je, može biti, nešto i slagano u papirima druga Osmana. Nije mi, kažem, Poglavnik naredio ikakvo zlo, nego da branim i čuvam našu nesretnu Hrvatsku, a to nije zlo, nego je plemenito. Zato nisam pogazio prisegu i nisam ga se odrekao. Da doktor Feletar nije mislio da sam Cigo pa da me je poslao na Staljingrad, možda bih se i odrekao Pavelića, to ne znam, a možda bih mu ostao jednako vjeran.

I, staje poslije bilo s drugom Osmanom?

Ništa. Skupio je svoje papire i rekao mi da upamtim kako mi je on spasio glavu. Rekao sam da

hoću. On je rekao da to zna, zna da sam čestit čovjek i da takvu stvar ne bih zaboravio. Mislio sam da se šali, ali nije se šalio. A Galiba je sve vrijeme čekala pred kućom, cijelu je noć probdjela na zimi, bojala se da će me drug Osman odvesti dok ona ode kod nekoga uzajmiti kaput. Od toga je dobila

upalu pluća, jedva živa ostala. Jufka za krumpirušu se osušila i presušila pa ispucala kao zemlja kad godinama ne padne kiša. Nikad tako nešto nisam vidio. Po njoj se preslikala imena, ispisana tintom, s Jusufspahićevih papira. Svih onih koje sam ubio, samo naopako ispisana.

Dobro, i kako je Osman završio u džamiji? Svakog ga petka viđam, punih petnaest godina otkako dolazim u Livno.

Išlo je to kao i kod drugih. Najprije je pao po Ibeu. Rekao da mu se gade oni koji su se danas

okrenuli protiv Rusa i Staljina, pa pljuju po njemu gore nego po Hitleru i Paveliću, jer će doći dan, sutra ili za trideset godina, da će jednako pljuniti po Titu i po Jugoslaviji. Sutradan je već bio na Golom otoku. Pustilo ga nakon dvije godine, i ubrzo ga primili natrag u Oznu, Udbu, kako li se to već zvalo. Nisu oni imali takvih kadrova na bacanje pa su ga morali uzeti. Opet je bio strah i trepet u zapadnoj Hercegovini, te u livanjskome i bugojanskom kraju. Dolazio je noću i odvodio one koji bi na svadbi zapjevali ustašku pjesmu ili bi iz Njemačke donosili neprijateljsku štampu, ali se držao toga da na Bajram i Ramazan ne dolazi po muslimane, a nedjeljom, te na Božić i Uskrs, po katolike.

Pravoslavaca baš nešto i nije bilo, pa o njima nije morao voditi računa. E, ali onda dođe Brionski

plenum, smaknu Tito Ran-kovića, a Jusufspahića ponovo uhapsiše. Odležao je godinu dana u

Zenici, i vratio se kao drugi čovjek. Kao da je bio u Kairu, na Al Azharu: redovan u džamiji, a još redovniji kad treba dati kakvu pomoć, udijeliti sevap ili učiniti hediju. Nije mi ga drago bilo vidjeti takvog, pa mu jednom rekoh pred ljudima: vidim, više ni ti, imenjače, ne jedeš krmetinu! Mora da će propasti ova naša socijalistička zajednica. On mi mirno odgovara: nikad je nisam ni jeo. Poslije mi govore ljudi koji to znaju: ne samo da nije jeo

krmetinu, Osman Jusufspa-hić ti u životu nije liznuo alkohol i postio je za Ramazan, ali se to nekako nije moglo primijetiti, jer nikoga nije bilo briga, niko o tome nije mislio, nego su stregili kad će im, usred noći, drug Osman banuti u kuću. Usan nam je ušao i više nikad nije izašao, i partijašima, i nama drugima. S vremenom smo se malo I zbližiti. U to vrijeme nije bilo puno onih koji idu u džamiju, narod se okrenuo jal Partiji jal Njemačkoj, ijedno i drugo bilo je isplativo, a ne zna se šta ih je više zaludilo, Tito ili mercedesi.

Tako se prevarih - mislio sam da će mi olakšati muku - pa mu rekoh da ne prođe dan da mi kroz

glavu ne prođe svako od imena koja mije novembra 1946. pročitao. Nadao sam se, reći će kako je to s njegove strane bilo krivo, bio je zaluđen kao što sam i ja bio zaluđen, činio je zlo nemoćnijima od sebe kao što sam ga i ja činio, pa bi bilo vrijeme da se sve to zaboravi i da nam se krvi smire i pomire. Tome sam se nadao, dok me je začuđeno gledao. I vjeruj mi, Dželale, daje išta od toga kazao, ja više ne bih o njima svakoga dana mislio. Zaboravio bih, kao što su drugi zaboravili. Bio je rat, vrijeme je bilo zlo, pa smo i mi bili zli.

Ali on me gleda, dugo me gleda, već mislim da ništa neće ni reći, što bi opet bilo bolje od onoga što je rekao. Dobro je, kaže mi drug Osman, i korisno je što je tako i što ne prođe dan a da ih se sviju ne sjetiš. Ko bi ih se sjećao ako ne ti koji si ubijao, klao i silovao.

Eto tako je, pred kućom u Fatumima, završila priča dede Osmana. Nije me, srećom, ništa pitao, niti sam ja govorio što mislim. Da me je upitao, morao bih mu reći da sam ga mislio prijaviti. Imao sam sreće, pa sam mogao prešutjeti.

Tu sam noć prespavao kod Fatumića.

Jela se ona moja torta, djeca su dizala dreku, nesretnik Ilijas opet se skrivao iza vrata, a nena je

Galiba razvlačila jufku za krumpirušu, jer ne možemo jesti tu moju gospodsku tortu, ako nema

onoga što bismo njome zasladili. Mubera je u bašči zalijevala luk i paradajz, dugo već nema kiše, a kako li će tek biti kada dođe ljeto. Ustvari, bježala je iz kuće, da pobjegne i od nas i od djece. Meni je i u tome bila draga, pa mi je došlo žao što joj ne mogu to reći i pomoći joj u onome stoje muči. Idi, ženo draga, u Split ili u Sarajevo, provedi se koliko ti je volja, vidi života i svijeta, pa se vrati nakon mjesec, dva ili tri.

Nakon godine dana se vrati, a ja ću ti za to vrijeme djecu čuvati.

Eto, tako bih joj rekao kad bih mogao i kad bi to bilo na meni. Ali nije.

Bježala je ona i od Murata koji je, onako ispod oka, pratio svaki njezin pokret, pa bi izlazio na vrh stepenica, pušio i gledao je kako čeprka po luku i kako je do bijesa dovodi to stoje ne pušta na miru. A kada se na kraju predala, pa je ušla u kuću, poslao ju je da Ilijasu obriše nos, jer je pola kuće zaslino i samo što nije pokapao i po piti.

To je glasno i rekao, s gadljivim izrazom na licu, nakon čega su se svi okupljeni za sofrom zagledali u krompirušu, da provjere ima li na njoj Ilijasovih slina.

Nasmijao se toj svojoj šali, onako od zla i od muke.

Da je to htio i da je njegova zlovolja bila upućena nama, a ne Muberi, vjerojatno bismo i vidjeli

Ilijasovu slinu, zapečenu u pećnici, i s mukom bi svi, osim Ilijasa i male Mirzete, jeli neninu pitu.

Takav je bio Muratov dar, iako ga on nije bio svjestan i nije se njime koristio, osim prema Muberi. I prema meni, kada bi počeo psovati, a meni bi pred oči živa izlazila svaka njegova psovka.

Poslije večere Murat i Osman pili su rakiju.

čim smo se upoznali, rekao sam im da ne pijem, ali oni bi me svejedno svaki put pitali hoću li

jednu. To je grijeh, rekao sam im. Nije grijeh, nego je haram, smijao se Osman. Nema u nas grijeha, grijehu si se naučio u Splitu.

Odgovorio sam mu kako je svejedno je li grijeh ili je haram, ali zlo je, ako već piju, da i mene

nagovaraju da potegnem. Nikad se ne zna, rekao je, kad ćeš početi. čovjek nikad ne zna šta bi ga

moglo natjerati da pije. Rekao sam mu da mene ništa neće natjerati.

Dobro, Dželale, ali ću te ja svejedno svaki put ponuditi čašicom. I neka te to ne vrijeđa.

Vala, neće!

Dok smo se natezali, Murat nas je, jednoga pa drugog, gledao sa strane, ispod oka, kao brico koji

provjerava je li bradu sa svake strane jednako podšišao. Pomislio sam kako je njegov dar takve

vrste da bi me mogao prevariti da i ja popijem. Nije me time uplašio. Divio sam mu se kao što se

ljudi dive vještom cirkusantu. Žonglirao je, a da nije bio ni svjestan da žonglira.

Stavili su me da spavam u gostinskoj sobi.

Gostinska soba bila je sobičak od jedva dva puta dva metra, u koju niko nije mogao ući jer je bila

stalno zaključana, a ključ je bio kod nene Galibe. Djeca tu sobu nikada nisu ni vidjela, jer nije bilo gosta koji će unutra prespavati. Kada je dedo Osman svečanim glasom objavio da će njegov prijatelj Dželal, Bog ga poživio,

noćiti kod njih, nastalo je oduševljenje. Mislio sam da se to meni raduju, ali ne, radovali su se da će moći poviriti u gostinsku sobu.

Nena Galiba otvorila je vratašca i puštala ih da stanu na prag.

Auuuuuu, aman, zaman!, odraslim su se glasovima jedan za drugim divili Alen, Jahja i Slaven.

Vela havle, vela kuvetile!, ruke su sklapale Sabina i Sabiha.

I ja bi' vidio sobu, i ja bi' vidio sobu, tužno je iza vrata ponavljao Ilijas, ali ga niko nije čuo, a on se nije odvažio prići. Onda gaje Mubera uzela pod ruku i od-vela do vrata. Ilijas se morao sagnuti, skoro daje kleknuo, pa je gledao i nije rekao ništa.

Na kraju sam i ja mogao vidjeti sobu u kojoj ću spavati.

Njezin strop stajao je ukoso, onako kako su se dizale stepenice iznad njega, ali čak niti na najvišem dijelu nije bilo dovoljno prostora da se uspravim.

Dok su svi podovi u Fatumića kući bili od golog betona, po kojemu su prostrte ponjave, pod gostinske sobe bio je od hrastovih dasaka, premazanih nekom mašću koja im je davala zlatnu boju i činila ih savršeno glatkim.

Preko poda bio je prostrt lijep čilim. Nisam vidio manjega čilima, ali je na njemu bila svaka šara i ornament koji postoje na onim pravim, velikim čilimima, što

su prostrti u dnevnim sobama boljestojećega svijeta, kakvi se katkad darivaju džamiji, pogotovo ako je tek sagrađena. Jednim se dijelom čilimčić zavlačio pod krevetac, načinjen od nekoga finog

drveta, ali dobrih pola metra kraći od normalnoga kreveta, a drugim je dijelom nestajao ispod

ormara, zavučenog pod najniži dio sobe, koji je bio po mjeri sagrađen od orahovine i izgledao je

kao oni lijepi, starinski ormari kakvi su u gradskim kućama bili moderni između dva rata, samo

stoje bio jedva veći od običnoga noćnog ormarića.

Na zidu iznad kreveta visjela je sličica. Na njoj je naslikana vaza i u njoj ruže. Na drugom zidu bila je levha, ispisana na zelenom papiru bijelim sabljama arapskoga pismena. Upitao sam Osmana što to piše:

Ko bi to znao. Božje riječi.

Kada sam konačno legao, koljena su mi skoro dodirivala bradu.

Uхватиła me je panika da ću tako morati da spavam. Nekoliko puta sam izlazio, praveći se da

moram na zahod, a zapravo da se nadišem zraka.

Nena Galiba, koja je čekala da svi pozaspemo pa tek onda da i ona legne, sjedila je za stolom u

kuhinji i svaki put kad bi me čula kako izlazim, isto bi upitala:

Sine Dželale, treba li ti šta? Hoćeš li smrekina soka, dobar je za spavanje?

Bit će da sam u hodu i zaspao.

Sanjao sam Osmana Jusufspahića, onakvog kakvog ga znam sa džume, krivonogog i pogrbljenog

starca, na čijem se licu nikada ne pozna ni kako je raspoložen ni boli li ga šta, nego je vazda isti, sav kamen, od kamena koji samo što se ne raspe u prašinu. Kad gleda, čovjek ne može biti siguran gleda li u njega ili mimo njega, gleda li u zemlju pred svojim nogama ili, možda, gleda prema drugim katovima kuća s druge strane ceste. Samo sam ga takvog znao, pa sam ga, bit će, samo takvog i mogao sanjati.

Ali na sebi nije imao ono malo sivoga džempera na kopčanje, u kojem bi hodao od ranoga proljeća do prvih snjegova, nego kožni kaput, usjajen da se u njemu mogfo ogledati moje lice, i nekako čudno prevelik, pa mu je padao preko ramena. Ispod je nosio vojničku bluzu i prevelike ruske vojničke čakšire, koje bi mu spadale kad bi ustajao sa stolice. Na nogama su mu bile njemačke oficirske čizme. Sve kao u Osmanovoj priči.

U svom snu znao sam daje tako i daje starac obučen po Osmanovoj priči.

Znao sam i to šta mi je tog popodneva on pričao, sjećao sam se večere s Fatumićima, krompiruše

sam se sjećao, i neobičnog Muratovog dara zbog kojeg smo se zagledali u zvrk pite, strahujući da ćemo negdje ugledati Ilijasovu slinu.

Sve sam znao i svega sam se sjećao. Znao sam i to da upravo spavam u gostinjskoj sobi ispod

stepenica, znao sam da koljenima udaram u bradu. Mislio si da ćeš se izvući?, škiljio je Osman Jusuf-spahić, u rukama mu se stvorila stara crna

aktntašna, a ispred njega se najednom pružio veliki kancelarijski stol, kojega čas prije nije bilo tu.

Zgrabio sam kraj stola i pokušao ga slomiti između palca i kažiprsta. Pomislio sam kako je to u snu moguće. Slomijem li ga, sve će biti lažno i izmišljeno kao taj stol.

Kakva si ti budalina, Dželale! Misliš da si dijete i da je sve ovo igra? Ali prošlo je to vrijeme,

Dželale, nema više igre.

Iz torbe je izvadio debeli svežanj papira. Zatim još jedan takav, pa još jedan.

Zavukao je ruku u

torbu i izvadio novi svežanj. Papiri su zauzeli čitav stol, presi-pali se i padali na pod, na kraju su ga sasvim zaklonili, pa je morao ustati da bismo se vidjeli.

E, vidiš što ti je život, Dželale! Tu sve o tebi piše! Preskočeno je samo ono što si činio da bi se Bogu svidio. Na desnoj strani stola je ono što si u međuvremenu zaboravio, pa ću te ja podsjetiti. A na lijevoj je ono što i sam znaš, pa ćemo samo zajednički utvrditi znanje.

Pomislio sam u svom snu kako se samo moram probuditi.

Ali kako to učiniti usred sna koji je živ i u kojem čovjek zna i pamti sve što mu se događalo u

stvarnosti. Pamti i to kako upravo spava i želio bi se probuditi, ali ne može.

Uto je Osman počeo čitati.

Ali čitao je na nekom stranom jeziku, od kojega nisam razumio ni riječi, osim što bih prepoznao

kada bi spomenuo neko poznato ime, čovjeka, mjesto ili grad.

Usred čitanja krenula mu je rasti brada. Kada sam dodirnuo svoj obraz, ne bi li obrisao znoj, video sam da je i meni narasla brada. Zatim mu je palo i ono malo kose što je imao na glavi. Pogrbio se, a za njim sam se pogrbio i ja.

Godinama je trajao san. Godinama mi je čitao na nerazumljivom jeziku, u kojem bi me, povremeno, zapekla poznata imena.

Vidiš, Dželale, pola je tvoga života trebalo da se sve pročita. Drugu si polovicu, bit će, prespavao, nastojao svidjeti se Bogu ili si činio dobra djela.

Toga na mojim papirima nema, jer se za to ne zanima onaj za koga sad radim. A i zašto da ti s glupostima na san sjedam. Nego sam ti pročitao samo ono stoje važno i što si u životu krivo uradio.

Ali ništa te nisam razumio!, vrisnuo sam u svom snu onim staračkim glasom u kojem više nema

ništa muško, nego se sav pretvorio u dječji pisak.

Razumjet ćeš svaku riječ kad za to dođe vrijeme. Sve si upamtio. Ono što ja čovjeku pročitam, to ne zaboravlja dok je živ. A poslije pogotovo.

U tom sam se trenutku probudio.

Boljela su me leđa, vrat mi je bio ukočen, nisam se mogao pomaknuti. U sobi je bio potpuni mrak, jedino svjetlo ocrtavalo se na ključanici, iza vrata koja su vodila u dnevni boravak i kuhinju, sve do prozora i vedroga neba, na kojemu je bio iscrtan, kao sablja tanak i oštar, mladi mjesec. Sve je svjetlo ključanice bilo od njega.

Htio sam nekoga dozvati, ali iz mene nije izlazilo glasa. Pomislio sam da još uvijek spavam i da je ovo što mi se događa smrt u snu. Tako ću ostati, zagledan u ključanicu kroz koju se ne mogu provući. U sjeni Za-kum drva, s kojega vise šejtanske glave. Kao šaka tek rođenog djeteta, stegnut u svoju stravu.

Ne znam koliko mi je dugo trebalo da se svalim s kreveta na pod i da otpušem do vrata i otvorim ih. U sebi sam izgovarao sve dove koje sam znao, a zatim sam upućivao Bogu riječi ovoga mog jezika, koje niti su svete, niti su njemu namijenjene. Ponovio sam mu što i sebi govorim, uvijek kad petkom putujem od Splita prema Livnu:

Ime mije Dželal Pljevljak, trideset pet godina radim kao civilno lice u vojsci. Slab sam i nesabran

čovjek. Triput sam sreo one koji su me činili sabranijim. Prvoga, Musadika Karamujića, Titinoga i mog generala, nisam spriječio da digne ruku na sebe i počini veliki grijeh prema Stvoritelju. Drugoga, Harisa efendiju Masuda, koji me je podučio na koja ću vrata da pokucam kada se nađem u potrebi,

izgubio sam kao da sam se od sna rasio. A trećega, Osmana Fatumića i njegovu porodicu, bojim se izgubit ću, jer sve što činim je krivo, ako nije Božja volja da u životu prelazim iz žalosti u žalost, trudeći se da onu prvu, koju ne spominjem, najveću i neprebolnu, od svoje volje zaboravim...

Dok sam tako šaptao lazeći po podu, usta su mi se punila prašinom.

U zla i bezbožna vremena, ili usred velikih nevolja i klanja, kada se ljudi nisu po Božjem redu i

pravilu pokopavali, nego su bez dženaze, bez mezara, ćefina i bez ruku od srca, pod zemlju bacani, usta i oči bi im mrtvima punili ilovačom. Pomislio sam to, dok sam iznova započinjao i uz dovu Bogu upućivao riječi o svome životu:

Ime mije Dželal Pljevljak, trideset pet godina radim kao civilno lice u vojsci. Sinoć sam zaspao u

gostinskoj sobici dobrih Fatumića, u Fatumima pokraj Buškoga jezera, pri povratku iz Livna u

Split. Prvi sam gost koji je prenoćio u Fatumića kući, a sobičak je, kao i sve u njemu, toliko malen da bi u njega jedva stao onaj čojko Besarab, Rumunj iz talijanskog cirkusa na proputova-nju kroz Split, što sam ga upoznao prije deset godina na rivi, kad me zamolio da mu pomognem da se popne na klupu i gleda zalazak sunca nad pučinom. Besarab je bio niži od trogodišnjeg djeteta, ali htio je sjesti na klupu, kao što svako sjedne i

uzdisati od miline. Krstio se s tri prsta, gledajući bonacu u Bračkome kanalu. Tako nešto lijepo nikada nije vidio. Šteta što neće upoznati Fatumiće, iako bi i njemu soba bila mala...

Kako sam se uspravio i stao na noge, to ne znam. Tek je prošlo četiri, svi su još uvijek spavali, a ja sam sjedio u mraku, zahvaljivao se Bogu što sam živ, i razmišljao o svome snu. Sljedeći petak, odlučio sam, pozvat ću nakon džume Osmana Jusufspahića u stranu, ispričati mu svoj san i zamoliti da mi ga objasni, ako zna.

I tako dođoh kraju.

Opet je petak. Ranim jutrom sam ustao iz postelje, iako su ceste puste, prvi je januar 1988, narod

spava nakon novogodišnje proslave, pijan i mamuran, kakav već i jest u naopaka vremena, kada zlo prijeti svijetu. Ne znam kakvo je to zlo, niti je na meni da znam. Ali svake nove godine, pa i ove najnovije, slutim zlo koje bi moglo ispasti iz tog mamurluka. Uskoro će na televiziji koncert u Beču. Ove godine neću ga gledati, jer sam na putu, ali inače ga svake godine gledam. O toj muzici ne znam ništa, niti dobro razumijem čemu služi dirigent ako muzičari pred sobom ionako imaju note u kojima sve piše, ali prvoga januara, malo nakon podne, vazda sjednem pred televizor, gledam i slušam. Mora neko ostati trijezan dok su svi pijani. Ako ne bi bilo trijeznih, muzičari bi u Beču svirali samima sebi, a stari dirigent mahao bi preko ruba

svijeta i ljudskih znanja, tamo gdje je mrak, svjetlo i kaos, tamo gdje je vasiona ljudskim riječima neopisiva, tamo gdje sad boravi nebeski Sudac, koji će svakome suditi po zaslugama.

Nekako računam da u moje male zasluge ulazi i ta što svake godine gledam taj koncert. Zao mi je što ove godine ne mogu.

Još je tri kilometara do Fatuma.

Tamo ću se rastati s volgom. Bez imalo žaljenja. Dobro me je služila sve ove godine i podsjećala

me na moga generala. Ali svaka se stvar s vremenom potroši. Grijeh bi bio žaliti za mrtvim stvarima i za vremenom koje je prošlo.

Osim toga, računam kako je u dobre ruke ostavljam. Na novog vozača s automobilom ne prelaze

sudbine svih onih koji su ga prethodno vozili. Iako se meni katkad činilo daje drukčije i da volgu

vozi Karamujina a ne moja ruka.

Mjenjač i volan navikli se na istu ruku, šta li.

Drugi dio:

Najsamiji čovjek na Zemlji

Godinama su, sve dok u Sloveniji i Hrvatskoj nije počeo rat, u jugoslavenskim medijima vođene duge i zamorne rasprave, koje bi, katkad, bivale razigravane nalazima baba vračara ili - kao u Ilustrovanoj Politici od ožujka do kraja studenog 1989. - serijaliziranom analizom astrološke motivacije svakoga pojedinog postupka glavnoga junaka naše priče, kakvu je u trideset i dva nastavka provodio Vidoviti Vidoje; jedni su govorili daje za sve kriva vjera, pa su navodili primjere koji su trebali potvrditi kako je čovjek u islamu poput roba u okovima, pa se pakao otvori kada se raskinu okovi; drugi su govorili daje ono što se

dogodilo posljedica nikad preboljene traume oca kojem je nestala kći jedinica, a tijelo nikada nije pronađeno iako su se godinama pojavljivali tragovi; treći su, pak, došli na svoje, nalazeći kako počesto ne ubija čovjek, nego ubija alkohol u čovjeku; pa je tako svatko u novinskim feljtonima i za televizijskim okruglim stolovima branio i dokazivao svoju tezu, ali kad bi jedan krug rasprave bio završen i kad bi se činilo da nema zaključka, jer se nikada ne dogodi da naš čovjek odustane od svoje teze i prihvati tuđu, rasprava bi nanovo kretala ispočetka, često s istim

sugovornicima, ali možda u drugome televizijskom studiju ili na stranicama drugih revija i magazina, samo što je svaki novi krug započinjao na nižoj razini i iz nižih pretpostavki, baš kao da su se sugovornici spuštali u neku jamu, za koju se činilo da nema dna i da će priča o Dželalu

Pljevljaku trajati dok je svijeta i vijeka i dok je živih suvremenika; ili da će trajati sve dok se njezini sudionici, raspravljajući o životu i sudbini čovjeka kojega nikada nisu sreli, ne spuste do sedmoga kruga bezdana, gdje će pod drvetom otrovnoga oleandra, što rađa plodovima ljudske pakosti, započeti još jednu raspravu, kojoj neće biti kraja u ljudskome vijeku.

Ali nakon što je počeo rat, Dželala Pljevljaka se više nije spominjalo, tako da se danas čini kako ga se, možda, više i ne sjećaju i kako se godinama tako živo debatiralo ne zbog nerješive zagonetke njegovog slučaja, nego je ljudima širom Jugoslavije, intelektualcima i novinarima, psiholozima, sociolozima, teolozima, antropolozima i književnicima, ta beskrajna rasprava služila da obuzdaju vlastiti strah od onoga što je nailazilo. Ili su, možda i nesvjesno, kroz njegovu osobu metaforizirali sudbinu zemlje u kojoj su još uvijek živjeli i od koje su se panično pokušavali odviknuti, da ih ne bi vrtlog njezina potonuća povukao ka dnu. Istinu nećemo saznati, tako da i te višegodišnje rasprave možemo tumačiti kao posljednji simptom neuroze društva koje se našlo pred raspadom.

Dželal Pljevljak rođen je 30. svibnja 1933. ili 1929, čak se ni to pouzdano ne zna. Prva godina pojavljuje se u svim vojnim dokumentima, od vojne knjižice, koja je izdana 1951. u zeničkome

vojnom odsjeku, do rješenja o umirovljenju, što gaje 31. prosinca 1987. u Splitu potpisao potpukovnik Radoš Nenezić, a Pljevlja-ku nikada nije uručeno. Dokumenti koji ga čine četiri godine starijim potiču iz Pljevalja, gdje se u matičnoj knjizi rođenih nalazi ime samo jednog Dželala, Dželaludina Pljevljaka, rođenog u Krnjači, od majke Devle i oca Abdulrahmana, kraljevskog žandara, na trenutnoj službi u Beranama. Ranija, 1929. pojavljuje se i kao godina rođenja Dželala Pljevljaka, upisanog 1937. u četverogodišnju osnovnu školu u Beranama, te 1941, u bilješci automehaničara Božine Pajkovića, koji obavještava komandanta talijanske divizije Morettija, pri kojoj je bio raspoređen, daje na šegrtovanje primio marljivoga i bistrog dječaka Dželaludina, po vjeri muhamedanca, pa moli da mu se omogući dnevni obrok pri vojničko-me kazanu.

Kako sam Pljevljak u svim dokumentima pod imenom oca navodi Abdulrahmana, piše da je osnovnu školu završio u Beranama, a rat gaje omeo u izučavanju automehaničarskog zanata u Podgorici, te kako se drugi Dželal Pljevljak ne pojavljuje u dokumentima iz tog vremena, godina 1929. čini se pouzdanom godinom njegova rođenja.

Zašto sam piše daje rođen četiri godine kasnije, pa mu je ta godina i u osobnim dokumentima, a on je navodi kao godinu svoga rođenja i na

početku suđenja u Sarajevu, kao i pri upisivanju osobnih podataka na prijemnom odjeljenju zatvora u Foči, to nećemo doznati.

Zagonetka s izgubljenim ili zatajenim godinama do kraja će pratiti Pljevljakov životopis. Katkad će nam se učiniti da smo na pragu njezinoga razrješenja, da bi se odmah zatim priča ponovo zamrsila, a Dželalovo se vrijeme komprimiralo ili razvuklo na neki čudan i pomalo neljudski način. Nijedan bitan datum u njegovoj biografiji nije sasvim pouzdan, jer se uvijek pojavljuje alternativni, pomaknut za nekoliko mjeseci ili godina, a katkad sasvim simbolično - kao na kupoprodajnim ugovorima za volgu, koji su nađeni među njegovim I Karamujićevim papirima i po svemu su istovjetni, osim što se datumi obostranog potpisivanja ugovora razlikuju u tri dana. Stoga ćemo često, zbog prohodnosti priče i cilja našeg istraživanja, zanemariti datum koji nam se učini manje vjerojatnim i navoditi samo onaj vjerojatniji, a čitatelj neka ima na umu kako uvijek, ili gotovo uvijek, postoji drugi nadnevak pod kojim se nešto dogodilo, pomaknut, možda, samo za dan ili dva u prošlost ili u budućnost.

Abdulrahman Pljevljak i Devla, rođena Handžić, vjenčali su se 1921. u Beogradu, pred šerijatskim sucem hadži Kasimom Hadžiavdicom. Šest mjeseci kasnije, na sramotu Pljevljakove familije, rodio im se sin Ragib. Devla je govorila da se rodio prije vremena i da je bio obrastao dlakom i da je imao rep, pa je u prvi mah bila pomislila kako je rodila vruga, ali se,

srećom, tu našla babica, po imenu Natalija, koja je i na Dvoru porađala i babinjala. Ona je Devli rekla da se to ponekad dogodi, naročito kod nedonoščadi, i da će djetetu dlaka sigurno otpasti, a nestat će i repa bude li se majka dovoljno usrdno molila Bogu. Upitala ju je kojem Bogu i je li svejedno ako je njezin Bog turski, muslimanski. Natalija je odgovorila da to kod odraslih nipošto nije svejedno, ali kod djece se Bog odaziva kojim ga god imenom zvali, pravoslavnim, turskim ili - ne daj Bože, rimskim i latinskim.

Ragib je, onako dlakav i malen, izgledao poput štakora koji je izmilio kroz otvor vojničke latrine.

Tako je Abdulrahman rekao kad ga je prvi puta vidio, pa je tako i upamćeno, a zatim i zapisano.

Bog zna kako su do Krnjače stizale vijesti da se Devla porodila prije vremena, jer Abdulrahman

sasvim sigurno nije dojavio svoju sramotu, ali najprije se pričalo kako mu je žena rodila tuđe dijete, da bi se ubrzo raširio i strasniji glas, daje rodila šejtana.

Poručili su mu neka u Krnjaču ne dolazi, a ako i dođe, neka ne dovodi nju i ono stoje na svijet

donijela. Rečeno je da ljudi čuvaju puške od rata i spremni su ih upotrijebiti, ali da ni po koju cijenu neće dopustiti da vrag svojim papkom

kroči u Krnjaču. Nego, najbolje bi bilo da Abdulrahman ostane u Beogradu, neka čuva i starog i novog kralja i neka se nađe pri ruci grčkoj kraljici kada bude rađala prinčeve, a oni će sami i bez njega znati kako će dalje. I još nešto: ni vlaškom komšiluku, čija riječ se u kraljevini bolje sluša i više broji, nikako ne bi bilo drago da se đavo ukaže u Krnjači.

Stizali su tako Pljevljaku glasovi, a on ih je u početku pokušavao opovrgnuti, govorio im je: stanite ljudi, čekajte malo, nije to šejtan, nego je Božje čudo, sin mi se tri mjeseca prije vremena rodio, a Bog mu je sačuvao život, dlakom ga je obdario, dao da mu toplije bude, I eto, sedam dana još nije bio navršio a već mu je otpala, isti je kao i druga djeca, samo je malo sitniji, nemojte duše griješiti, moglo bi vam se vratiti!

A glasnici bi, možda, klimali glavom - jer nećeš valjda nijekati ono što govori vlast u uniformi i sa sabljom, ili bi samo šutjeli i čekali čas kada će da klisnu, spašavajući živu glavu.

Kada bi se vratili u Krnjaču, valjda ih je pitalo jesu li vidjeli šejtana. Tada je trebalo nešto slagati, ali da ne bude previše, pa su govorili kako ih Abdulrah-man nije vodio kući da im pokazuje dijete, no njegovo se lice nešto promijenilo otkako su ga zadnji put vidjeli, pa se nekako izdužilo, brada mu se ušpicila i posijedjela, pomalo mekeće dok govori i podsjeća na jarca.

Neki Savo Nesvanulica, bogobožni hrišćanin, koji je po Pljevljima prodavao ogledala, pa je sa svojim dućanom stigao i u Krnjaču, kazao je Pljevljacima i Han-džićima kako je, po svoj prilici, taj koji se izdaje za Abdulrahmana Pljevljaka ustvari vrag, glavom davao, jer samo on se može pretvoriti u jarca kad god mu je volja. Ljudi nisu dalje pitali, nego su povjerovali.

Glasnici su počeli dolaziti u Beograd s golemim krstačama oko vrata, džepova punih hodžinih zapisa, bijeloga luka i svega drugog za što se vjerovalo da dobro čini protiv šejtana.

- Ahmo, jesi li to ti? - navodno je Abdulrahman upitao brata rođenoga, kad mu se takav, s krstom oko vrata, pojavio na vratima žandarmerije.

- Jesam, brate, a jesi li to ti? - odgovorio mu je po toj priči protupitanjem.

Valjda ga je od silnog zora i vidio kao jarca, nakon što se mjesecima po Krnjači i Pljevljima naslušao kako Abdulrahman više ne izgleda kao Abdulrahman, nego se pretvorio u vlašakoga, hri-šćanskog šejtana, koji je, bit će, isti što i turski šejtan, samo što se pravo i ne zna kako bi turski šejtan mogao izgledati. Možda kao jarac.

- Jesam, a zašto ti misliš da bi moglo biti da nisam? - bijesno mu je uzvratio. - Nego što će tebi

krstača oko vrata, sa čijeg si je to groba ukrao ili si se, može biti, prevjerio, je li Ahmede?

- Aman, Avdo, šta ti to govoriš! - poskočio je Ahmo, u priči koja se prepričava već sedamdeset

godina i pamti se i nakon što u Krnjači već odavno nema živih Pljevljaka.

- Pa šta će ti onda krst?

- Računam, dolazim u Beograd, pa da se ne izdvajam! - dosjetio se Ahmo kako će se izvući.

I on je rekao bratu neka ne dolazi u Krnjaču:

- U Krnjači je jad, glad i blato, oni koji su ranije bili sirotinja, sad su još veća, a oni koji su bili

bogati, osiromašili su što zbog rata što zbog poslijeratne agrar- ne reforme, a ni hrišćanluk, kojemu se posrećilo da s novom državom od kmeta postane gazdom, nije bolje prošao, jer došla su tako neka vremena da ni ono što otmeš i ukradeš ne potraje, nego se istopi kao grudva od snijega, eto takva su vremena došla! - podučavao je Ahmo brata kako mu je u zavičaju, ne bi li ga odgovorio da s Devlom i Ragibom ikad dođe u Krnjaču. Abdulrahman Pljevljak očito je bio tvrdoglav čovjek, a služba u Beogradu, koji je tih godina počinjao rasti i pretvarati se u europsku prijestolnicu, u kojoj se na

ulici mogao čuti francuski i njemački i u kojoj je žandarmerija bila na ponos kralju Ujedinitelju i njegovu dvoru, učinila je Abdulrahmana i osionim. Osim toga, vrijeđalo gaje, kao i svakog oca, ono što mu se u rodnome kraju govori o ženi, a pogotovo o sinu.

„DOĆI ĆU SA SABLJOM. STOP. A KRNJAČA NEKA IZABERE HOĆE LI SABLJA BITI U KORICAMA ILI ĆE BITI ISUKANA. STOP. BUDEM LI MORAO DA JE VADIM IZ KORICA, GLAVE ĆE VAM SE KOTURATI KALDRMOM, A VAŠIM ĆU MUDIMA GAĐATI IZ PRAĆKE VRAPCE PO GOLEŠIMA. STOP. PLJEVLJAK”

Ovaj telegram sačuvao je Miloš Kaluđerović, direktor zavičajnog muzeja Taslidža, povjesničar i kroničar Pljevalja i okolice, koji je u istraživanju rodoslova Dže-lala Pljevljaka uvijek bio na usluzi, premda mu se, bez ikakvog osnova, pripisuje kako je davao materijal i sen-zacionalističkim beogradskim listovima.

Između ostaloga, govorka se da je on svjedočio kako su Pljevljaci od ranije poznati kao nastrana obitelj vjerskih fanatika i samoubojica, što nikako ne može biti tačno, jer je Kaluđerović javno

drukčije govorio i nastavio je tako govoriti i nakon stoje počeo rat, kada je upravo takav govor

kakav mu se lažno pripisuje u Pljevljima postao vrlo moderan i probitačan.

Ovaj mali ekskurs u

obranu ovoga marnog i skromnog čovjeka neka ostane na spomen svim onim ljudima koji po školskim bibliotekama, općinskim arhivima i kojekakvim javnim i privatnim pismohranama nastoje sačuvati svaki vrijedan izvještaj iz vremena koje je prošlo.

Prijeteći telegram datiran je na 27. studenog 1928, pa se, i sudeći po njemu, kao vjerojatniji datum Dželalovog rođenja pojavljuje 30. svibnja 1929.

Devla je, osam godina nakon Ragibova rođenja, drugi put bila trudna, a Abdulrahman se zainatio pa je odlučio da se njegovo drugo dijete neće roditi u Beogradu. Sva je prilika kako je grad njegove najveće fascinacije, prijestolnica u kojoj je on bio zadužen da pazi na ulicu u kojoj je bio kraljevski dvor, neobičnom igrom okolnosti postao gradom njegova progonstva. Nakon što su ga toliki glasnici uvjerali da mu je bolje da ne dolazi u rodno mjesto, on se osjetio kao muhadžir (ovo je, opet, Kaluđerovićeve riječ) u Beogradu, koji se pod svaku cijenu mora vratiti kući.

Kako se vratio u Krnjaču, tako se nad njim i nad njegovom obitelji spustio zator. Do tog vremena postoji niz Abdulrahmanovih fotografija, što u uniformi što u građanskom odijelu: s leptir kravatom, u trenutku dok, sav

nasmijan, izlazi iz beogradske Bajrakli džamije, ili u bijelom ljetnom odijelu, sa slamnatim šeširom na glavi, kako nekom starijem čovjeku, sličnoga izgleda, prstom pokazuje prema Dunavu. Vidimo ga na slikama - koje će, nadamo se, biti objavljene uz ovo izdanje, ukoliko izdavač nađe dovoljno novaca, a ako ne, neka ostane bilješka i o tome, uz opise najzanimljivijih fotografija: Gledamo ga, dakle, sa ženom i malim dječakom, kako šeću Kalemegdanom. Žena je odjevena francuski moderno, u haljini koja joj jedva prelazi koljena, u kratkom proljetnom kaputiću od istoga materijala, s okruglim šeširićem koji joj pada preko očiju. Osmijehnuta je široko, kao da poznaje onoga koji ih slika. Dječak je sitan, sitniji nego što bi smio biti s pet ili šest godina koliko sugerira izrazito ozbiljan izraz lica. U ruci drži igračku: drvenog leptira na štapu, s kotačem. Ta je igračka bila moderna dvadesetih. Kako bi se kotač okretao, tako je leptir lepetao drvenim krilima. Abdulrahman Pljevljak iz inata je zauvijek napustio Beograd. To je ono što se pouzdano može reći, a sve je drugo, do početka rata, izgubljeno sa sjećanjima onih kojih više nema. Možda je u Krnjači krajem osamdesetih netko još nešto i znao, ali ako i jest, nije htio govoriti. Pljevljaka u tom mjestu ionako više nema, a nema ni onih kojima bi bila služba da pamte, bilježe i zapisuju. Ni Miloš Kaluđerović nije mogao sve stići.

Na sljedećoj sačuvanoj fotografiji, koja u donjem lijevom uglu ima ćirilični potpis „Foto Stanek,

Berane" snimljena je cijela obitelj. Abulrahman je opet u žan-darskoj uniformi, ali ne više tako

urednoj. Petnaest je godina stariji, otežao i raskvasao se, brkovi su mu posjedjeli, mimo pravila

službe padaju preko usana. Vidi se da mu je svejedno kako izgleda i tko će takvog vidjeti. Uz njega je Devla, u dimijama i s maramom na glavi, na

rukama drži neki golem zavežljaj. Teško bi bilo prepoznati daje to ona ista žena s pariškim šeširićem koji joj zaklanja oči, da nije istoga onog osmijeha, koji je u tom vremenu stoje prošlo, a koje za Devlu sigurno nije bilo lako, sačuvao sve I jedan zub. I opet se čini kako Devla poznaje fotografa i kako je njezin osmijeh zaustavljeni trenutak nekog razgovora. Dva koraka iza njih, pomalo mutno vide se dvojica dječaka. Mlađi ali za glavu viši Dželal na fotografiji snimljenoj 1941. ima osam ili dvanaest godina, što je, inače, razlika koja ne ostavlja mjesta dvojabama, no kako je Ragibu već devetnaest, a u svakom pogledu djeluje slabije razvijeno, to je neke feljtoniste i novinske urednike znalo zbuniti, pa bi ih na slici zamijenili i Ragiba predstavljali kao Dželala. U sarajevskom je Oslobođenju 12. kolovoza 1989. tim povodom objavljen razgovor s Ragibovim sinom Dženanom, automehaničarom iz Pobrđa kod Novog Pazara, koji je došao u redakciju da protestira što je fotografija njegovoga rahmetli oca nekoliko puta u tim novinama predstavljena kao fotografija Dželala Pljev-ljaka, čime je nanesena šteta ugledu njegove porodice. List je uz razgovor objavio i neku vrstu isprike, iz čega bi se dalo zaključiti kako je porodica Pljevljak iz Novog Pazara prijetila tužbom.

Taje slika, uz spomenutu bilješku automehaničara Božine Pajkovića koji obavještava talijanskoga komandanta Morettija daje na šegrtovanje primio marljivog i bistrog dječaka Dželaludina, jedino što u 1941. dozna-jemo o obitelji Abdulrahmana Pljevljaka. Fotografija je snimljena u rano proljeće te godine, snijeg je već okopnio, ali se još nije zaratilo. Ulični fotografi još uvijek zarađuju novac izrađujući snimke građana koji su izašli u popodnevnu nedjeljnu šetnju mjestom (premda, odakle Devli onoliki zavežljaj ako je nedjelja?), a Ab-dulrahman još uvijek mirno šeće u svojoj žandarskoj uniformi. Istina, nije to više Beograd, uniforma nije svečana, a za pojasom nema ni sablje kojom je zaprijetio cijeloj Krnjači.

Kako se to maleno mjesto, koje je kao i sva naša sela i varoši u tom vremenu bilo ispunjeno praznovjericama, strahovima i omrazama svake vrste, naviknulo na dječaka koji se rodio kao nedonošče, tri mjeseca ranije, obrastao dlakom kao vukodlak i s repom koji je u narodnoj mašti dobio mitske razmjere? Ragib je odgovor ponio u grob, jer ga o sramoti njegova djetinjstva, koja će postati jednom od tema jugoslavenskoga žurnalizma i epizodom u svakome feljtonu o Dželalu Pljevljaku, vjerojatno nitko nije ni pitao.

Osam (ili čak dvanaest) godina mlađi brat bio je zdrav, jak i dobro razvijen, vjerojatno ga nisu pratile priče, iako je živio u sjeni šejtana. S godinu dana zakašnjenja upisan je 1937. u osnovnu školu u Berana-ma, gdje mu je otac bio na službi, dok Ragibovi školski dokumenti nisu nađeni u Beranama, kao ni u jednom okolnom gradu. Njegovo ime tražilo se i po beogradskim osnovnim školama, među onima koji su upisivani 1927. i 1928, ali ga se nije moglo naći, možda i zato što je veliki dio školske dokumentacije kasnije uništen u bombardiranjima grada. No, postoji i ta mogućnost da Ragib, kao žrtva očevih inata ili iz drugih razloga, nikada nije išao u školu. Istina, ne bi bilo lako objasniti kako se onda početkom šezdesetih zaposlio kao prodavač u jednoj bakalnici u Novom Pazaru, koja je desetak godina kasnije narasla u samoposlugu, a Ragib bio drugi najsamiji čovjek na zemlji unaprijeđen u poslovođu. Njegovi sinovi, koji su ostali odbojni prema novinarima i prema svakoj vrste istraživača njihova obiteljskog stabla, osim onoga slučaja kada je stariji Dženan došao u redakciju Oslobođenja i razgovarao s novinarkom I. Ramović, odbijali su govoriti i o tome gdje im se otac školovao, ali se zato štošta o njemu moglo doznati od Pazaraca koji su kupovali u njegovoj bakalnici.

Iako ta priča, možda, ni sa koje strane neće objasniti osobu Dželaludina Pljevljaka, koji je u to

vrijeme živio stotinama kilometara daleko i skoro da se bratu nije ni javljao, vrijedi zabilježiti crticu o životu jednoga bakalina u dubokoj jugoslavenskoj provinciji.

Ragiba su zvali Ragib Pult, jer bi mu, priča se tako, brada dodirivala pult kad bi se sasvim ispravio. Imao je male drvene ljestve, koje je sam načinio i s kojima je jurio s kraja na kraj dućana, verao se po najvišim policama i skakao dolje, poput kakvoga cirkusanta, pelivana iz turskih vremena ili stanovitog beogradskog akrobata i avijatičara Aleksića, koji je prije rata izvodio čuda i na novopazarskome nebu. Ljudi bi ponekad, što iz zlobe što iz divljenja, zaikali da im Ragib Pult spusti nešto s najviše police u dućanu, recimo limenku pekmeza od šljiva, koju nikada nitko neće kupiti, jer su svi pekli vlastiti pekmez. On bi skočio, prinio ljestve i u dva-tri bi se skoka našao s pekmezom uz pult. I nije se ljutio nakon što bi mušterija samo razgledala limenku i vratila mu je da je popne natrag. Skočio bi opet na ljestve, preletio s police na policu poput Miroslava Cerara, i pritom dobro pazio da mu neki mangup iza leđa nešto ne ukrade. Ragib Pult nikada se nije ljutio i nikada ništa nije ukradeno iz njegovog dućana. Imao je oko da ulovi lopova, a na kraju je i najgore probisvijete bilo malo sram da krađu kod Ragiba. Ako bi im baš bila velika potreba za ukrasti, otišli bi u drugi dućan. Nisu se pred njim htjeli sramotiti.

Početak sedamdesetih u velikim jugoslavenskim gradovima otvarane su prve samoposluge.

Negdje su se zvale maksimarket, za razliku od malih dućana i bakalnica koje su najednom postale mini marketi, a negdje bi ih još pompoznije nazvali dragstor. Ragib Pult zamislio je da bi uz njegovu bakalnicu, na mjestu urušene džamije, mogla niknuti moderna samoposluga. Predložio je to šefovima u poduzeću, oni su se nećkali, nije im bilo do novotarija, a i sama ideja samoposluge, kao mjesta na kojem mušterije same biraju i

pipkaju robu pa je zatim samostalno donose do blagajne, činila im se ludorijom koja je mogla na um pasti samo poremećenim ljudima što samo gledaju prema Zapadu. U prvih mjesec dana, govorili su Ragibu, pola robe će biti pokradeno, a druga polovica tako isprepipana da više nitko neće htjeti da je kupi. U to vrijeme bilo je vrlo rašireno rano marksističko vjerovanje kako svaki proizvod gubi od svoje vrijednosti onoliko postotaka koliko gaje ljudskih ruku uzelo s police i vratilo natrag.

Ragib Pult ih je mirno saslušao, a zatim otišao u općinu. I tamo je bilo njegovih redovnih mušterija, pa su ga lijepo primili i pogostili, on im je izložio stvar, rekao im kako još ni Sarajevo nema samoposlugu, a u samoposluzi je budućnost. Njegova inicijativa je trenutačno prihvaćena, za dva je mjeseca na mjestu bivše džamije sagrađena samoposluga, a Ragib Pult postao je poslovođa.

Rijetko se događa da nečije napredovanje u službi i u životu prođe bez zlobnih primjedbi okoline, ružnih riječi i netrpeljivosti onih koji su ostali negdje dolje. Ali nakon što se iz male predratne bakalnice, koja je nekada pripadala gazdi Mihajlu Nestoroviću, pa je 1948. nacionalizirana, a gazda Miša otjeran na Goli otok, Ragib preselio u veliku modernu samoposlugu iznad čijih je vrata svijetlila bijela neonska cijev, koja se smatrala najvećim čudom tehnike, nitko ga nije zlo pogledao.

Divili su mu se, kao daje tu samoposlugu stvorio sam. Bila je to zadužbina i vakuf Ragiba Pljevljaka, zvanog Pult, na koju su ljudi gledali s poštovanjem.

Sve gaje zanimalo: i čija je krava steona, i koliko je poštarovoj kćeri ostalo do diplome na fakultetu u Beogradu, i gdje će djeca na ekskurziju, i kakvi su nalazi punici učitelja Laze. Pamte ga kako na lijep proljetni dan stoji zabrinutog izraza lica i uz veliki stakleni izlog naslanja rentgenski snimak

pluća. Do njega stoji brico Josef Abinun, sav ublijedio od neke unutarnje jeze više nego od bolesti, i govori:

- Nije dobro, znam ja da nije dobro.

Tri mjeseca kasnije brico Abinun umro je u bolnici Pothrastovi, u Sarajevu. Ragib Pult mislio otići da ga još jednom vidi, ali mu je bricina žena, gospođa Simo-nida, rekla neka ne ide, jer ga neće naći živog. Bilo je to mjesec dana pred Abinunovu smrt. Ragib Pult godinama se grizao što ju je poslušao.

Rekao je da se bliži kraj svijeta, jer dolazi vrijeme kada bakalin više neće poznavati svoje mušterije, a mušterije neće poštovati bakalina. U samoposluzi će jednom instalirati kameru što će nadgledati nemoral, nered i lopovluk koji će nastupiti zbog manjka međusobnog poštovanja. U policiji će biti bioskopska dvorana, u kojoj će inspektori iz specijalne kino službe gledati filmove snimljene u samoposlugama, i na osnovu njih hapsiti lopove. Zatvori će biti puni kriminalaca, jer više nitko neće imati svoga bakalina da mu se požali na dijete koje slabo uči u školi i da mu bakalin sačuva kilo onih najboljih naranača, što ih stare žene nazivaju portokali, na čijoj je sjajnoj koži utisnut pečat Jaffa. Eto, tako će biti, govorio je Ragib Pult, a narod gaje sa zanimanjem slušao, malo su mu se smijali, a malo su, ipak, strepili od njegovih riječi, iako su vjerovali da nikada neće biti tako i da on nikada neće otići u penziju.

Na kraju nije ni otišao u penziju. Dva-tri mjeseca prije nego što mu je došlo vrijeme mirovini -

kojoj se radovao kao dijete, jer je mislio sagraditi novu kuću, pošto se stara skoro već i urušila, i

posaditi šljivik, da ga sinovi mogu po šljiviku pamtiti - srušio se nasred samoposluge, a krv mu je, tako pričaju, šiknula na nos, na uši i na oči. Kažu daje znao za sebe dok su ga vozili u bolnicu I sutradan, dok su ga

prebacivali u Sarajevo, ali potom je pao u komu, iz koje se nije probudio. Ležao je tako, ne znajući za sebe, četiri i pol mjeseca, sve dok se konačno nije ugasio.

Mnogi mu je svijet doputovao iz Novog Pazara. Sve njegove stare mušterije. Sjeli bi ljudi u dno

kreveta, pa bi mu pričali. Pitali su doktora Dobru, prezime mu nitko ne pamti, čuje li ih Ragib, a

doktor nije imao srca da im kaže - ne čuje, i da su uzalud dolazili iz Novog Pazara jer Ragiba zapravo više i nema, nego im je rekao da će ih bolesnik čuti ako mu dovoljno tiho govore. Tako su mu svakoga dana šaptali sve dok nije umro. Pokopan je bez vjerskoga obreda, pod zvijezdom petokrakom. Brat Dželal nije mu došao na sahranu.

Nakon fotografije iz 1941, na kojoj su Abdulrahman, Devla, Ragib i Dželal, uslijedili su događaji o kojim se Miloš Kaluđerović, pouzdano, nešto zna, ali malo i nerado govori, što iz obzira prema Pljevljacima, a što iz posve prirodnoga opreza, nakon što su ga optužili da je po jugoslavenskim tabloidima ružno olajao tu porodicu. Ponešto je, ipak, htio reći, a nešto je samo potvrdio, jer nije mogao lagati.

On je na slici, objavljenoj u četvrtom tomu knjige Vladimira Dedijera „Prilozi za biografiju Josipa Broza Tita“, koja prikazuje nepoznatog četničkog oficira u uniformi kraljevske vojske, s bradom i šubarom, kako razgovara s talijanskim pukovnikom, prepoznao Abdul-rahmana Pljevljaka. Uz nju je iz svoje dokumentacije priložio još sedam slika, vjerojatno snimljenih u jesen i zimu 1942. u raznim dijelovima Crne Gore i u Podrinju, na kojima Pljevljak postrojava vojsku, sjedi pokraj vatre na kojoj se peče vol, pozira dok nišani prema planinama što nalikuju Zelengori, smije se u društvu s nekom mladom seljankom, koja je, očito, vojsci donijela hranu. (Nadamo se da ćemo i ove fotografije moći objaviti u knjizi.)

- Svašta se u to vrijeme događalo. Nije čovjek ni za samoga sebe mogao garantovati u kojoj će

vojsci da završi, a kamoli da zna za drugog. Pljevljak je, eto, završio kao četnički vojvoda. Sigurno je malo falilo da sve bude drugačije, u logici s vremenom - rekao je Kaluđerović u novinarski magnetofon, dok se pokušavao izvući od priče.

Istina je da se Abdulrahman Pljevljak našao izvan logike vremena, daje ispao iz zgloba povijesti I više se nikada nije uzglobio, kada se kao musliman - premda se slabo zna o tome je li svoju vjeru prakticirao, osim što ponešto sugrerira ona fotografija snimljena ispred beogradske džamije – našao među četnicima.

O njegovom četovanju opet se ne zna mnogo, osim da su ga viđali po Sandžaku, Raškoj zemlji

Rasciji i tamo niz rijeku Drinu, s obje obale, kako sa svojom bandom - ili s vojskom, kako je kome draže - patrolira od Foče i Više-grada, sve do ravne Semberije i Bijeljine. Pljevljak bi, po pravilu, nailazio nakon što prođu, svejedno koja je strana klala a koju bi klalo; dojahao bi kad izgore I posljednje kuće u selu, a narod se okupi na okolnim bregovima, da čuje što im Pljevljak dolje viče, držeći govore svojoj vojsci, svojim mrtvim suplemenicima i rođacima, ali najviše njima živima I protjeranima, koji će pronositi o njemu zao glas gdje god ih njihov muhadžirluk odnese. Pojavljivao se i u srpskim selima, malo nakon što bi preko njih prošla ekspedicija Pavelićevog krilnika Jure Francetića, gdje je kukao i naricao nad preklanim srpstvom i žalio se nebesima šta nam ovo Turčin I Latin učiniše, sve se nadajući da će ga i tu netko čuti i da će što dalje prenijeti glas o njemu,

Abdulrahmanu Pljevljaku i o njegovome srpstvu.

Općenito, čini se da su ga, svjedoče preživjeli, na svim stranama smatrali luđakom. Za pravoslavce Pljevljak je bio lunatik, čije se riječi nisu uzimale za ozbiljno, jer ih je izgovarao inovjerac, ali ih je ugodno bilo čuti u predahu između bitaka i klanja. Među obrazovanijim četnicima, bivšim žandarima i oficirima kraljevske vojske, ali i takvima koji nikako da prežale Jugoslaviju i njezin jedan narod od tri plemena, Pljevljak je služio za potvrdu da se na njihovoj strani bore svi pošteni ljudi, bez obzira na vjeru, a na drugoj strani samo su izdajnici, sluge rimskog pape i oni koji su se odrodili pa čine zločine jer ne znaju tko su i što su. Umirivao je Pljevljak uznemirene savjesti, pa su ga zato i trpjeli.

Muslimani su u njemu vidjeli najgore zlo, nekoga tko je gori od svih vlaških palikuća i koljača

zajedno. Kada bi nabrajali one koji su počinili najteža zlodjela nad narodom, njegovo je ime vazda bilo prvo spomenuto, i u partizanskim, ali i u ustaškim dokumentima, dopisima i depešama.

Abdulrahman Pljevljak nije viđen kako kolje. Nisu ga ni s jedne strane vidjeli ni da puca. Možda

nije ni sudjelovao u bitkama, jer je uvijek sa svojim ljudima dojahivao s nekoliko sati zakašnjenja. Govorio je, i bilo mu je stalo da ga svi čuju i da njegove riječi što dalje dopru. Vjerojatno nije razmišljao o tome kako će završiti rat, čija će istina i pravda pretegnuti i što će biti s onima koji se nađu na gubitničkoj strani. Nije mu bilo važno ni kako će sam u svemu tome proći. Ne zna se je li bio kukavica ili ga iz drugih razloga nikada nisu vidjeli u borbi, u osvetničkom pohodu i u pljački. Trebalo je hrabrosti i snalažljivosti da se samo nekoliko sati nakon klanja i ubijanja dojaše do zgora i propovijeda narodu. Abdulrahman Pljevljak propovijedao je svoj inat i svoju pizmu, osvećujući se onima koji su njegovog prerano rođenog sina nazvali šejtanom i vragom. Srbima i hrišćanima je oprostio, ali svojim

muslimanima, koje je s mržnjom uvijek nazivao Turcima, nije mogao oprostiti, naprosto zato što su bili njegovi i stoje bio jedan od njih.

To je jedino razumno objašnjenje do kojega se moglo doći na osnovu svjedočenja i rijetkih sačuvanih dokumenata za ono stoje u ratu činio otac Ragiba i Dže-lala Pljevljaka. Posljednji put viđen je u svibnju 1945, u Sloveniji, kod Laškog, kako sa skupinom civila i vojnika u hrvatskim domobranskim odorama sjedi oko logorske vatre i grije ruke. Prepoznao ga je onaj koji gaje zarobio, ali nije znao, ili nije htio reći što se dalje događalo s njim. Nekoliko mjeseci kasnije, bio je već kraj rujna, Narodnooslobodilačkom odboru grada Zenice prijavila se žena po imenu Devla Handžić. Pokraj nje bio je dječak, petnaestak godina star. Oboje su, prema zapisniku sačuvanom u arhivima Ozne, bili užasno odrpani i prljavi, čak i za prilike koje su vladale tih dana. Dječaku je lice bilo u krastama, tako da su mislili da je obolio od boginja, pa je zbog njega morala biti evakuirana čitava zgrada. Žena je izjavila daje izbjeglica iz istočne Bosne, iz nekog sela u okolici Foče, da su joj ustaše sve poklali, osim tog jednog sina, s kojim se skrivala po šumama i pješice stigla do Zenice. Rekla je kako do jučer nije znala daje rat završio. Ozni je već to bilo sumnjivo. Pitali su je kako se zove njezino selo. Goleši, odgovorila je. Lako su saznali da kod Foče ne postoje nikakvi Goleši. Zaprijetili su joj da će je strijeljati, ako ne prizna. Ona je šutjela. Odmah zatim rekli su da će joj strijeljati sina, ako ne prizna. Rekla je da ništa ne može priznati, jer ne zna kakvo se točno priznanje od nje očekuje. Kada bi znala, priznala bi im sve redom, samo da joj sina poštede.

Tek nakon sedam dana bezuspješnog ispitivanja netko je upitao dječaka kako se zove. Dželal Pljevljak, odgovorio im je. Mjesto rođenja?, pitali su ga dalje. Krnjača. Ime oca? Abdulrahman. Rekao im je sve, onako kako su

ga pitali. Ništa nije slagao, pa čak ni odgovor na pitanje: čime ti se bavi otac?

Zapisnik Dželalovog saslušanja potpisala su dvojica isljednika: Ivica Jurčević i Stevo Pekić, koji će, sudeći po dokumentima iz Oznine arhive, cijeli slučaj privesti kraju.

Dječaka su, po svoj prilici, tada pokušali suočiti s majkom, ali ona je i dalje tvrdila daje iz mjesta

Goleši, kod Foče, da joj je poklana cijelu obitelj i ostao joj je samo taj jedan sin. Mislili su da laže I da nešto sakriva, vikali su na nju daje žena četničkog koljača i daje i ona sigurno uz njega klala, ali je Devla ostajala pri svome. Ako ljudi i ne znaju stoje istina, znat će Bog, pa će presuditi, kazala im je, stoje, može se pretpostaviti, izazvalo bijes kod isljednika, te je rečenica navedena u zapisnicima Jurčevića i Pekića.

Još jednom su joj zaprijetili da će je strijeljati, a ona im je odgovorila da bi joj bilo draže daje zakolju, kao što su sve njezine klali. Rekli su da će joj ubiti sina. Zašto, pitala ih je, kad vam je on rekao sve kako ste željeli čuti. Lagao vam je da spasi glavu, ali Bog će mu oprostiti. čini se da je ispitivanje Devle Pljevljak, ili kako se predstavljala - Handžić, trajalo mjesecima i da je i na ispitivačima ostavilo traga. Nakon što je 17. svibnja 1946. proces okončan, Stevo Pekić doživio

je moždani udar, poslije kojega su mu ruke i noge bile oduzete, a Ivica Jurčević se demobilizirao I preselio u Zagreb.

U vrijeme kada je slučaj Dželala Pljevljaka preplavio jugoslavenski tisak, Stevo Pekić još uvijek je bio živ. Pronašla ga je novinarka sarajevskog Vena, Kasema Varga-čorbadžija, u staračkome domu u Novom Sadu. U razgovoru joj je priznao da mu Devla ponekad dolazi u san. Sanja uvijek isto: u Opatiji su - gdje Pekić nikada nije bio, niti zna kako Opatija zapravo izgleda - šeću uz more, a ona ga drži pod ruku, nešto mu priča i smije se. Od

silnog uzbuđenja što u svome snu ponovo hoda, Stevo Pekić nije bio u stanju da upamti što mu je Devla govorila. Ništa drugo Varga-Corbadžiji nije ispričao, ili ona nije znala pitati, tako da je za pamćenje ostala samo fotografija objavljena u Venu, na kojoj starac, inače nevjerojatno nalik Andriji Artukoviću kojem se tih mjeseci sudilo u Zagrebu, leži u postelji i na grudima drži uramljenu fotografiju nasmijane Devle Pljevljak (izrezanu s one slike na kojoj je s mužem i sinom, i s pariškim šeširićem na glavi), koju mu je novinarka donijela na dar, i naslov: „Već četrdeset godina čim zatvorim oči ja vidim njezin smijeh!”

Devla Pljevljak sudskim je rješenjem od 25. svibnja 1946. smještena u sanatorij za duševne bolesnike u Po-povači kod Zagreba. Tamo će ostati pet godina, nakon čega će biti premještena u Sarajevo, a ubrzo zatim i na Sokolac, gdje je umrla 12. studenog 1971.

Od liječnika i osoblja u ovim ustanovama bilo je nemoguće saznati kako je dane provodila Devla

Pljevljak, s kime je drugovala, stoje znala o sebi i o ovome svijetu i je lije itko obilazio. Iz tog vremena zabilježeno je samo svjedočanstvo nekog Delivoja Momčilovića, koji je dospio na Sokolac, u azil za izgubljene psihijatrijske slučajeve, kao težak ovisnik o heroinu. Na Sokolcu je proveo četiri ljetna mjeseca 1968, a Devlu opisuje kao najnormalniju ženu koju je u životu sreo. Nije primala terapiju, nisu joj oblačili luđačku košulju i vezivali je za krevet, niti su pokušavali njezino stanje promijeniti inzulinskim ili elektro šokovima, koji su tih godina i na Sokocu bili jako moderni. Živjela je odvojeno od ostalih bolesnika, u minijaturnoj sobici ispod stepenica, koju je sama uredila. Spavala je na malome krevetcu, manjem od dječjega, a na podu je bio prostrt najmanji bosanski čilim koji je Momčilović u životu vidio. Danju je obavljala kurirske poslove, odlazila je na poštu i slobodno šetala po Sokocu. Kada ju je pitao tko ju je i zašto strpao u ludnicu, Devla

je, navodno, samo slegnula ramenima i rekla mu daje to zato što joj je u selu Goleši, kod Foče, poklana cijela obitelj, osim jednoga sina, i spaljena joj je kuća, a ona je sve to svojim očima gledala. Ljudi ne mogu podnijeti da su se događale takve stvari, rekla mu je, i zato su je zatvorili u ludnicu. Upitao ju je za sina, Devla mu je rekla daje dobro, živi svoj život i povjerovao je u istinu koju su mu oni rekli. I neka je povjerovao, pravdala gaje, jer se s ovom istinom može živjeti samo u ludnici na Sokocu.

To je ono, dakle, što je Delivoje Momčilović ispričao novinarima, iako njegovo svjedočenje nije

sasvim pouzdano. Osim što je registriran kao narkoman, nekoliko je puta suđen zbog pokušaja prevare. Patološki je lažljivac, sklon preuveličavanju vlastitih zasluga, tako daje nemoguće znati je li govorio istinu o Devli Pljev-ljak. Izvjesno je samo daju je sreo:

- Smijala se stalno. Iako joj je moglo biti sedamdesetak godina, možda i više, imala je sve zube u

osmijehu, a bili su bijeli kao u reklami za kalodont!

Nije poznato što se događalo s Dželalom (kojemu je tada bilo sedamnaest ili - manje vjerojatno -

tek trinaest godina), nakon što mu je majka smještena u ludnicu. Sljedeći sačuvani dokument s

njegovim imenom je vojna knjižica, izdana 21. siječnja 1951. u Vojnome odsjeku Zenica, na kojoj je kao godina rođenja upisana 1933. U knjižici je i fotografija, istina prilično izbljedjela, tako da ju je nemoguće objaviti, na kojoj Dželal ima brkove.

Poziv za služenje vojske stigao mu je u veljači. Primljen je 1. ožujka 1951. u Auto četu garnizona u Kninu, a to znači daje prethodno, kao civil, položio vozački ispit, jer se bez toga nije mogao dobiti ovakav vojni raspored. Tih se godina vozački ispit nije mogao položiti u Zenici, tako daje Dželal

Pljevljak, vjerojatno, polagao u Sarajevu. Odakle mu novac za put, tko gaje učio voziti, kod koga je živio u Sarajevu tih nekoliko mjeseci?

Na ova pitanja nema odgovora, kao što se ništa ne zna ni o pet godina koje je proveo u Zenici.

Izvjesno je da se bratu Ragibu nije javljao i da ga je izbjegavao, jer gaje Ragib tražio preko Crvenog križa, mjesecima je preko američkoga Radija Sloboda slao pozive da mu se javi on ili onaj tko o Dželalu nešto zna, a dvaput je, početkom travnja 1947. i u studenome 1950., tiskan i oglas s fotografijom, onom iz proljeća 1941, u kojem, između ostaloga, piše daje „dečak tog ličnog opisa navodno viđen pre nekoliko meseci u Kanjiži”.

U to vrijeme Jugoslavijom su lunjale stotine hiljada ljudi koji su tragali za svojom braćom, sinovima i kćerima, tako da Ragibova potraga nije bila ni po čemu izuzetna, ali se ne može vjerovati da Dželal za nju nije znao. On je zbog nečega izbjegavao brata. Ili je bio uvrijeđen, jer Ragib nije krenuo s njime i s majkom u zbjeg, ili je htio prekinuti svaku vezu sa svijetom koji je svojim inatom kreirao Abdulrahman Pljevljak, a Ragib je - kao mitski šejtan iz Krnjače, bio jedan od glavnih aktera u tom svijetu.

Neobično je, međutim, da Ragibu nitko nije javio da njegov brat, pod svojim imenom I prezimenom, živi u Zenici. Daje išta o njemu doznao, osim one lažne vijesti kako je viđen u Kanjiži, ne bi u ljeto 1956, na groblju u Novom Pazaru, sahranio prazan mrtvački sanduk i iznad njega postavio spomenik od bijelog mramora, s crvenom zvijezdom petokrakom i zlatom obrubljenom Dželalovom sličicom. Nije to bio običaj vremena, niti je vlast odobravalala da se nad praznim grobovima zidaju nadgrobnici. Ragib je morao nekoga potplatiti ili je krivotvorio Dželalov smrtni list, ali je očito da mu je do brata bilo stalo pa je sve to učinio ne bi li umirio savjest.

Majku Devlu nije tražio u svojim novinskim i radij-skim oglasima, tako daje izvjesno znao gdje je, pa ju je možda i obilazio, koliko god to bilo

bolno i kolika god u Ragibovom svijetu smatrano sramotom imati bližnjega u umobolnici. Ako ju je posjećivao, ona mu je sigurno ispričala priču o

jedinome svom sinu koji je preživio četničko klanje, ali bit će da je nije dobro čuo, jer da jest, lako bi pronašao brata Dželala. Majka Devla je i za Ragiba, kao i za sve druge, bila luda.

21. kolovoza 1951. vojnik Dželal Pljevljak dobio je prekomandu za Šibenik. Samo četiri mjeseca

kasnije njegov se vojni rok na zagonetan način prekida, iako nije otpušten ili zbog bolesti oslobođen daljeg služenja.

Za sljedećih godinu dana ne zna se gdje je bio i stoje radio, a onda se sa 1. siječnjem 1953. zaposlio, kao civil, na adresi Vojna pošta 8572/1. U to je vrijeme svaki vojni raspored, uključujući i civilno zaposlenje pri vojnoj ustanovi, bio vojna tajna, ali četrdeset sedam godina kasnije nije bilo teško rekonstruirati da se iza vojne pošte s tim brojem nalazio Mostar.

Iz Mostara je ubrzo premješten u čapljinu, i od tada se o Dželalu Pljevljaku više zna, jer ga se

mnogi vojnici i oficiri iz tog vremena dobro sjećaju.

U početku je radio kao vozač građevinskih kamiona i kiper na izgradnji hangara i podzemnog

skladište municije u Dretelju. Bio je to povjerljiv projekt, za koji, u načelu, civili nisu smjeli znati, tako da o njemu nisu bili obaviješteni ni članovi čapljinskoga partijskog komiteta, niti se spominje u dokumentima bosansko-hercegovačkog Centralnog komiteta i političkog vrha te republike.

Podzemno skladište artiljerijske municije, kada je pet godina kasnije dovršeno, bilo je ogroman

objekt, u cijelosti projektiran i izgrađen pod zemljom, jedna od prvih podzemnih građevina kakve će se narednih desetljeća namnožiti po Jugoslaviji, osobito po Bosni i Hercegovini, tako da izgradnju nije bilo lako sačuvati u tajnosti. Pod zemljom se od tog vremena načinio cijeli jedan svijet, u kojemu je postojalo skoro sve čega je bilo i nad zemljom; prema vizionarskim idejama jugoslavenskih komunista pod zemljom su trebali nastati čitavi gradovi, a pokraj njih beskrajna žitna polja, kroz koja bi protjecale rijeke ponornice, široke i duboke kao Dunav i Sava; pod zemljom je trebalo nastati i more, čisto i plavo poput Jadranskoga, uz koje bi bili sagrađeni hoteli u kojima bi se odmarala radnička klasa; bilo je zamišljeno da na taj način bude stvoren grad, u koji bi se povukli radni ljudi i građani socijalističke Jugoslavije ako bi neprijatelj zaprijetio nezavisnosti i teritorijalnoj cjelovitosti zemlje; dolje bi bio nastavljen gore prekinuti život, djeca bi išla u školu, odrasli radili u poljima i tvornicama, igrala bi se nogometna prvenstva, održavali sletovi za Dan mladosti; samo jedan problem socijalizam nije mogao riješiti: bio je to problem neba, neba pod zemljom nije bilo, niti ga se moglo izgraditi.

Vozeći kamione zemlje i istovarujući ih na tajnim mjestima, širom Hercegovine i južne Bosne, te

sudjelujući tako u začecima jednoga podzemnog carstva, koje zbog problema s nebom nikada neće biti dovršeno, mladi Dželal Pljevljak doživio je socijalnu inicijaciju, bio je upućen u najveću armijsku tajnu, na kojoj se, tako su na kasarnskim predavanjima govorili obavještajci poslani iz Beograda, temeljio opstanak Jugoslavije.

Ako bi tajna bila otkrivena, u roku od dvadeset četiri sata u stravičnome tektonskom poremećaju

nestalo bi te zemlje i svih njezinih stanovnika. Samo bi se jednoga jutra na južnim granicama Austrije i Mađarske pojavilo morsko žalo. Od

Jugoslavije bi ostale školjke i rakovi. I ne bi naša zemlja bila prva koja na takav način nestane. Svako malo nestaje poneka država, zajedno sa svim svojim narodima i narodnostima, a s državom nestaju njezina kultura i jezik, nestaje sjećanje na nju, iščezava jedna povijest, prethodno ispisana u tisućama knjiga i zabilježena na bezbrojnim nadgrobnicima i kamenim memorijskim. Više ni arheološke i ronilačke ekipe ne mogu pronaći tragove nestale države, jer čovjek nije u stanju iznova pretvoriti u tajnu ono što je jednom otkriveno. Jugoslavenska je tajna povjerena odabranima; na njima je da Jugoslaviju sačuvaju.

Takva su bila predavanja koja je u proljeće i ljeto 1954. u čapljinskoj kasarni svake subote slušao

Dželal Pljevljak, dok mu je umorna glava svako malo padala na prsa. Kao i svaki upućenik u tajnu, i on je morao njome biti sluđen i omađijan. Radio je udarnički, pet dana u tjednu vozio je po dvije smjene, jednu za drugom, iako to od njega nisu tražili. Bilo je to vrijeme kada se čovjek spremno žrtvovao i kroz tu je žrtvu polako zaboravljao ono što je činio u ratu i što su u ratu činili njemu i njegovima. Taj zaborav bio je važniji projekt i od jugoslavenske tajne i od podzemnoga svijeta koji su započeli graditi u Dretelju i koji je pod zemljom trebao iscrtati nadzemne granice domovine.

Dželal je zaboravljao svog oca Abdulrahmana, čiji je inat bio veći od života, zaboravljao je sramotu kojom ga je on obilježio, zaboravljao je

svoga sitnog brata Ragiba, novopazarskoga bakalina, šejtana iz Krnjače. Zaboravljao je majku Devlu čiji je životopis i u duši i u razumu išao mimo zla i inata onoga koji je njezinim životom ravnao, te su je zato i zatvorili u ludnicu.

Dželal Pljevljak je, radeći na podzemnome skladištu municije u Dretelju, sve zaboravio, i nije se više sjetio.

U vlažnu i toplu jesen 1954. iznenada se razbolio.

Dok je kroz močvare blizu Metkovića vozio zemlju koju će istovariti na tajno mjesto, ubo ga je

komarac. Kasnije je, ležeći u splitskoj bolnici, drugovima koji su ga došli obići tvrdio kako se sjeća tog komarca, iako ih je bilo na stotine i svaku bi večer lijegao u postelju sav u plikovima. Govorio je da zna koji je bio taj jedan otrovni, što ga je zarazio malarijom; njegov ubod bio je poseban i nekako drukčiji od ostalih što su ga boli. Obuzeo ga je cijelog, kao kad čovjek u gutljaju iskapi punu čašu rakije, pa mu se duša počne znojiti iz tijela.

Ležao je i buncao, danima je imao temperaturu preko četrdeset, liječnici su mu trpali kinin u usta, svaka misao bila mu je gorka, drugih lijekova nije ni bilo, i zapravo su čekali da umre. Malarija u to vrijeme nije bila rijetka bolest, pogotovo u rižinim poljima Makedonije i na ušću Neretve, ali

splitski liječnici tako jak oblik nisu vidjeli. Dželalova jetra pretvorila se u spužvu natopljenu otrovima, koju bi nevidljiva ruka svako malo cijedila, dok je on brbljao besmislice koje nitko nije slušao i zapisivao, a bilo bi zanimljivo da jest, jer mora dajе nečega bilo u tim riječima kad je sestra Mersiha Ganibegović svih pet dana i noći Dželalove agonije provela uz njega, nižući dežurstva jedno na drugo, ne obazirući se na prijetnje doktora Danona, najprije da joj to nije zdravo i da će se od nespavanja razboljeti, potom da je riječ o kršenju svih medicinskih pravila i da će tako pospana bolesniku učiniti neku štetu zbog koje će odgovarati, i na kraju, prijetio je da će joj dati otkaz, da će je on osobno potjerati nazad u Bosnu, odakle je i došla, ako je ujutro kad dođe na posao ponovo zatekne uz Pljevljakovu postelju.

Doktor Danon je ujutro našao sestru Mersihu kako drži Dželala za ruku. Nije joj dao otkaz ni nakon što ga je pitala bi li on mogao pustiti ruku čovjeka koji umire.

Sestra Mersiha nije poznavala čovjeka kojeg nije puštala da umre. Nikada ga nije vidjela budnog.

Pet dana i noći bdjela je uz njega, hranila ga kininom i bola mu vene cjevčicama niz koje je tekla

šećerna vodica, a da nije znala kako izgleda i kako se zove. Na kartonu s temperaturnom listom,

koji je visio ispod njegovih vrelih stopala, ćirilčnim pismom netko je napisao „Pljevljak JNA, čapljina". Dok mu je, uzdajući se u narodne ljekarije, pošto mu već medicina ne može pomoći, tijelo oblagala zavojima namočenim u blagu gradačačku šljivovicu, vodeći računa da ga cijelog okupa u rakiji, Mersiha je vidjela daje Pljevljak njezine vjere i plemena. Bog zna je li joj to išta značilo ili je bila ravnodušna, ali nije mogla da ne primijeti.

Mislili su daje poludjela, da za nju nije posao medicinske sestre, jer se vezala za pacijenta koji umire. Doktor Danon vikao je po hodnicima, tražio je da se Mersihu nasilu odvede s odjeljenja, a

kada je portir došao da to i provede, doktor ga je poslao natrag u por-tirnicu. Medicinskim sestrama, redom starijim od nje, bio je žao djevojke, inače prave ljepotice, koja je gorjela u vatri s nepoznatim malaričarem, pokušavale su je na prevaru odvući od njega, nudile se daje odmijene, ali bilo je uzalud.

Šesto jutro ga je ljubila i plakala. On je nije poznavao, niti je znao gdje se nalazi. Budio se iz košmara u koji je utonuo u kasarnskoj ambulanti u čapljini i mora da mu se činilo kako je iz jednoga sna prešao u drugi, udobniji, svjetliji i sređeniji. Ona je bila visoka i plava, sva u bijelom, mirisala je na tvrdi sapun za rublje, onaj na koji je u to vrijeme mirisalo sve

što je u Jugoslaviji bilo čisto, i u svoj svojoj bujnosti i ljepoti nadnosila se nad njega i grlila ga.

U to vrijeme Dželal Pljevljak nije znao za raj i nije mogao pomisliti da je u raju i da je Mersiha

njegova dženetska hurija, ali to buđenje iz malaričnoga košmara bilo je njegov prvi stvarni doticaj s onostranim i prvi nevidljiv korak u vjeru.

Mersiha Ganibegović tri će mjeseca kasnije postati Dželalova žena. U skladu s modom koja je

zavladala u Partiji, nije promijenila prezime, nego je postala Mer-siha Ganibegović-Pljevljak. Vjenčali su se u čapljini, a kumovi su im bili Josip Kordić, Dželalov kolega vozač, i Angelina Sebešćen, žena majora Lajoša Sebešćena. Svadba je održana u krčmi Kod pijane jegulje, u Huto-vu Blatu, a bilo je prisutno više stotina ljudi. Bila je to velika priča ne samo za kasarnu, nego i za cijelu čapljinu: šoferu Dželu odnijeli su u Split da umre, i već se triput bio odijelio s dušom, ali se dogodilo čudo, oživio je i vratio se u čapljinu sa ženom koja ga je držala za ruku i tako mu spasila život.

U vrijeme obnove i izgradnje, kada je većina svijeta ostala bez Boga, ljudima su trebala takva čuda. U komunizmu čovjeku treba više čuda nego inače. Moraju se često događati i ne smiju biti ista, ne smiju se ponavljati, jer ponovljeno čudo više nije čudo. Komunizam je, zapravo, vrijeme čuda, kao u naslovu romana onoga velikog srpskog pisca,, a bolest, elementarna

katastrofa, poplava, zemljotres, požar i rat ekstatična su stanja dnevne proizvodnje čuda, koja jačaju sustav i pružaju mu metafizičko uporište. Nesreća, stradanje i masovno žrtvovanje duša su komunizma, zbog koje se on svojim neprijateljima i doima tako bezdušnim.

Intervencijom majora Sebeščena, Pljevljaku je blizu čapljine dodijeljen dvosobni stan, u nacionaliziranoj obiteljskoj kući nekog Dušana Draškovića, veleposjednika i predratnog čitlučkog vinara i vinogradara, zaklanog na kućnome pragu početkom 1942.

Mersiha nije voljela tu kuću ni taj stan. Govorila je da se noću čuju glasovi s tavana i skoro je svakodnevno ribala drveni pod u predsoblju, uvjerena kako su tri velike smeđe mrlje, koje se nikako nisu dale izbrisati, zapravo tragovi krvi gazde Dušana. Dželal ju je uvjeravao da to nikako ne može biti krv, kum Jozo govorio joj je da gazda Dušan nije bio nikakav pravednik, nego kulak koji je izrabljivao seljake što su radili za njega, pa iako ga nisu ubili ti seljaci, nego su ga zaklali lištičke ili gatačke ustaše, nije velika šteta da ga više nema. A kasnije, kada bi navečer nakon zadnje vožnje otišao s Dželalom u birtiju na još po jednu, prekoračio je samoga sebe kako je dušu griješio tako govoreći kumi o gazdi Dušanu, jer da Neretva nije od njega boljega čovjeka vidjela, niti su seljaci imali boljega gazdu. Jadanje trideset godina živio u Kaliforniji, tamo je imao vinograde, njegovo se vino pilo u Hollywoodu, ali srce gaje vuklo da se vrati. Došao je 1939, otkupio čitlučke

vinograde I izgubio glavu čist kao dijete, a da nije ni znao što su Srbi i Hrvati u međuvremenu postali jedni drugima. Toliko je dugo bio u Americi i tako je bio dobar čovjek. Ali staje kum Jozo mogao, nego da laže Mersihi, ne bi li je prošao strah od kuće i od glasova koji su čuju sa svakog tavana u kući u kojoj je netko ubijen. Ionako je bilo svejedno šta govori o gazdi Dušanu, pošto iza njega nije ostao nikakav rod i nitko ga se više nije mogao sjećati. Na ovome svijetu on više nije imao nikoga koga bi uvrijedila ružna riječ o njemu izrečena. Dušan Drašković bio je poput iščezlog naroda, bez glasa, jezika i sjećanja. Sve što se o njemu moglo reći ionako je bilo plod nečije bujne mašte, nečiste savjesti, slabih živaca i teških snova. Kao da ga nikada nije ni bilo. Tako biva s temeljito poklanim ljudima i narodima, koji nemaju svoga Miloša Kaluderovića da ih negdje upiše, popiše i upamti.

Dželalje slušao ijednu i drugu priču: trijezan o Dušanu kulaku, a pijan o Dušanu pravedniku, i bilo mu je svejedno za obje priče, jer je bio zaljubljen u Mersihu i jer je, u isto vrijeme, bio posvećen u najveću tajnu Jugoslavije. Više od toga u jednu glavu i srce ne može ni da stane. Po svjedočenju Josipa Kordića, koji je godinama, tko god ga što upita, a novinari su ga stalno salijetali i ispitivali, kao navijen ponavljao samo jedno - nije Dželal Pljevljak učinio ono što mu se pripisuje, pa da je i sto puta priznao, ja znam da on to učinio nije - Dželal je bio tako sveden i

upućen na Mersihu da nije ni znao što se oko njega zbiva. Hodao je svijetom kao slijepac, jer mu je pred očima bila samo ona. A tajnu Jugoslavije čuvao je jer je na taj način čuvao zemlju pod Mersihinim nogama, objašnjavao je Kordić i odbijao, svih godina dok je trajala afera, da išta više govori o Dželalu i Mersihi.

- Zagrebački je Start bio spreman zlatom platiti da im ispričam šta mu je kuhala. Poslali su mi u

Mostar jednu novinarčicu, ja joj kafu naručio, a ona - čim sam se okrenuo - briše maramicom rub

fildžana, biva strah je da nije prljavo, da u Mostaru kugu, koleru ne dobije, toliko je njoj Mostar bio daleko od njenog Zagreba. Veli mi: bila dvaput u Libanu i u Siriji. Zna ona kako je to i kakvi su običaji. Mislim se, nije ti ovo bona Liban, ovo je za tebe još triput dalje od Libana, ali ništa joj ne kažem. Ionako se ništa takvima ne može reći. Moli me neka joj kažem šta je Mersiha Dželalu

kuhala, a ona će onda naći recepte i objaviti ih u svojim novinama. Ništa joj nisam rekao. Samo da im nisam virio u lonac i tepsiju - ispričao je Kordić autoru ovoga oglada, 17. ožujka 1992, dok je u Mostaru počinjao rat.

Živjeli su sretno i zadovoljno u toj kući u Pribilovci-ma, Mersiha je noću slušala duhove kako

šervane po tavanu i sređuju račune koji su im ostali nesređeni dok su još bili ljudi, a danju se brinula za Bosu Milojević, devedesetpetogodišnju tetku pokojnoga gazde Dušana. Starica je bila

bistra u glavi i vrlo pokretna, kako to već i biva u žena koje dozive takvu starost, ali su joj šake bile potpuno zgrčene od artritisa, pa ju je trebalo hraniti, poжити i presvlačiti. Silan je sram Bosu Milojević zbog toga obuzimao i uzalud joj je Mersiha govorila kako joj nije teško, medicinska je sestra, to joj je posao pa gospođa njoj čini uslugu, jer prije nego što opet počne raditi u bolnici, a

počet će čim Dželal dobije premještaj, ona joj je pacijent za vježbu, da ne zahrđa i ne zaboravi ono stoje učila u školi.

Kako nije znala čime da uzvrati na dobrotu, Bosa je - vidjevši da Mersiha u tome uživa - mladoj

ženi prepričavala svoj život. Svoga pokojnog muža, Alexandera Milojevića, upoznala je u Beogradu, na dvoru kralja Milana. S njime je pobjegla od kuće, ravno u Ameriku. Živjeli su u Chicagu, Alex je imao privatnu željezariju, a vikendom se kurvao. Da mu se osveti, Bosa je pošla s kućepaziteljem, crncem. U to vrijeme se za takvo sagrešenje gubila glava. Kućepazitelj se zvao Abraham, a njih dvoje od milja su ga zvali Ibro...

Stoje od toga bilo točno, a stoje Bosa u znak zahvalnosti izmislila da raspali Mersihinu maštu, nikad i nije bilo važno. Beskonačna životna priča Bose

Milojević potrajala je mjesecima i godinama, kao neka vrsta Mersihina privatnog bioskopa, čije su projekcije započinjale ujutro, kad Dželal ode na posao, a završavale su oko ponoći, dok bi starici pomagala da obuče spavaćicu.

Izmjenjivala su se imena američkih gradova, pustinja se najednom uzdizala prema snježnobijelim planinama, puno višim nego što su Prenj i Cvrsnica, iza planina bi se pojavili veliki gradovi, koji su se prostirali od horizonta do horizonta, u požarima zore i akšama gorjela su mora krovova i kao igla oštih tornjeva koji samo što ne probuše nebo, u stijenama su se oslikavala lica američkih predsjednika, kao da su živi i sad će progovoriti, a Mersiha bi upitala je li to, možda, kao u Politikinom zabavniku, vajarsko djelo prirode ili ih je neko golemo Božje dlijeto isklesalo u kamenu.

Putovale su njih dvije sa Istočne na Zapadnu obalu, prateći Alexandera koji je obećao da će se popraviti, jer je shvatio da za njega ne postoje druge žene, nego se za-monašio u Bosinom srcu. Išli su u Los Angeles da projektira željeznu ogradu i ukrase na stubištu u vili ruskoga grofa, koji je u Petrogradu u napadu ljubomore ubio svoju ženu, dvorsku damu i kraljičinu prijateljicu, pa je morao bježati iz Rusije i sad žali za domom i želi da mu Alexander načini originalnu rusku ogradu, čipku koju od gvožđa može saliti samo meka slavenska ruka.

Plakale su tronute žalosnom sudbinom ruskoga grofa, a kada bi Dželal ušao u sobu i počeo se smijati, istjerivale su ga van, neka ide u kantinu i neka karta s drugovima; ovo je romantika a ne obnova i izgradnja, on se u romantiku ne razumije.

Sedam je godina trajala Bosina filmska priča, a onda se u proljeće 1962. naglo počela gasiti. Bila je nedjelja kada joj je prvi puta pobjegla misao usred rečenice, a upravo je pripovijedala kako su se ona i Alexander izgubili na konjima usred mećave u Montani. Umrla je sljedećeg petka, nakon što su joj se raspale sve priče i samo bi sjedila na postelji, gledala u ikonu svete Petke, ispod koje je gorjela svijeća, sve dok je nije posljednjim dubokim uzdahom ugasila. Imala je 102 godine, a čapljina su se kleli da se nikada nije pomakla iz Pribilo-vaca i da je izmislila Ameriku i lijepoga Alexandera, koji je s kraljem Milanom razgovarao samo na francuskom i otišao je u Ameriku jer nije mogao da podnese ono u što se Srbija pretvarala. Mersiha se čudila koliko daleko može ići ljudska zloba.

Briga o toj starici i njezina beskrajna priča, koja se nedovršena izgubila krajem prošlog stoljeća u snijegu Montane, odvrćala je Mersihu od onoga što ih je oboje mučilo. Sedam je godina prošlo

otkako su se uzeli, a da nije zanjela. Nekoliko je puta išla u Sarajevo i u Split (ti liječnički nalazi su, začudo, ostali sačuvani među osobnim dokumentima Dželala Pljevljaka, iako je uništio gotovo sve što gaje na nju podsjećalo, uključujući i sve fotografije) i nakon svih pretraga pokazivalo se daje s njom sve u redu. Nagovorila je, uz Bosinu pomoć, Dželala da i on pođe u Sarajevo i pregleda se, ali i s njime je sve bilo u redu. Oboje su mogli imati djece, ali možda ne jedno s drugim.

Jedan stari sarajevski doktor pokušavao ih je utješiti objašnjenjem da je čovjekov život samo statistika, od začeca pa do smrti. Statistički gledano, Mersiha će u beskrajnima matematičkih kombinacija jednom sigurno zatrudnjeti s Dželalom. Statistika je kao Bog, statistika je privid. 1. srpnja 1963. (ili 21. srpnja, kako piše u njegovome pismu u Beograd, pukovniku Lajošu Šebeščenu), Dže-lal Pljevljak prvi je put zatražio premještaj iz čapljinine. Molbu je obrazložio privatnim razlozima, rekao je da bi mu zbog ženinog zdravstvenog stanja odgovarao premještaj u veći grad, da bi već u sljedećoj rečenici dodao i da bi se Mersiha tako mogla konačno i zaposliti. Napisao je da ona noću čuje zvukove s tavana i da joj je psihijatar iz mostarske bolnice, doctor Ivica Hošek, preporučio odmor na moru i šetnju niz obalu. A onda i daje „Mersiha Pljevljak, rođeno Ganibegović, radila kao medicinska sestra u splitskoj bolnici“, te da se o njezinoj požrtvovnosti

moguće informirati kod doktora Danona, danas umirovljenika u sarajevskome staračkom domu. Sva je prilika da Dželal ni od koga nije tražio pomoć u pisanju molbe za premještaj, niti ju je kome prethodno davao na čitanje, jer je od prve do posljednje riječi ispunjena kontradiktornostima. Najprije se žali na - najvjerojatnije izmišljenu - ženinu psihičku

bolest, a već u sljedećoj rečenici kaže da bi je rado zaposlio u kakvoj bolnici ili ambulanti. U drugim dokumentima iz tog vremena, molbama, privatnim i službenim pismima, djelovao je razložno u izlaganju svojih problema, pa se čini daje tom prilikom bio sasvim izvan sebe. (Autor ovog istraživanja i ogleda pokušavao je od Josipa Kordića u više navrata dobiti potvrdu da je bilo

tako, ali on je dosljedno odbijao govoriti o privatnome životu i eventualnim bračnim razmiricama svojih kumova.)

Vjerojatno je Dželala uznemirilo stoje bio primoran da laže o stvarnim razlozima molbe za

premještaj. Šutio je o višegodišnjim nastojanjima da dobiju dijete i o obilascima splitskih I Sarajevskih liječnika. Zbog srama ili neke druge nelagode nije mogao napisati daje zapravo to pravi razlog što traži premještaj.

Lagao je, a da nije znao kako se laže. Ni prije, a ni poslije toga nije zabilježeno, u dokumentima ili u svjedočenjima, daje Dželal Pljevljak nekome nešto slagao. To bi, možda, ostalo i neprimijećeno, pogotovo u površnim novinskim i televizijskim analizama njegovog slučaja, da nije živio u vrijeme kada je laž o samome sebi, i to najčešće krajnje bezazlena, često i sasvim nepotrebna, bila važna i svakodnevna u društvenoj komunikaciji. Lagalo se u molbama za dobivanje stana, izmišljale su se profesionalne biografije, nalazila ona dvojica svjedoka koja su bila dovoljna da nekome potvrde prvoborački staž, dopisivali su se i križali - već prema potrebi - članovi obitelji, djeca i rođaci, lagalo se o onome što je provjerljivo, kao i o onome što je nemoguće provjeriti i dokazati. I nitko laž nije uzimao za zlo. Opće je mišljenje bilo da ne lažu samo preostali bogomoljci, koji govore istinu jer se plaše kazne na onome svijetu.

Najočitiji primjer Dželalove nesposobnosti da slaže prva je, u broju od 18. svibnja 1990, objavila

beogradska Ekspres Politika, ali uz krive, tendenciozne, a dijelom i krivotvorene zaključke. Naime, pronašli su u Brezi kod Sarajeva umirovljenog zastavnika prve klase Dragišu Zlatica, koji je, ispred aktiva komunista pri inženjerskome bataljonu, predložio da se drug Dželal Pljevljak primi u Partiju, „jer je svojim samopregornim radnim angažmanom dokazao privrženost idealima socijalističke revolucije i

izgradnje, i pokazao se u svakoj situaciji kao dobar, veran i pouzdan drug". Dželal je zamolio da se o prijedlogu ne raspravlja, jer se on ne osjeća spremnim da postane komunist.

Rekao je, po Zlatićevim riječima, da se sam u sebi još nije obračunao s religioznom sviješću.

Naravno, jasno je i njemu da Boga nema i da su nebo samo zvijezde i komete, a sve drugo je led i mrak, ali njemu ne prođe dan da zbog toga ne žaliti. „Ne može čovjek istovremeno biti komunist i žaliti za Bogom", navodno je rekao Dželal Pljevljak. Ako jednom prestane da žaliti za Bogom, sam će napisati molbu za Partiju.

Kada je njegov zahtjev za premještaj odbijen, Dželal je napisao pismo svome drugom kumu, pukovniku Sebeščenu, koji je već godinama živio u Beogradu, bio je raspoređen pri Generalštabu, i sigurno mu je mogao pomoći. U pismu je bez prikriivanja pravih razloga za molbu izložio svoju i Mersihinu muku, rekao mu da nisu u stanju živjeti bez djece, pa još u Pribilovcima, na kraju svijeta, gdje nema ni doktora, ni bolnice, i zamolio ga, kao kuma, da mu pomogne da dobije premještaj u Beograd ili u neki drugi veliki grad, gdje su doktori dovoljno dobri da im pomognu da dobiju dijete.

A ako to ne bude išlo, onda da ga usvoje.

Napisao mu je daje već drugu godinu službeni vozač komandanta kasarne u čapljini, potpukovnika Ivana Zlatarića, vozi ga u staroj opel olimpiji i u najnovijoj ruskoj volgi, plaća mu je skoro dvostruko veća nego kad je vozio kiper, ali rado će se vratiti u kamion, samo neka ga premjeste iz čapljine.

Sebešćen je dobio pismo onih dana kad mu se rodio sin. Mislio je: ima vremena, sutra ću odgovoriti, pa je onda još jednom odložio odgovor, sutra isto, pa opet isto. Odlagao ga je tako tjednima, gledajući svakoga jutra

Dželalovo pismo na svome radnom stolu, sve dok pismo jednoga dana nije slučajno kliznulo u neku ladicu ili gaje prerevni dežurni jedinice bacio u smeće zajedno s novogodišnjim čestitkama od lani, nakon čega je pukovnik zaboravio daje pisma ikada bilo.

Izjavljivao je da ga se nije sjetio godinama, ni pisma, ni šofera kojemu je njegova žena, od koje se u međuvremenu ionako rastavio, bila kuma. Takvo je bilo vrijeme, bilo se mlado, puno se radilo, ganjala se karijera, i eto. čudio se zašto mu Dželal Pljevljak nije još jednom pisao, da ga podsjeti.

Moglo se srediti da dobije premještaj, vojsci je vazda trebalo dobrih i povjerljivih vozača.

Još uvijek je bila 1963. godina, ustavotvorci su sastavljali temeljni dokument države koja je

nedavno promijenila ime, nastojeći da na neki način, neprimjetno i poskrivećke, a da to ne dozna ni narod kojega se ta stvar najviše ticala, ni Rusi koje je mogla najviše uzrujati, izvedu narod i radne građane iz samostanske askeze komunizma. Zemljom se širio optimizam, kupovali su se prvi privatni automobili, duž obale su sramežljivo nicali prve vikendice.

Razočarani što su im odbili premještaj, Dželal i Mersa kao da su se pokušali miriti s time da neće imati djece i da im je suđeno da ostanu u Pribilovcima, u kući s čijeg se tavana čuju glasovi zaklanih, sve dok u njima ne mine želja i ne sasušu se oboje kao dvije hrastove grančice.

Već 15. listopada 1963. Dželal Pljevljak troši svu ušteđevinu i od kuma Joze posuđuje novac od

djedovine koju je ovaj prodao u okolini Mostara, i kupuje fiću. Bio je to besmislen, u materijalnom smislu pogibeljan poduhvat, jer se za iste novce u to vrijeme mogla kupiti kuća i jer su se tako Dželal i Mersa obavezali da će se godinama odricati svih materijalnih blagodati, samo da bi mogli održavati fiću, i da bi kumu pomalo vraćali dug.

Na drugog su kuma, pukovnika Lajoša Sebeščena, zauvijek zaboravili. U Dželalovoj prirodi nije bilo da učini ono što bi učinila većina ljudi, da mu napiše još jedno, makar i razočarano pismo, u kojem gaje mogao i izvrijeđati, ali koje bi u tom čovjeku sigurno probudilo sram dovoljan da okrene dva telefonska broja i da šofer Dželal Pljevljak, kao civil na radu u Armiji, dobije posao u Beogradu. Lako je pretpostaviti da bi u tom slučaju njegov život krenuo drugim tokom, potonuo bi u blaženu anonimnost prosječno sretnog i nesretnog Jugoslavena, javnost nikada ne bi saznala za njega, njegovo lice nikada se ne bi pojavilo u novinama, osim jednom kada umre, na pretposljednjoj stranici Slobodne Dalmacije ili Oslobođenja, među posljednjim pozdravima onih koji su ga voljeli ili su mu nešto bili dužni. A četiri ljudska života bila bi sačuvana.

Sljedeći put je, prema više svjedočenja, Pljevljak zatražio premještaj u proljeće 1965. Dokumenti nisu sačuvani, ali navodno je ovoga puta bio surovo iskren i pisao je redom o svemu: o ženi koja po čitav dan sjedi kući i plače, o sebi i svome očaju jer ne može imati dijete i o problemima koje ima s alkoholom. Ako ga ne premjeste, više neće biti koristan ni vojsci, ni državi, a ženi i sebi nije već odavno.

Opet nije dobio odgovor.

12. lipnja garnizonski liječnik Ferdo Kalac poslao ga je na bolovanje, a desetak dana kasnije je kombijem civilne policije prebačen najprije u splitsku bolnicu, a odmah zatim u sanatorij za psihičke bolesnike na otoku Ugljanu. Josip Kordić svjedoči daje bio „čist u glavi“, sabran i normalan, osim stoje znao dnevno popiti litru i pol vodke. Alkohol mu je udarao u noge, pa su ga

kasno navečer morali nositi kući. Ako bi ostao budan, ženi bi, kaže Kordić, ovako govorio:

- Nemoj se ljutiti na mene, Merso moja! Nisam ja kriv stoje Bog tako ugodio svijet da se ljudi razmnožavaju kao muhe i leptiri, i da vole svoju djecu i onda kad im se ne rode. Bog je kriv što me muči, Merso moja.

Ona je, navodno, bila sretna kada se dogodio incident u komandi garnizona, nakon kojeg su Dželala najprije prebacili u splitsku bolnicu, a kada je pobjegao van i vratio se s bocom Rubinovog vinjaka, u umobolnicu na Ugljanu. Vjerovala je da će ga doktori izliječiti od njegove muke a ne od bolesti, jer ni za nju, tvrdi Kordić, Dželal nije bio ni lud, ni bolestan.

O incidentu nema pismenih tragova, ili su sačuvani negdje u arhivima vojne sigurnosne službe, tako daje nemoguće do njih doći. Prema svjedočenju Ljuš Kočija, zlatara iz Tetova, koji je u to vrijeme služio vojsku u čapljini, na dužnosti konobara u oficirskoj kantini, a koje se poklapa s onim čega se iz priča sjećao Kordić, 20. lipnja 1965. (Koci pamti datum, jer mu je sutradan stigao telegram s viješću da mu je brat poginuo u prometnoj nesreći), nakon što su starješine otišle kući, a vojska se raspustila na popodneveni odmor i slobodne aktivnosti, u kantini su, za stolom u separeu, ostala četvorica ljudi: komandant kasarne potpukovnik Ivan Zlatarić i njegov službeni vozač Dželal Pljevljak, te komandir voda vezista poručnik Siniša Radojčić i vodnik Ilija Borbaš. Pili su vodku, a vodnik Borbaš svirao je gitaru i, na potpukovnikovo insistiranje, pjevao samo ruske pjesme. Znao ih je tri: Oči čornije, Volga, Volga i Kaljinka, pa ih je samo ponavljao. Ako bi se umorio i pokušao odložiti gitaru u stranu, Zlatarić je vadio pištolj i tjerao ga da nastavi. Nekoliko puta je repetirao, pa se Radojčić trudio da mu na prevaru oduzme oružje, da ne bi došlo do nesreće, ali komandant se nije

dao. Plesao je na Kaljinku, padao i valjao se po podu s pištoljem u ruci. Kao da su svi znali da će taj pištolj na kraju morati da opali i da će nekoga pogoditi, samo se nije znalo koga.

Radojčić i Borbaš uskoro su prestali da piju. čim bi Zlatarić okrenuo glavu, izlijevali su svoje piće u saksije sa cvijećem. Bili su smrtno uplašeni, pogotovo Borbaš koji je sve vrijeme morao svirati i pjevati. Vjerojatno se i Pljevljak uplašio, ali on nije prestajao piti.

U neka doba, već je prošlo deset navečer, Ivan Zlatarić poslao je vojnika Ljuš Kočija u svoj stan, da iz bifea u dnevnom boravku uzme dvije boce s vodkom, jer su popili sve zalihe iz kantine. Kada se vratio, zatekao je potpukovnika Zlatarića kako leži na podu pokraj stola, poručnik Radojčić raskopčava mu košulju i masira srce, a vodnik Borbaš stoji i viče - šta učini, nesrećo, završit ćeš pred streljačkim vodom! Dželal Pljevljak spavao je s glavom na kavanskom stolu.

U prvi mah Koci je mislio da je Zlatariću pozlilo od alkohola, pa je krenuo da otvori prozor. Kada se osvrnuo, ugledao je nešto neobično. Kao da se u pijanstvu netko razljutio, pa je u zid iznad stolice na kojoj je sjedio potpukovnik zafrljačio pun tanjur paprikaša s pireom, kakav je utorkom redovno bio na vojničkom jelovniku. Ali niti je bio utorak, niti se vojnička hrana ikada unosila u oficirsku kantu. U tom času Ljuš Kočiju se zanebesalo, ispala mu je vrećica s bocama, staklo se razbilo, on se srušio u nesvijest i probudio se krvavih ruku.

- Vidiš, drug profesor, ovi ožilji tu, pa tu, pa tu, tridest ih godinu nosim i svaki put kad pogledam, setim se ja na potpukovnik Zlatarić, laka mu zemlja, kako sam gledao na njega mozak po zidu i mislio to je ništa, tanjur paprikaša s pireom.

Okolo su već bili vojni policajci, Zlatarić je ležao prekriven sivim vojničkim ćebetom, s crvenom

prugom tamo gdje trebaju biti noge. Kočije sjedio na podu naslonjen na zid, dok mu je vojnik iz ambulante previjao šake. Zurio je u potpukovnikov leš i mislio kako nije u redu što ćebe nisu okrenuli kako treba, pa crvena pruga prelazi preko orlovskog nosa Johannes Goldmanna.

Sutradan mu je, usred ispitivanja u kancelariji glavnoga čapljinskog bezbjednjaka majora

Francetića, stigla vijest da mu je brat Ilir poginuo u prometnoj nesreći.

Major je bez riječi ispred

njega na stol spustio telegram. Ljuš Koci pomislio je da su mu ubili brata.

Tada je, kaže, prvi puta posumnjao u druga Tita. Poslije se pokajao, mučila gaje savjest, prvi je od Tetovaca išao u Kuću cvijeća da se pokloni sijenima Vrhovnoga komandanta, plakao je na njegovom grobu i dugo se osjećao krivim zbog onoga stoje pomislio u čapljinskoj kasarni 1965.

- Lepo sam im rekao: nisam ja ubijio komandanta, a da znam ko je, ja bi mu njemu svojim rukama presudio, sad ovde, bez pištolj i puška. A to što sam išao po vodku, jesam, jer to je bilo naređenje na moj komandant, a o naređenju se ne raspravlja. Tako sam im rekao, a oni bi posle samo ispočetka: gde si bio, šta si radio, zašto si ubijio komandanta?

Dok su u jednoj sobi ispitivali nesretnoga vojnika Ljuš Kočija, u drugima je trajalo isljeđivanje

Radojčića, Bor-baša i Pljevljaka. Pitanja su, vjerojatno, bila slična, istog je dana trebalo naći ubojicu, iako nitko izvan posvećenog kruga nije smio znati daje u čapljini ubijen komandant kasarne. Takve se stvari kod nas ne događaju, ali ako se ipak dogode, tada valja sve učiniti da se

ljudi na svaki način uvjere da se nisu dogodile. Samo tako život se može nastaviti, a vojni sustav

funkcionirati u skladu s doktrinom općenarodne obrane. Vjerojatno su i njih trojicu, možda i žešće nego izgubljenog i očito nevinog i naivnog vojnika

Kočija, sumnjičili za ubojstvo Ivana Zlatarića, prijetili im vojnim sudom i streljačkim vodom.

Tko zna je li, možda, netko od njih i priznao potpu-kovnikovo ubojstvo. Ako jest, tada je zauvijek obvezan istom tajnom kao i preostala trojica: nitko nikada ne smije saznati daje Zlatarić ubijen.

Naravno, kada su, njuškajući po Pljevljakovom životu i izmišljajući objašnjenja za ono što se

dogodilo više od dvadeset godina kasnije, točnije 1. siječnja 1988, novinari zagrebačkog Starca otkrili priču o ubojstvu, koje je u javnosti predstavljeno kao samoubojstvo, u komandi čapljinskoga garnizona su na osnovu oskudnoga ali vrlo preciznog Kocijevog svjedočenja, što ga do danas ponavlja svima koji ga o tome pitaju, pokušali načiniti konstrukciju, koju bi zatim i dokazali, da je Dželal Pljevljak ubio

Ivana Zlatarića. Priča o siromašnome vozaču, siročetu sa Sandžaka, koji je od zatajenog ubojice partizanskoga prvoborca, potpukovnika JNA, postao islamski fanatik, a zatim u još jednome preokretu i u konačnome duševnom slomu i rastrojstvu ušao u anale jugoslavenskih crnih kronika, novinarima se učinila vrlo privlačnom. Međutim, ni uz svu pomoć umirovljenih policijskih inspektora - čak desetine njih - koji su s iskaznicama različitih jugoslavenskih novinskih kuća njuškali po Livnu i čapljini, pretraživali novinske arhive i lokalnim šanerima i mistifikatorima plaćali grdne novce za lažna svjedočanstva, nisu uspjeli da pronađu i najlabaviji dokaz da bi Dželal Pljevljak mogao biti Zlatarićev ubojica.

No, još zbog nečega su se zainteresirali za ovu priču.

Nekoliko mjeseci nakon što su vojne obavještajne službe, skupa s Vojnom policijom, ovu aferu

privele kraju, postoje u Narodnoj armiji, Frontu i sarajevskom Oslobođenju objavljena vijest o

„odlasku komandanta čapljinske kasarne', uz istovjetne formulacije - „tragično preminuo" i „sagorio u žaru revolucije", te nakon stoje Zlatarić u Zagrebu pokopan uz najveće vojne počasti i u nazočnosti saveznog sekretara za narodnu obranu i nekolicine najistaknutijih lica iz beogradskoga generalskog kora, stoje sve uvelike nadilazilo značaj jednoga anonimnog potpukovnika, koji je služio u nimalo elitnom I skrajnutom garnizonu, u koji se prije dolazilo po kazni nego po zaslugi; dakle, nakon što se činilo da je stvar legla, jer su svi u riječima „tragično preminuo" i „sagorio u žaru revolucije" nepogrešivo točno unutar javnoga žargona prepoznavali značenje i shvaćali su da im se finijim riječima želi kazati da se potpukovnik Zlatarić ubio; nakon što su već i u čapljini počeli zaboravljati da je taj čovjek ikada postojao, a vojnički se život vratio u svakodnevicu - redovi su stupali po pisti i čistili borove iglice, oficiri su pili u kantini i odlazili u lov, a posvećenici su dovršavali podzemno skladište u Dretelju - dogodio se preokret. Bilo je to krajem listopada ili početkom studenoga, kada se u kasarni pojavio pukovnik Adolf Reš.

Sitan čovjek, spuštenih ramena i uskih bokova kao u revol-veraša s Divljeg zapada, samo se prošetao kasarnskim krugom. Obična vojska nije ga poznavala, niti ju je impresionirao u radnoj uniformi kao da je došao na pokaznu vježbu gađanja iz puškomitraljeza ili iz korištenja zaštitne maske, s kapom na glavi umjesto šapke, odzdravljao je uz smiješak svakome vojniku što bi ga pozdravio. Ali među oficirima koji su svi odreda dobro znali tko im je došao, nastupila je panika. Na vojsku tog, a ni sljedećeg dana, koliko je Reš samo šetkao okolo, nisu obraćali pažnju.

Bili su to trenuci u kojima je baš svatko tko je u čapljini nosio epolete razmišljao kao pred posljednju ispovijed, o svojim grijesima i o tome kako

ih okajati. Znali su, koga se Adolf Reš dohvatio, taj godinama ne vidje bijela dana.

Dva dana nitko mu se nije usudio obratiti, niti se on kome obraćao. Samo bi ušao u kasarnski krug I onako penzionerski, s rukama na leđima, obilazio oko ispražnjenih kosara za smeće ili bi vrhom cipele nešto crtkao u prašini ispod borova. Bivši vojnik Elvedin Kadirić, kasniji robijaš i švercer zlata, koji je u svojoj vili u Milanu primio novinarku sarajevskog Svijeta da im kaže svoju istinu o Dželalu Pljevljaku, u objavljenom je razgovoru, među silnim mistifikacijama, izmišljotinama I lažima, iznio samo jednu zanimljivu stvar, za koju i nije toliko važno je li je sam Kadirić izmislio, budući da svjedoči slikovito o Rešovim danima u čapljini. Tvrdi daje naišao na crtež koji je pukovnik vrhom cipele našarao u prašini među borovima: zalazak sunca na moru, negdje na makarskoj rivijeri; more je mirno poput ulja, na obzoru se vide Hvar i Pelješac, a na brodiću što plovi odmah uz obalu leži gola ljepotica, golemih, zrelih grudi, i lovi posljednje zrake sunca. Kadirić se kleo da se na crtežu vidjelo kako se voda pjenu oko brodske elise i čulo se brektanje izvanbrodskog motora - zvučalo je kao folksvagenova buba, negdje u vodenoj daljini.

Uplašio se od toga koliko je živo ono što vidi, pa je zgazio crtež i zasuo ga prašinom:

- I eto, majke mi moje, već dvadeset i nešto godina muči me jesam li ubio tu curu, potopio brod i poravnao Hvar i Pelješac.

Nitko u garnizonu nije znao daje nekoliko dana ranije izraelski list Jerusalem Post objavio daje u čapljini na dužnosti ubijen visoki jugoslavenski oficir, sudionik antifašističke borbe, Johannes

Goldmann. Ustrijeljen je iz neposredne blizine, metkom u lijevu sljepoočnicu. To je proglašeno samoubojstvom, iako je Goldmann bio dešnjak, te iako su mu, zbog smrzavanja na planini Igman, 1942. amputirani prsti na lijevoj ruci, pa nije bilo ni fizičke mogućnosti da tom rukom puca.

Ubojstvo staroga partizana i predratnog komunista izraelski je list doveo u vezu s njegovim židovskim porijeklom. Napisali su da je u Titovoj Jugoslaviji promijenio ime da bi mogao napredovati u vojsci, i uzeo je ono koje Slavenima neće parati uši. članak iz Jerusalem Posta, koji je zatim prenošen u nekim manje važnim novinama na Zapadu, te začudo - i u glasilu ekstremnih hrvatskih emigranata Drinska straža, vjerojatno ne bi sam po sebi tako razgnjevio vojni vrh; uostalom, tih su godina objede na račun Tita i Jugoslavije, temeljene na istinitim činjenicama, poluinformacijama ali i najnevjerojatnijim izmišljotinama, bile svakodnevnice u tisku kapitalističkoga bloka. Uzbuna je, međutim, dignuta, a Adolf Reš stigao je u čapljinu, jer je vijest bila točna i jer su Izraelci znali sve o Zlatarićevoj smrti, gdje je i kako ustrijeljen, pod kojim je uglom ušao metak, a vjerojatno i ponešto još što nisu napisali u članku. Takvu informaciju mogao im je dostaviti ili netko iz kasarne, ili netko iz vrha Kon-traobavještajne službe. Bilo je lakše i jednostavnije za Službu povjerovati u prvo.

Trećeg je dana pukovnik Adolf Reš započeo ispitivanje.

Donio je sa sobom Likovni blok za četvrti razred osnovne škole, na čijim je hamer papirima isljeđivanima crtao njihove sudbine. Imao je pernicu na kojoj su bili naslikani Paja Patak, Pata i tri sestrića - sretna obitelj koja se zaputila na piknik. U pernici su bile uredno posložene drvene bojice, od najsvjetlije do crne, šestar, uglomjer, gumica i šiljilo. Bojice su ostavljale

isprekidani trag na grubome i neravnom papiru, stoje Reša zabavljalo, a njegovim žrtvama činilo bi se da su njegove slike žive.

Zlatarićev zamjenik, potpukovnik Jovanče Danilović, znojio se samrtnim znojem dok je na Reševom crtežu gledao svoju ruku kako se diže prema glavi i svakog časa će se počesati. Osjećao je mjesto koje ga najednom svrbi, prste u kosi, nokte koji prelaze po perutavoj koži glave i onaj najveći, na malome prstu, kako se lagano savija pod pritiskom, od čega su ga podilazi srsi. Uzalud se tih dana pokušavao češati po glavi: ništa nije mogao osjetiti dok bi do krvi grebao svoje tjeme, jer to nije bila ruka s crteža, koja kreće prema glavi daje počese. Njegova stvarna ruka više nije bila stvarna.

- Priznaj sve! - pukovnik Reš obratio se crtežu, a Jovanče je priznao da mu Zlatarić nikada nije bio drag. Osion čovjek je to bio, nikoga nije volio i nikada se nije nasmijao a da mu smijeh nije bio rugalački, znao je previše popiti, a pio je sa svakim, od vozača i ložača, kurvi iz gruške luke i bivših četnika iz Gacka i Nevesinja, do generala iz beogradskoga Generalštaba i vojnih izaslanika iz Afrike i Azije.

- Gad je bio Ivan Zlatarić! - priznao je Jovanče, uplašen onim stoje vidio na Rešovom crtežu - a

najgore je bilo što si znao da nije ni Ivan, niti je Zlatarić, nego je drug Johannes, sa dva n, kao neki esesovski general.

-A bio je i Cifutin, je li tako? - lukavo ga vrebao Reš.

- To vam ja, časti mi, ne znam - glupo se nasmijao Jovanče toj riječi Cifutin, koja mu je iz Rešovih usta zvučala kao neki generalski vic o neprijateljima i domaćim izdajnicima.

O tom je isljeđivanju potpukovnik Danilović okolo pričao tko god gaje htio čuti, sve do penzije

koju je dočekao u Bileći, a vjerojatno je nastavio i u svome selu, negdje u Timočkoj krajini, i na

kraju na Vojnomedi-cinskoj akademiji, gdje je u ljeto 1985. umro od ciroze jetre. Njegova priča, možda, nije sasvim vjerodostojna, jer ju je pričala zvjerčica što je premrla od straha pri susretu sa zvečarkom, ali ona sigurno odražava atmosferu koja je vladala u čapljinskoj kasarni u tih nekoliko jesenjih i zimskih tjedana koliko je potrajala misija Adolfa Resa.

- U redu družo - rekao mu je nakon što je od njega saznao sve što gaje zanimalo. - Mi smo spremni da oprostimo tvoju nesmotrenost i nebudnost u službi, radi koje je komandant kasarne izgubio glavu, ali da nam budeš do groba i preko groba zahvalan! Jesi li me shvatio Daniloviću: usred noći kada se probudiš jer ti je vruće i jer si ožednio pošto si se sinoć napucao špeka i luka, prvo što ima da pomisliš jest - ja sam zahvalan svojim drugovima što su mi oprostili moju glupost i nesmotrenost. Jer, da budemo jasni, zbog ovakvih stvari se u svakoj armiji gubi glava. A mi smo spremni da oprostimo. To je čin milosrđa, jesi li me razumio Daniloviću? Možeš li da preuzmeš takvu odgovornost ili će ti lakše biti da ti sudimo?

Jovanče, kojega su baš svi u čapljini zvali Jovanče, a ne po činu ili prezimenu kao druge oficire,

nekako je izustio kako može da preuzme odgovornost, stoje, valjda, značilo da ga Adolf Reš smije pustiti u život, kao ošamućenog šarana koji se ribaru smilio pa gaje bacio nazad u jezero.

Odvažio se i da od njega zatraži crtež na kojem seta kasarnskim krugom, malo prije nego što će ući u zgradu Komande, u kojoj je ubijen Zlatarić, i zamalo će se lijevom rukom počesati po glavi. Ali mu se nije usudio reći da ga već danima muči svrab i da mu je zato potreban taj crtež.

Reš ga je zaprepašteno pogledao i zastao, kao da se sprema povući danu milost:

- Ne, družo, crtež ima da ostane kod nas, u arhivi Službe, da znamo koji si i kakav si ako nam, ne daj ti Bože, ikada zatrebaš.

Uskoro će potpukovnik Jovanče Danilović biti postavljen na mjesto komandanta kasarne, a sljedeće godine, za Dan Armije, bit će unaprijeđen u pukovnika, ali na njega nikakve počasti neće ostaviti traga. Ili taj trag neće biti usporediv sa žigom koji je utisnuo Adolf Reš. Na neki način, Jovanče je pripadao rodu malobrojnih posvećenika među visokim oficirima, glavešinama u državnoj bezbjednosti i Sekretarijatu za unutrašnje poslove, koje je ispitivao Adolf Reš, a da nakon toga nisu završili u zatvoru.

Ispitane su, vjerojatno, sve starješine u garnizonu, neke je isljeđivao, i crtao im, osobno Reš, a one beznačajnije, mlade vodnike, zastavnike pred penziju i birokrate iz administracije, hladno su I profesionalno ispitala trojica njegovih suradnika.

Zadnjeg dana pred kasarnom stajala je parkirana marica Vojne policije.

Potkraj radnoga vremena, negdje oko petnaest do četiri, dok su oficiri kretali svojim domovima, a vojska se spremala za redovni izlazak u grad, Adolf Reš je prošao pistom s poručnikom Radojčićem i vodnikom Borbašem. Prijateljski su razgovarali, neki su vidjeli da se Reš čak i smijao, ali je izvjesno da su dvojica u njegovome društvu bili opušteni i da nisu znali i nije ih brinulo kamo idu.

Kada su se vrata marice zatvorila za poručnikom i vodnikom, laknulo je svakome čapljinskom

oficiru. Bilo je gotovo. Siniša Radojčić je zbog kontrarevolucionarne djelatnosti, špijunaže u korist strane sile I neprijateljske propagande, osuđen na dvanaest godina zatvora, a Ilija Bor-baš je zbog špijuniranja u korist strane sile i podrivanja ustavnoga poretka SFRJ osuđen na devet godina.

Radojčić je u svibnju 1968. pušten zbog bolesti, od koje je u kolovozu iste godine i umro. Ilija Borbaš odslužio je osam godina i tri mjeseca, nakon čega je pušten na slobodu i ubrzo je emigrirao u Kanadu. Pronašli su ga, početkom 1990, novinari Duge, u Torontu, gdje radi kao privatni detektiv. Odbio je govoriti o smrti Ivana Zlatarića. Rekao je samo to da se vozača Dželala Pljevljaka ne sjeća.

12. prosinca 1965. dogodila se u Tetovu bizarna nesreća o kojoj su pisale sve dnevne novine. Kamion pun šljunka sjurio se niz ulicu u središtu grada, pravo u drveni kućerak sa zlatarskom radnjom Stambol, sraunio ga sa zemljom i zabio se u zid stambene zgrade s druge strane ulice. Smrtno je stradao zlatarski šegrt Ismail Fota, dok je vlasnik dućana Ljuš Koci slučajno preživio, jer je nekoliko minuta ranije izišao da, kao i svake srijede, kod grbavog prodavača srećki Trajča Boteva kupi toz i pogladi, za sreću, Trajča po grbi.

Nova Makedonija od 14. prosinca objavila je fotografiju zlatara Ljuš Kočija i priču o njemu, u kojoj se nadugo i naširoko pisalo i o sudbini nesretnoga Isma-ila, siročeta bez oca i majke, koji je

šegrtovao da prehrani petero braće i sestara, ali o vozaču kamiona sa šljunkom nije objavljeno ni

riječi. Njegovo ime nije se pojavilo ni u jednim novinama, niti se u sljedećih dvadeset pet godina

išta o njemu saznalo. Ljuš Koci strahovao je za svoj život i sakrivao se po Tetovu, ali je nakon nekog vremena shvatio daje uzaludno to što čini. Nije se osvrtao dok je išao ulicom, niti je strepio od nepoznatih ljudi kada mu uđu u dućan. Na istom je mjestu, pri dnu ulice koja uopće nije tako strma da bi se kamion kojem otkazu kočnice mogao zabiti u kuću brzinom od 87 kilometara na sat - koliko su procijenili vještaci iz Skopja - sagradio novi kućerak i ponovo otvorio zlatarsku radnju, ali joj je promijenio ime.

Umjesto Stambol od tada se zvala Hajr, što na arapskome znači sreća. I dalje je svake srijede kod grbavog Trajča kupovao loz, a kada mu se 1983. prvi put posrećilo da osvoji neke novce - taman koliko bi koštao polovni stojadin ili dobar regal za dnevni boravak - on ih je bez oklijevanja odnio u džamiju, da se razdijele sirotinji. Nesreće mu se više nisu događale, osim što mu je, kaže, u proljeće 1972. u dućan ušao jedan malen i neugledan čovjek, spuštenih ramena i čudnog pogleda, kao da stalno nešto zagleda sugovorniku iza leđa, i naručio je prsten: golem muški pečatnjak, s modrim kamenom. Htio mu je Ljuš Koci reći da modri kamen donosi nesreću, ali je šutio, a čovječuljak je prsten unaprijed platio.

- Beše mnogo skup prsten. Celi mesec da rabotu-vam, toliko dinari ne bi' da sakupim. Beše mnogo lep prsten, a nesrećan. Eno ga u vitrinu, stoji i čeka. Naručitelj se više nikada nije pojavio, ali Ljuš Koci siguran je da će jednom doći. Na pitanje kako se zove taj čovjek, samo sliježe ramenima, rekao mu je ime, ali je zaboravio čim gaje čuo.

U vrijeme ovih događaja Dželal Pljevljak ležao je, zaboravljen od svih, u umobolnici na otoku

Ugljanu. Nitko ga nije došao ispitati o smrti Ivana Zlatarića (tako, barem, svjedoče liječnici i

medicinski tehničari s Ugljana), a posjećivala gaje samo njegova Mersiha. Jednom ga je, krajem ljeta, obišao i kum Josip Kordić, ali mu je rekao neka više ne dolazi. Razloge nije spominjao, samo je bio hladan i nepristupačan. No, Kordića to nije uvrijedilo: neka Dželal ozdravi, a za drugo ćemo lako, mislio je.

Doktor Manfred Klein, profesor na Medicinskom fakultetu u Sarajevu, u to vrijeme upravnik bolnice na Ugljanu, svjedoči kako mu je, za jedne jutarnje vizite, Dželal Pljevljak rekao da bi mu

on, doktor Klein, mogao promijeniti život i izokrenuti ga naglavce, pa da izdobra sve ono stoje do sada išlo loše.

- Bio je izrazito miran bolesnik. Malo je govorio, ali je uvijek bio pristojan i nekako bosanski

srdačan, da čovjeku bude milina kada ga izjutra pozdravi. Naravno, ako je psihijatru išta zabranjeno, onda je to prepuštanje ovakvim osjećajima. Tom se pravilu naučite i prije nego što

izađete s fakulteta. Ali vam se nužno dogodi ono što se meni dogodilo s Pljevljakom. Kada mi je rekao da će izdobra ako ga za vikend pustim sa ženom u Kali, vratit će se u ponedjeljak, i kune mi se svim što mu je najdraže da neće popiti ni kap alkohola, ja sam mu jednostavno povjerovao. Pitao sam ga ima li dovoljno novaca, rekao mi je da ima, i pustio sam ga neka ide. Možda i izdobra ako već vjeruje u to. Gledao sam s prozora kako žena dolazi po njega i kako zatim odlaze. Bila je malo viša od njega, iz daljine se činilo daje vrlo lijepa.

Tog vikenda u Kaliju Mersiha je zanjela. S medicinskog stanovišta nije se radilo o čudu. Liječnici su rekli daje riječ tek o statistici, jer su oboje zdravi i plodni, i ne postoji nikakav medicinski razlog da Mersiha ne zanese. Ali očito da je postojalo nešto nevidljivo, postojala je nesreća - makar je nazivali i pukim slučajem i statističkom pogreškom - zbog koje se Dželal propio i zbog koje je završio na Ugljanu, a koja je, eto, došla svome kraju i izdobra zahvaljujući doktoru Kleinu i tome stoje nekom svojom jutarnjom milinom Pljevljak liječio njega, a ne on Pljevljaka. Vijest daje ostala trudna Mersiha je najprije povjerila kumu Josipu i njegovoj tadašnjoj djevojci Bernardi. Rekli su joj neka ništa ne javlja Dželalu dok ne bude sigurna, i ona ih je poslušala. Iz straha od razočaranja, pritom opsjednuta nekim novinskim člankom o fenomenu lažne trudnoće koji je pročitala u beogradskoj Praktičnoj ženi, skoro puna dva mjeseca krila je od njega daje

zanimjela. Kada mu je jedne nedjelje došla u posjetu, a on joj je onako prostodušno i bez ružnih misli, rekao - Merso, moja, ti si se bogme udebljala! - ona je samo spustila pogled, zacrvenila se i zašutjela, tako daje mislio da se uvrijedila.

Ali ni tada mu nije kazala istinu, sve se plašeći daje riječ o nekakvoj greški. Odavno već Mersiha

nije vjerovala da može ostati trudna. Imala je svoju nesreću s kojom će se, mislila je, nositi do smrti. Rekla mu je tek kada je, bit će, već ušla u peti mjesec.

Bila je zima, nije se radilo zbog Dana Republike, puhala je orkanska bura, a ona je bila jedina

putnica na brodu za otok Ugljan. činilo joj se da će ga vjetar potopiti, a tješio ju je kapetan Mišo

Arbanas:

- Može biti da bi nas bura i potopila, ali neće jer si ti tu. Nije se dogodilo da bura potopi brod s

trudnicom. Jugo možda i bi, ali bura nikako.

- Kako znate da sam trudna? - začudila se.

- Tako što si naresla, dite moje, onako kako restu pijančine i noseće žene. Eto tako znam!

Kada su se iskricali, vjetar ju je nosio od obale. Kao daje neka sila pokušava baciti u more i potopiti, ah ju je kapetan Arbanas zagrlio i pokrio svojim kaputom. Tek tada ju je upitao kome ide, ali ona se pravila da ga nije čula. Pitao je još jednom, a kada mu ponovo nije odgovorila, shvatio je. Prošlo je više od dvadeset godina, ali Mišo Arbanas nije zaboravio tu lijepu, visoku Bosanku, koja mu nije rekla ni svoje ime i koju je doveo do ulaza u umobolnicu, još jednom je zagrlio i zaželio joj svu sreću u životu.

Saznao je kako se zove tek u travnju 1989, dok je u nekoj brazilskoj luci bezuspješno čekao ukrcaj na brod, i od jednogje mornara posudio hrpu jugoslavenskih novina, da čitanjem prekрати vrijeme. U beogradskom je Ninu pročitao članak o ljubavi Dželala Pljevljaka, nakon čega je, revoltiran, sjeo I napisao pismo čitalaca, koje će, poslano iz Belo Horizontea, mjesecima putovati, ali će u srpnju iste godine ipak biti objavljeno. U njemu je opisao svoje kratko poznanstvo s tom ženom, kako ju je držao i čuvao da je bura ne baci u more i kako mu je drhtala u zagrljaju, sva snebljiva jer mu nije mogla reći kome dolazi na Ugljan i da je u ludnici onaj čije dijete nosi. Na kraju je napisao ono zbog čega je, očito, i slao pismo novinama: „Bili su dobri ljudi, a ne ekstremisti kao što vaš novinar piše. Nisam ih znao, ali svojom kapetanskom čašću jamčim da su bili dobri ljudi.”

Ne zna se kako je Dželal Pljevljak doživio vijest da će postati otac, ni gdje mu je i kako Mersiha to rekla - vjerojatno u hladnoj i memljivoj sobi za posjete, u kojoj su i tada, kao i 1989. kada su ovo mjesto posjetili novinari sarajevskog Oslobođenja, bile samo tri ružne stare školske klupe, šest stolica, okrugla grijalica i uz nju siva plinska boca s crvenom crtom po sredini, te na zidu uokvirena fotografija druga Tita, nasmiješenog.

Istog je dana Dželal prenio sretnu vijest doktoru Klei-nu i dvojici medicinskih tehničara, od kojih

jedan, Esad Mulaomerović, danas živi u Zagrebu, radi kao noćni čuvar, i pripada onoj malobrojnoj I neobičnoj skupini ljudi, Pljevljakovih znanaca, koji tvrde da on nije počinio djelo koje je priznao I zbog kojega je osuđen. Uvijek su spremni da javno svjedoče njemu u korist i da satima dokazuju Pljevljakovu ispravnost, ali nitko od njih, pa ni Mulaomerović, ne može iznijeti nikakve konkretne činjenice koje bi ga branile, jer su 1. januara 1988. bili stotinama kilometara daleko od Livna.

Njihov dojam, protiv neospornih činjenica, dokaza i priznanja, ne znači ništa, ali je zanimljiv kao

bizaran primjer ljudskih uvjerenja, iluzija i opsesija. Kao što ima onih koji ne vjeruju da se čovjek ikada spustio na Mjesec ili da se Hitler ubio, tako ima ljudi koji ne vjeruju u Pljevljakovu krivnju. I to pokazuje koliko je njegov slučaj bio prisutan u sredstvima javnog informiranja i važan u nekoliko posljednjih godina pred rat.

Dželal im je rekao da on tek sada počinje živjeti.

Ovo dosad bila je samo priprema, to je Bog - kojeg, rekao im je, zapravo nema - iskušavao njegovu snagu, pa kad gaje slomio i kada je shvatio daje Dželal slab i da će se utopiti u rakiji ako mu, kao u narodnoj pjesmi, ne da od srca poroda, Bog - kojeg, šalio se, kako nas uči Partija, zapravo nema - odlučio je da ga obdari.

- Jaki mogu bez djece, kao vi doktore Klein. Vama smo mi ljudi djeca, ne trebaju vam vaša. A slabi vam, doktore, šenu umom ako ne mogu dobiti dijete. Kako se ono sve kaže: nepokretni spermatozoidi, začepljeni jajovodi, jalove žene, uškopljeni muški. Sve vam je to, doktore, naše ludilo, ali vi to ne možete shvatiti, jer ste jaki. Jaki ne razumiju zašto su slabi tako slabi. To ja mislim. A svijet se nastavlja jer su ljudi slabi, pa si zato rađaju djecu. Da su jaki, čovječanstva bi

nestalo, izumrlo bi zbog snage jakih - tako je, otprilike, Pljevljak govorio Kleinu i njegovim momcima. Zabavljao ih je, a oni su, kažu, bili sretni kao malo kada, jer je jedan čovjek, jedan slabi, bio spašen.

Događalo se to u isto vrijeme dok je pukovnik Adolf Reš starješinama u čapljinskoj kasarni na hamer papirima iz bloka za četvrti razred osnovne škole crtao njihove sudbine. Ako se jednom otvore arhivi Kontraobavještajne službe bivše JNA, ili ako Adolf Reš jednom priredi

izložbu svojih radova, mogli bismo saznati stoje nacrtao poručniku Radojčiću i vodniku Borbašu, prije nego što su se za njima zatvorila vrata.

Sigurno je Reš razmišljao i o četvrtom čovjeku koji je svjedočio posljednjem pijančevanju potpukovnika Ivana Zlatarića, šoferu koji je zbog alkoholizma završio u psihijatrijskoj ustanovi na otoku Ugljanu.

Tajna je zašto ga nije ispitao, ni tada, dok je bio na bolovanju, ni kada se u ožujku 1966. vratio na posao. U sačuvanoj dokumentaciji nema potvrde ni daje glavni garnizonski be-zbjednjak major Francetić ispitao Pljevljaka nakon što je otpušten iz bolnice. Iz nekog zagonetnog razloga, a možda baš zato da bismo bezuspješno tražili razloge i uživljavali se u mističnu veličinu i snagu Službe, on je bio izuzet od velike istrage, koja je sve druge, one koji su pili sa Zlatarićem, ali i one koji su s njime samo vojevali u čapljini, koštala dijela intime i ljudskosti. Neki su, poput Jovančeta, ostali zauvijek uškopljeni vlastitim strahom, pa im je i glas nekako bio utanjio. Drugi su najednom postal zli - takvim ih je učinio Rešov crtež - pa će u sljedećim ratovima ubijati, a da im ruka nikada neće zadrhtati. Treći su se istopili kao snjegovići na proljetnome suncu. Poručnik Radojčić i vodnik

Borbaš zaglavili su u zatvoru iz kojega, svaki na svoj način, nikada neće izaći, dok je tetovskoga

zlatara Ljuš Kočija spasilo to što je godinama, svake srijede, kupovao loz. Da gaje kupovao četvrtkom, izgubio bi glavu. Sigurno je i to da Adolf Reš nije vjerovao da je vozač Dželal Pljevljak prespavao Zlatarićevu smrt.

Vladao je on snovima svojih žrtava, dobro je znao što sanjaju, kada su budni i kad spavaju, kao

stoje znao i to da je Pljevljak mogao zaspati za birtijskim stolom samo u trivijalnim novinskim feljtonima, senzacionalističkim pripovijestima ili filmovima - ako se jednoga dana budu o njemu snimali, ali u stvarnosti je,

dok je povlačen obarač pištolja naciljanog u glavu partizana Johannes Goldmanna, Dželal Pljevljak morao biti budan.

Bilo je dosta onih, pogotovo po beogradskoj štampi, koji su, upravo zato što gaje Reš poštedio, zaključili da je Dželal Pljevljak ubio Zlatarića. 25. veljače 1966. doktor Manfred Klein potpisao je otpusno pismo za pacijenta Dželala Pljevljaka.

U njemu je sačuvana povijest bolesti, u kojoj nema dijagnoze ili kvalifikacije duševnog stanja

kakve bi Pljevljaka mogle ograničiti u nastavku života. čak se ni alkoholizam ne spominje, nego se atipičnim, narodskim jezikom, protivno dostojanstvu Kleinove struke i njezinoga kriptičnoga jezika, navodi daje pacijent, usljed opće slabosti organizma i preopterećenosti na poslu, doživio akutni slom živaca, koji nije ostavio posljedice na strukturu njegove ličnosti, stanje se smirilo i saniralo boravkom na morskoj osami, pa se ne preporučuje dodatna terapija, niti su potrebni kontrolni pregledi.

Ovakav pomalo skandalozan nalaz može se pripisati samo Kleinovoj želji da pomogne čovjeku prema kojemu je od ranije osjećao simpatije koje nadilaze odnos liječnika i pacijenta. Osim toga,

bilo mu je svejedno što će tko misliti o ovako koncipiranom otpusnom pismu[^] jer se bližio dan njegova odlaska s Ugljana, gdje je itako bio po kazni, postoje nekoliko godina ranije, nakon jedne žestoke svađe na partijskome aktivu, poderao crvenu knjižicu, glasno ispsovao Tita i Partiju, i emigrirao u Izrael.

Kada se, pola godine kasnije, pokajnički vratio, poslali su ga za upravnika na Ugljan.

25. svibnja 1966, na Dan mladosti, u Mostaru rodila se Maja Pljevljak. Na svijet ju je donio doctor Ekrem Beglerbegović, sedamnaesti dan Mersihinog ležanja u bolnici. Posljednjih osam tjedana trudnoće protekli su u

komplikacijama, krivim dijagnozama, lažnim uzbunama i lakomisleno izrečenim upozorenjima.

Dželalu je na bolničkome hodniku, onako u prolazu, rečeno da će mu dijete, vjerojatno, biti defektno. Dogodilo se to kada je Mersihu dovodio na redovni pregled, više zbog vlastite brige, nego zato što je pregled i bio potreban. Mladu je doktoricu upitao što to konkretno znači, a ona mu je mirno, s nekom vrstom specijalističkoga ponosa kakav se osjeti kod svećenika, urara, advokata i liječnika, kod onih, dakle, koji svoje zanimanje doživljavaju kao oblik tajnoga posvećeničkog znanja ili cehovske tajne, rekla da će dijete biti mongoloidno. Samo ju je zamolio da to ne govori njegovoj ženi.

Nekoliko dana potom Mersihi je nasred čapljske tržnice, dok je čežljivo zagledala prve jagode,

popustio mjehur. Vidi je, upisala se!, doviknulo je dijete koje je majka vodila za ruku. Žena je vidjela trudnicu i povikala:

- Voda! Voda!

Netko je otrčao do ambulante preko puta, nastala je uzbuna u kojoj se Mersiha nije snašla, ili se

naprosto sramila i nije mogla priznati da se samo upiščila[^] ili nije ni znala kako to izgleda kada

prsne vodenjak i izlije se plodna voda, tek nekoliko minuta kasnije bila je u kolima hitne pomoći

čija je sirena zavijala na putu prema Mostaru.

Koliko god se Dželal trudio da sakrije ovu lažnu uzbunu, sutradan se cijela čapljska smijala i

prepričavala kako se Pljevljakova Mersa upisala, a doktori mislili da se porađa.

Na kraju je, srećom, došla u ruke doktora Begler-begovića, visokog i vitkog mladića iz dobre obitelji, kojega su silno poštovali i u zvijezde okivali oni koji su očekivali da im se žena rodi, a

njegovim su se djevojačkim i zaobljenim pokretima i pijevnome glasu rugali svi ostali. Rekao joj je da se ništa ne plaši, premda je dijete okrenuto na zadak i vjerojatno će se tako i poroditi.

Ako bude belaja, rekao je - svjedoči glavna sestra na odjeljenju za porodništvo Milka Bevanda -

dijete će na svijet donijeti carskim rezom, ali belaja neće biti.

Mersihaje mirno dočekala sedamnaesti dan. Nije je se moglo čuti dok su je na škripavim kolicima vozili u rađaonicu. Uzalud su pacijentice iz njezine sobe otvarale prozore, kao što su redovito činile kada bi se neka od njih išla poroditi, da poslije mogu reći čiji je porod bio teži i koja je bila hrabrija.

Ili Mersiha Pljevljak nije pustila glasa od sebe, ili je tog dana kamion s kruhom tutnjao pod

prozorom baš u času kada je ona rađala. Mislile su daje rodila carskim rezom. Doktor Ekrem ju je samo uspavao i izvadio dijete van. Eto, zato se nije čula. Kada im je sestra Milka potvrdila da nije bilo carskoga reza, nego je Mersa zaista rodila naživo, tražile su da im pokaže da nema ožiljak. Nije im pokazala, jer je njezin sram bio velik. Zbog srama nije ni vrištala. Kažu da to nije moguće, da nema veće boli od porođajne, ali Mersihin je sram bio jači od svake boli.

Dugo je doktor Ekrem tražio djetetova usta, čeljust za koju će se uhvatiti prstom, polugom zarotirati tijelo i lagano ga istisnuti na svijet. čudio se kako pacijentica šuti, hvatala gaje panika da to nije dobro i da odlazi, a ona bi mu samo tiho rekla:

- Tu sam, doktore, gdje bi bila - kao da zaista ništa ne osjeća.

Dželal Pljevljak nije mogao biti sretan kad mu se rodila kći. Bio je u strahu i povjerio se kumu Jozi Kordiću da mu je doktorica rekla kako će mu dijete biti mongoloid no. Obojica su stajali nad posteljom zapiljeni u Majine oči, krivili su glave, zavirivali u krevetac i mjerkali jesu li joj oči, ne daj Bože, kao u Hošimina i Mao Cetunga, ili nisu. Mersa ih je začuđeno gledala, pokušavala im je nešto reći, ali nisu je mogli čuti.

Djetetove oči bile su okrugle, goleme i mračne, kao u svakoga novorođenčeta, i činilo se da ne stoje ukoso, ali tko bi u to mogao biti sasvim siguran. Po svjedočenju kuma Joze, Dželal je strahovao da mu dijete nije normalno, sve dok Maja nije prohodala i progovorila. Srećom, ijedno i drugo dogodilo se vrlo rano.

Nije poznato je li Mersihi ikada priznao čega se toliko plašio i što mu je na hodniku rekla mlada

doktorica. Vjerojatno je prešutio. Kao i toliko drugog stoje u životu prešutio, što zbog srama, što iz nepovjerenja, a što da si olakša odnos s ljudima ili s Bogom. U Njega tada još uvijek nije vjerovao.

Maja je imala tri godine kada je Dželal dobio premještaj u Split, a ubrzo i u Basku Vodu. Selio ih je kum Jozo, u vojnome kamionu, koji je u tu svrhu mogao koristiti po odobrenju generala Musadika Karamujića. Na rastanku je bilo suza, Dželal je obećao kumu da će tog ljeta - a bila je 1969. - doći u čapljinu na dernek povodom dovršetka kuće, zvao gaje da strpa Bernardu u tristaća i da navrate kod njih u Split, čim se proljepota, ali niti je on otišao u čapljinu, niti su Kordići išli u Split.

Tako je, gotovo neprimjetno, počelo njihovo razdvajanje, hlađenje jednog od onih prijateljstava za koja se činilo da će trajati do groba, a konačni kraj dogodit će se početkom 1975., kada mu Dželal preko telefona bude rekao da ga više ne naziva, jer on više nije čovjek koji bi krštenoga Jozu uzeo za kuma. Tad gaje poslao u materinu, opsovao mu Boga i džamiju, rekao mu

što ne bi nikome drugom, a on mu nije spustio slušalicu, saslušao gaje do kraja i na rastanku rekao:

- Eto, zato nemoj zvati, da ne bi ti u svojim očima ispadao nečovjekom.

Više se nikada nisu čuli, ali čim je veza bila prekinuta, Josipa Kordića počela je mučiti savjest.

Vjerovao je, i danas vjeruje, daje odgovoran za Pljevljakovo stradanje, jer gaje pustio da se preseli u Basku Vodu, gdje je bio sam, nikoga nije poznavao i nitko mu se nije našao pri ruci kad je zatrebalo.

- Samoća od čovjeka načini zločinca, najgorega. A Dželal je po odlasku iz čapljine postao najsamiji čovjek na Zemlji. Ja to znam, iako ga nisam viđao. U glasu bi mu se osjetilo kada se javi telefonom kao da zove sa dna dubokog, dubokog bunara, a nad njim je samo nebo.

Djevojčica je bila vedra, bistra i boležljiva. Nisu to bile neke teške bolesti, nego sve one od kojih bi pobolijevali i njezini vršnjaci, s tom razlikom što bi druge pokoja bolest i mašila, a ona je pokupila baš svaku. Prije navršene pete Maja je, prema sačuvanom medicinskom kartonu iz Doma zdravlja u Makarskoj, preboljela vodene kozice, difteriju, ospice, rubeolu i veliki kašalj. Kada je u veljači 1971. dobila šarlah, pa su je zbog opasnosti od upale srčanog mišića zadržali mjesec dana u sarajevskoj Vojnoj bolnici (i to je, navodno, bilo preko veze generala Kararnujića), doktor Zazula rekao je, tješeci roditelje i uvjeravajući ih kako, zapravo, nemaju razloga da se brinu, da još nikada u svojoj dvadesetogodišnjoj praksi pedijatra nije vidio tako osjetljivo dijete, ali da je njezina preosjetljivost na viruse, klice, bacile i sličnu nevidljivu gamad, sitnica prema osjetljivosti njezine osobe. Zbog te osjetljivosti bi, rekao je, svi oštri bridovi u domu Pljevljakovih trebali biti zaobljeni, a ljudi bi oko male Maje morali hodati u cipelama koje bi imale potplate od vate. Tako im je Zazula govorio i pritom se smijao, misleći da izgovara nekakvu šalu koja bi roditelje morala zabaviti.

Barem tri mjeseca u godini Maja je provodila u postelji, s dva debela jastuka za leđima i klupičićom ispred sebe, koju je Dželal projektirao i istesao, na kojoj bi stajao crtaći blok s drvenim bojicama, ili slikovnice i knjige. Sa četiri godine znala je sva slova, a knjige je počela čitati silom prilika, dok je ležala u Vojnoj bolnici, na odjeljenju za odrasle, okružena vojnicima koji su se razboljeli na služenju vojnog roka.

Ježevu kućicu i tužnu poemu o malome partizanu Desnici Brani čitala je sve dok ih nije naučila

napamet. Poslije je samo gledala slike i smišljala kako bi se tužne priče Branka ćopića mogle sretnije završiti.

Vojniku Pančevski Milošu iz Kavadaraca, koji je ležao u bolnici zbog teške upale porebrice, pričala je te svoje priče, u povjerenju, na uho, jer nije htjela da joj se drugi bolesnici smiju. Pančevski se nikada nije smijao: zato što je njegova bolest bila takva da gaje smijeh bolio, a i zato što se sprijateljio s djevojčicom i nije joj se htio rugati.

Iz bolnice je tati Dželalu pisala pisma. Ustvari, ta pisma i nisu bila sasvim za njega, jer se on u

njima nije zvaao Dželal nego Mirko. Rekla mu je da joj se ne sviđa njegovo ime, ružno je I gvozdeno, kao zahrđala gvozdena paluba trajekta Drvenik-Sučuraj, i to bi mu ime moglo naškoditi, pa je zato bolje da se od sada zove Mirko. U pismima ga je zvala tata Mirko, da se bolje navikne na svoje novo ime.

Pisala mu je daje teško bolesna i da će sigurno umrijeti; svima je zbog toga jako žao i svi će joj,

cijela bolnica, bolesnici i doktori, tete koje čiste, i trafikant preko puta bolnice, kojem Maja svakoga jutra maše s prozora sobe, doći u Basku Vodu na sahranu, pa zato neka tata Mirko i mama pripreme doček, vojnike koji će

pucati iz pušaka dok je budu spuštali u grob i grčke baklave, koje Maja ne voli, ali vole ih svi drugi.

U drugom mu je pismu pisala o tome kako je umro vojnik Iztok Papič, nije se probudio pred jutarnju vizitu, a kada su ga pokušali probuditi, bio je mrtav; onda su ga prekrili lancunom, kojiovdje zovu čaršaf, a bolesnici su se, jedan za drugim, dizali da zavire pod lan-cun i vide vojnika Iztoka Papiča; ona gaje isto željela vidjeti, digla se iz kreveta, potrčala niz sobu, bez obzira na to što joj je doktor strogo zabranio da trči, ali ju je vojnik Pančevski uhvatio za kragnu pidžame, digao je u zrak i vratio u krevet; Maja jedina nije vidjela mrtvoga vojnika Iztoka Papiča, o čijoj mrtvoći svi pričaju, a samo ona nema o čemu da priča; zato je rekla vojniku Pančevski Milošu daje on sljedeći koji će umrijeti, a kada umre, nikoga neće biti daje zaustavi, podići će lancun, gledati ga i plaziti mu jezik, a on joj neće smjeti ništa, jer ako nešto kaže neće više biti mrtav, nego će biti vampir, pa će mu glogov kolac zakucati u srce.

U trećem pismu za tatu Mirka pisala je o dječaku Vuku iz susjedne sobe kojem su izvadili krajnike pa ne može da priča nego samo šuti i gleda; sinoć je išao piški-ti i umjesto da piški cijeli je hodnik isprovraćao krvavom povraćotinom; Maja je, srećom, bila na vratima sobe pa je sve to vidjela, a vidjela je i to daje Vukova krv crna, ne baš kao ugljen i mercedes, ali jako, jako crna; zato ona sada misli daje Vuk šejtanov sin, a ne pravo dijete, jer daje pravo dijete krv bi mu bila crvena.

Pismo je stavljala u kuvertu, na koju bi urednim dječjim rukopisom ispisala ime i adresu svoga oca, koji bi na kuverti opet bio Dželal, jer poštar ne zna da je promijenio ime. Pisma je, kao i drugi bolesnici, predavala medicinskoj sestri Kseniji Rendić, koju su vojnici zvali sestra Silvana, pošto je sličila Silvani Armenulić. Na mjestu gdje bi trebala biti zalijepljena marka Maja bi, kao i svi drugi, napisala vojnik vojniku, i to u obliku križa, na kojem su

se dvije riječi, vodoravna i uspravna susretale u slovu n. Sestra Ksenija jednom joj je rekla da ona nije vojnik nego je mala prevarantkinja. Maja ju je samo zamolila da to ne javi poštaru u Baškoj Vodi.

Pisma što ih je Maja Pljevljak pisala ocu, njih dvadeset sedam, ekskluzivno je, početkom 1990,

objavio sarajevski tabloid AS. Ne zna se od koga su ih dobili, niti tko ih je svih ovih godina čuvao, jer je Dželal Pljevljak nakon Mersihine smrti uništio sve ono što ga je podsjećalo na ženu i kćer, sve njihove dokumente i obiteljske fotografije, čak i rodne listove i Majinu neispunjenu dačku knjižicu.

Tri fotografije koje bi, ako izdavač smogne sredstava, trebale biti objavljene u dodatku uz ovo izdanje, sačuvane su pukim slučajem, među školskim slikama učenika Osnovne škole kurir Nikša Radičević-Mrvica iz Baške Vode i u obiteljskome albumu Josipa Kordića, koji nam ih je, bez obzira na čvrstu odluku da čuva privatnost svojih kumova, ustupio za publiciranje.

U autentičnost objavljenih pisama ne može biti nikakve sumnje, jer je ona, nakon jedne privatne

tužbe, i grafološki potvrđena, iako je riječ o krajnje nemoralnom postupku jedne novinske redakcije, vjerojatno i najnemoralnijem u nizu opačina i zloraba koje su pratile višegodišnju aferu Pljevljak.

Kroz ta pisma mogli smo upoznati prerano sazrelu i vedru djevojčicu, eruptivne imaginacije i

nesumnjivoga dara za pisanje. U vrijeme kada je iz sarajevske Vojne bolnice pisala pisma tati Mirku nalazila se u fazi opsjednutosti bizarnim, šokantnim i odvratnim. Pisala je o gnoju, krvi i smrti, vojnika Pančevskog nazivala je svojom „prvom, a na žalost i posljednjom" velikom ljubavlju.

„Gorko žalim što će me crna zemlja pokriti prije nego što mu stignem reći koliko ga volim, i da mu ljubim zrele usne.“

Vrlo vjerojatno Dželal Pljevljak, ili tata Mirko, nikada nije čitao ove retke, jer da su stigli do njega, izbio bi skandal, došao bi u bolnicu: da se obračuna s nesretnim vojnikom Pančevskim, koji je bio ni kriv ni dužan, nije znao što Maja piše, a onda i s medicinskim osobljem koje mu je, eto, u vrlo kratkom roku pokvarilo kćer. A zapravo, radilo se samo o tome daje djevojčica, pročitavši sve svoje knjige i slikovnice, negdje pokupila i nekakav ljubavni roto-roman i počela da iz njega prepisuje riječi koje su joj se svidjele.

Postoji mogućnost da sestra Ksenija Rendić Majina pisma nije nosila na poštu, nego ih je otvarala, čitala i divila im se. Možda ih je ona i sačuvala i možda su preko nje došla do redakcije tabloida. To se neće saznati, jer je sestra Ksenija Rendić u svibnju 1991. poginula u prometnoj nesreći u Lozici, kod Dubrovnika. Imala je četrdeset tri godine, bila je udana za sarajevskog arhitekta, nisu imali djece.

Početak lipnja 1972. održavalo se testiranje djece u Baškoj Vodi za upis u prvi razred osnovne

škole. Maja Pljevljak tek je navršila šest godina, ali tata Mirko doveo ju je da pedagozi i psiholozi iz Makarske vide i čuju što sve njegovo dijete zna. Htio se napraviti važan, uzeo je slobodan dan, obukao svečano odijelo i izveo Maju na sasvim specijalan izlazak u mjesto. Tata Mirko tog je dana bio ruski grof Mihail, koji svoju damu, mladu groficu Marušku, vodi na prvi bal kod admirala Tuhačevskog. Šetali su Baskom Vodom prema školi na kraju mjesta, razgovarali na izmišljenom ruskom i klanjali se poznatima. Ljudi bi pomislili daje šofer Dželo Pljevljak sišao s uma, ali uvijek je takav bio kada bi šetao s djevojčicom. Svijet se navikavao na njihove uloge.

U prvi razred upisivalo se petnaestak dječaka i djevojčica iz Baške Vode i okolnih mjesta, od toga I četvero oficirske djece, pa je Dželal, izgleda, samo htio da se pohvali svojom kćeri, a nije je ozbiljno namjeravao prije vremena upisivati u školu. Samo će se malo poigrati, a onda natrag doma.

Gordana Ivičević, profesorica na Medicinskom fakultetu u Zagrebu, u to je vrijeme radila kao dječji psiholog u Domu zdravlja u Makarskoj, i sjeća se tog testiranja u Baškoj Vodi; oca srednjih godina, u sivome konfekcijskom odijelu i s kravatom, uređenog kao za kazalište ili pogreb, koji je govorio onom, za to vrijeme uobičajenom, mješavinom oficirske ekavice i zavičajnog bosanskog govora.

Doveo je djevojčicu s naočalama za liječenje strabizma, sa zamagljenom folijom preko jednoga

stakla, u tamnoplavoj plisiranoj suknjici, kakve su već odavno bile potpuno demodirane, ali su se u našim primorskim mjestima i dalje smatrale ruhom za svečane prilike.

Djevojčica je bila izrazito sitna i fizički nerazvijena, kao da nema više od četiri godine, pa je jedan kolega, profesorica Ivičević misli da je to bio neki doktor Zeče-vić, odmah s vrata rekao ocu da nije ni trebao dovoditi tako zaostalo dijete i oduzimati komisiji vrijeme kojeg je ionako malo. Naime, tog su tjedna nakon Baške Vode trebali obaviti testiranja u još sedam mjesta, od Brela pa do Gradca.

Navodno su se posvađali, otac je bio osoran, vikao je na doktora Zečevića i rekao mu ono zbog čega se profesorica Ivičević zainteresirala za njega i njegovu kćer:

„Zbog takvih kao što ste vi dobra djeca odrastu u zle i pokvarene ljude. A zašto? Samo zato da bi znala pisati i računati.“

Bio je povrijeđen, zvučao je kao netko tko je na ivici plača i spreman je da se potuče samo da ne bi pustio suzu, pa se psihologinja sažalila. Bila je mlada, tek se vratila sa studija u Beogradu, testiranje djece za školu bilo joj je prvi veliki posao. Potresla ju je naivnost Pljevljakovih riječi, ali možda još više njegova sićušna djevojčica, jedva da mu je dopirala iznad koljena, koju je pokušao zaštititi od svake grubosti.

Odvela ih je u stranu i rekla ocu kako se radi o banalnom nesporazumu, ljudi imaju previše posla, hvata ih panika kad vide toliko djece koju treba pravedno ocijeniti, pa onda bez potrebe i razloga viču. Rekla mu je da se nada kako ga nervozni doktor nije uvrijedio, nije on loš čovjek, ali prije nekoliko dana umrla mu je majka, vjerojatno je još uvijek u šoku. Rekla mu je da bi i on morao imati razumijevanja: toliko djece na jednome mjestu i još toliko roditelja, velika je to odgovornost.

Rekla mu je: „Ovo je početak njihovih života, prelazak kućnoga praga, izlazak u svijet. Jedni će uspjeti, a drugi neće, jedni će odrasti u uvažene članove društva, liječnike i inženjere, drugi u prevarante i kriminalce, ali mi moramo vjerovati da će svako ovo dijete biti sretno i da će odrasti u sretnoga i uspješnog čovjeka.”

Otac je odgovorio da zna kako je to, nije on vojno lice, nije pohađao nikakve vojne škole, općenito se premalo školovao i želi svojoj curici pružiti priliku da se uspne puno više od njega, ali svakodnevno gleda mlade vojnike, s njima je svakodnevno provodio puno vremena dok je radio u čapljini, i zna kako je to s mladošću: sakriju se iza kantine i plaču za domom i za braćom i sestrama od kojih su odvojeni.

Ne mogu oni da shvate i prihvate kako godina kratko traje, govorio je Pljevljak, a sjećala se

profesorica Ivičević, godina je njima puno duža nego nama starijima, traje kao naših deset, pa im se čini da se više nikada neće vratiti kući. Pa i neće, jer kada se vrate ništa više neće biti isto. I tako se u razgovoru malo razmekšao, pa joj je priznao da Maju nije doveo na testiranje zato što bi mu bilo važno da se godinu ranije upiše u školu, nego samo želi da stručni ljudi vide koliko je pametna. Sva slova zna, čita knjige, broji do sto, i do tisuću, i do koliko god poželite, zna sve glavne gradove republika i pokrajina, i kroz koji grad koja rijeka teče, zna da su Japan, Kina i Indija u Aziji, a daje Njemačka u Europi, i još zna toliko toga što on ne zna, i što ne zna da ona zna; neka je doktorica slobodno pita, govorio je Dželal Pljevljak, sjećala se profesorica Ivičević. Ona može zamisliti što god poželi i to odmah postaje stvarno, govorio je otac, njemu je nadjenula ime Mirko, ali danas je zamislila da je ruski grof Mihail Timofejevič Timošenko, a u subotu je, dok su zajedno pecali i veslali u kaiću, bio Džo Parangal, morski vuk i pustolov. Trebate je samo čuti, govorio je otac, sjećala se profesorica Ivičević, i odmah ćete povjerovati da ni vi niste vi, nego ste ona kojom vas Maja nazove.

Život je ljepši i lakši kada ste u njezinoj mašti, govorio je otac, kada vam ona izmisli pretke i porijeklo, i kaže vam šta treba da mislite da biste bili to što ona kaže da jeste: Mihail Timofejevič

Timošenko, petrogradski grof i vlasnik farme od tri tisuće vrsta, negdje daleko na istoku.

Maja je sjedila i nije govorila.

Samo je gledala okolo onim jednim okom što se crnilo iza debelog stakla u ružnome plastičnom

okviru. Prelazila je preko police s knjigama iza doktoričinih leđa, čitala naslove s hrbata, gledala

kroz prozor, na košarkaško igralište, na kojemu je upravo trajala utakmica između plavih i bijelih majica, i svako malo je lopta pogađala mrežu na prozoru, koji se nalazio točno iza koša. Maja bi svaki put trepnula svojim velikim mračnim okom, i vidjelo se da joj nije drago što tu sjedi, točno na mjestu na kojem će je lopta uplašiti. Zatim je u učionicu ušla komisija, profesorica Ivičević ne sjeća se tko je u njoj bio, ali pamti daje doktor Zečević (ako je dobro zapamtila da se baš on bio ostrvio na Pljevljaka) provodio testiranje u drugoj učionici. Najprije su djevojčici pokazivali drvene štapiće i ispitivali je koje su boje. Onda su joj dali sedam štapića, neka ih poslaže po dužini. Bili su jako zadovoljni, toliko zadovoljni daje nisu dalje pitali o štapićima, nego su se uozbiljili i namrgodili, doktor je podigao prst u zrak, da ga vide i oni u zadnjoj klupi, pa je Maju pitao što joj dođe mamina sestra. Odgovorila je da njena mama nema sestru, ali da je kojim slučajem ima, kao što mama Sanele Muftić ima sestru, tetu Mukelefu, tada bi mamina sestra njoj bila tetka. Zatim su je pitali stoje njoj tatina mama. Maja je rekla daje to tužno pitanje, kakvo se djeci ne bi trebalo postavljati, jer se od takvih pitanja ružno sanja. Doktorica Ivičević je odvratila da se Maja sigurno izvlači, jer ne zna daje tatina mama njezina baka.

- Mislite, kao u priči Baka plete rukavice, koju je napisala Ela Peroci?

- Da, to je baka. Može biti tatina mama, a može biti i marnima mama.

- Znam.

- Zašto nisi rekla ako znaš?

- A znate li vi da moj tata nema mamu?

- Nisam znala.

- Mogli ste pitati. Ja bih vam rekla. Ili ste mogli njega pitati.

- Zašto bih to pitala?

- Zato da znate hoće li biti tužno ako me pitate stoje meni tatina mama. Razumijete?

- Razumijem.

Ovaj razgovor mlada je doktorica Gordana Ivičević istoga jutra od riječi do riječi zapisala u

rokovniku u koji je, prema savjetu svoga fakultetskog mentora profesora Pismestorovića, namjeravala unositi svoja profesionalna zapažanja, primjere iz ordinacije i zanimljivosti koje bi joj poslije mogle poslužiti u kliničkoj praksi ili u pisanju znanstvenih radova. Nakon što ga je ispunila uglavnom svojim crtkarijama bez smisla i reda, koje su nastajale iz dosade, na partijskim

sastancima i na Radničkom savjetu u Domu zdravlja, rokovnik je ostavila na dnu nekog ormara, i

nije se dalje držala savjeta starog profesora. Našla gaje skoro trideset godina kasnije, pripremajući se za razgovor o Dželalu Pljevljaku, i u njemu neobičan dijalog sa šestogodišnjom djevojčicom.

Iako je bila više od godine mlađa od drugih, Maja Pljevljak imala je najbolje rezultate na testiranju. Bila je intelektualno razvijenija i emocionalno zrelija nego drugi, ali doktorica Ivičević je svejedno rekla ocu kako je, možda, grehota da je godinu dana ranije upisuje u školu, rekla mu je daje djevojčica fizički krhka i da bi joj, možda, više koristilo da se još neko vrijeme slobodno igra na čistome zraku, da lovi rakove u plićaku i tuče se s dječacima, pa da prije Škole naraste i ojača. Na ocu je bilo da odluči.

Upitala je Maju želi li ići u školu. Rekla je da želi i da bije bilo malo sram ako se ne upiše, jer bi

onda svi mislili kako je ispala glupa pa je propala na testiranju.

- Sto te briga što drugi misle! - nasmijala se, pomalo nasilu, doktorica.

- A vas nije briga što drugi misle? - pitala je djevojčica.

Još nečega se tridesetak godina kasnije sjetila profesorica Gordana Ivičević: otac joj je u povjerenju, dok je Maja bila u zahodu - insistirala je da ide sama, možda usput nekoga upozna, a ako tata ide s njom, to se sigurno neće dogoditi - ispričao daje Majina majka bila protiv toga daje Dželal vodi na testiranje za školu. Prigovarala mu je da to čini samo zato da bi se napravio važan pred ljudima i da bi nekim oficirima (spomenuo je njihova imena, i ispričao ponešto o svojim problemima na poslu, ali profesorica se nije sjećala detalja) pokazao koliko je njegovo dijete pametnije od njihovih.

Rekla mu je daje to grijeh, da se čovjeku takve stvari u životu vrte kao bumerang (no, je li Mersiha Pljevljak upotrijebila baš tu usporedbu, ili je mi upisujemo u njen govor da bi nam priča lakše išla?), i da ne bi bilo dobro da mu se to dogodi. Nije to pitanje vjere u Boga, rekla mu je, jer možeš biti najveći komunist na svijetu i ne vjerovati ni u šta osim da se Zemlja vrti oko Sunca i daje čovjek nastao od majmuna, a da svejedno gorko zažališ zbog nečega što nisi učinio čista srca.

Sjetila se svega toga profesorica Ivičević, ali nakon toliko vremena nije ni sama bila sigurna je li

sve to doista njezino sjećanje, je li tako dobro upamtila Dželala Pljevljaka i njegovu djevojčicu, ili je godinama, čitajući novine i gledajući televiziju, u vlastita sjećanja nesvjesno upisivala ono što su drugi rekli ili napisali. Možda je fantomska i ta njezina uspomena na ono o čemu je, iza Majinih leđa, u povjerenju razgovarala s Dželalom. (Profesorica Gordana Ivičević lijepo nas je, dok smo razgovarali u Zagrebu, u vrijeme jedne od zračnih uzbuna koje su u jesen 1991. bile česte, zamolila da u svome radu naglasimo ovu njezinu ogradu od vlastitih sjećanja, što na ovaj način i činimo, bez obzira na vlastiti dojam da je njezino svjedočenje u cjelini pouzdano, a da

su njezina sjećanja, koliko god i nakon tridesetak godina bila detaljna, vjeran odraz stvarnosti.)

Kada je Mersiha Pljevljak, rođena Ganibegović, 29. listopada 1973, u Sarajevu, u stanu svoje rodice Bedrije Ganibegović-Lukač, oko 14 i 30, prema objavljenom policijskom izvještaju, na dušak ispila skoro pola litre esencije, svi su imali svoje objašnjenje zašto je baš tada to učinila. Od Majinog nestanka prošlo je skoro pola godine, oboje su se, svako na svoj način, smirili i uhvatili za život. Rodica Bedrija svjedoči da je Mersihi već počela vrlo oprezno govoriti kako bi dobro bilo da si rode još koje dijete, da to neće biti nikakva izdaja, Maju će svi i dalje tražiti i na kraju će je, akobogda, i naći, a ona je taj savjet primila iznenađujuće zrelo i spremno, kazala je daje to možda pametno i da će vidjeti sa Dže-lalom. Samo nekoliko dana kasnije ispila je esenciju. Kum Jozo Kordić kaže da gaje šokirala vijest o njezinom samoubojstvu, daje to posljednja stvar koja bi mu pala na pamet, a kada je poslije o svemu razmišljao, vjerojatnije mu se činilo da bi se Dželal mogao ubiti.

No, ako se pouzdamo u sjećanje profesorice Iviče-vić, tada nam se, možda, razotkrivaju razlozi

strašnoga Mersihinog čina. Dok god se nadala da će Maja biti pronađena živa, ostajala je uz Dželala. Kada je u trenutku shvatila da njezinog djeteta uistinu nema i da ga više nikada neće biti, odlučila je kazniti krivca: njega koji je iz oholosti odveo djevojčicu na testiranje za upis u školu, samo da svima pokaže koliko je njegovo dijete pametnije od drugih, a zatim ju je iz čiste objesti I upisao, iako je mogla ostati kući, čuvana, mažena i zaštićena od svake nesreće i zla. Da nije bio ohol i objestan, Maja bi bila tu, s njom. Je li zato ispila esenciju?

Sigurnog odgovora na to pitanje nema niti će ga ikada biti, ali nema ni vjerojatnije pretpostavke od one koju smo upravo izrekli i zapisali.

Samo samoubojstvo može se precizno rekonstruirati, jer ima više pouzdanih svjedoka i obilje dokumenata, postoje i policijske fotografije, koje također

kanimo objaviti uz ovu knjigu, ukoliko izdavač ishodi novac za ras-košnije izdanje. Možda će u opisanom događaju čitatelj uočiti nešto što nam upravo izmiče, i stoje izmaklo svima koji su, ozbiljno i manje ozbiljno, senzacionalistički ili uz ljudsku sućut i razumijevanje, godinama pisali o slučaju Dželala Pljevljaka i opisivah samoubojstvo njegove žene.

U Sarajevo su Mersiha i Dželal doputovali četiri dana ranije, u hladno i kišovito predvečerje 25.

listopada. Stigli su vlakom iz Ploča, na kolodvoru ih je dočekaao nastavnik fiskulture i državni prvak u karateu đorđe Lukač, muž rodice Bedrije. Golem čovjek, od skoro dva metra i sto dvadeset kilograma, vedar i čvrst u svakome pogledu, bio im je proteklih mjeseci neprestano pri ruci. Lukač je, na neki način, bio čuvar nade da će Maja biti živa i zdrava pronađena. On se s drugovima iz nekoliko sarajevskih planinarskih društava tjednima verao po Biokovu, tražio i nalazio njezine tragove, surađivao sa splitskom, makarskom i vrgoračkom milicijom, obavljao razgovore s ljudima iz Gornjih Brela i drugih biokovskih, podbiokovskih i zabiokovskih sela, lijepio Majinu fotografiju po stablima i banderama, i neumorno ih uvjeravao da ima taj osjećaj i da naprosto zna da je Maja živa, dobro je i zdravo, i svakog bje trenutka mogli pronaći. Svi će se poslije smijati dječjem nestašlu-ku, govorio im je i dva mjeseca po Majinom nestanku, mudrica je ona, tko zna gdje se skrila, koga je prevarila i uvjerala da nije to što jest, nego je ruski grof čija je dužnost daje povede u Taškent i Almu Atu. Tako je govorio, a Dželal i Mersiha su mu vjerovali.

Mersiha gaje izgrlila i izljubila, Dželal mu se, kao i svaki put, isplakao u ovratnik kaputa, a onda su sjeli u Lukačev Volkswagen passat. Vozio ih je u

Nemanjinu, broj 7, u veliki prozračni stan, na vrhu jedne lijepe, solidno sagrađene četverokatnice, u kojemu su Lukačevi živjeli sa svojim blizancima I đorđevim ocem, starim sarajevskim arhitektom Konstantinom Lukačem.

Sljedećih dana Lukač ih je vozio po sarajevskoj okolici, išli su svi zajedno na Romaniju, kod nekog travara koji je za Mersiha pripremio mast protiv psorijaze, koja se pojavila nakon Majinog

nestanka; zatim su u Trnovu, kod roditelja Bedrijinih prijatelja s posla, kupovali dvije vreće

krumpira, jednu za sebe, a druga će poštanskim kombijem stići za Pljevljacima u Basku Vodu; na veletžnici na Ilidži kupili su kupus, patlidžane, luk i paprike, da za obje obitelji ukisele zimnicu.

Bedrija i đorđe trudili su se da ih neprestano drže u pokretu, da ne stignu misliti na ono što ih je

mučilo i izjedalo. Mersiha se nekoliko puta i nasmijala. činilo se kao da je doživjela neko veliko olakšanje, oslobodila se muke i napetosti, pa sada pregledava paprike, probire ima li koja trula, divi im se i govori kako već dugo nije vidjela tako dobre paprike. Nema paprika do bugarskih ili makedonskih, govorila je, može i drugdje zemlja biti plodna, a klima blaga, ali paprike prepoznaju da nisu kod kuće. Zna se gdje je kuća od paprika: u Bugarskoj i Makedoniji, bratko! Držala je dvije paprike u rukama, stiskala ih i već se čulo kako škripe i pucaju - zdrave su, života mi moga, paprike kao jabuke, zdrave! - đorđe joj je htio reći neka prestane, ali nije, nego je šutio, neka žena misli o zimnici, a ne o životu, pa je Mersiha tako jako stisnula svoje dvije paprike, da su pukle, razletjele se po dnevnom boravku, sjeme se prosulo na sve strane, dječaci su skočili s kauča i krenuli se veseliti, i oni su htjeli da se igraju paprikama, ali Bedrija ih je zaustavila, zaprijetila im da će svakoga poslati u njegov ćošak, a Mersiha se samo

smijala kao luda, dok su joj suze tekle niz lice. Đorđe se smijao zajedno s njom. Na silu, da joj bude lakše. Smijao se i stari Košta. Dželal je otišao u zahod i dugo ga nije bilo. Bedrija je ušla u sobu s tepsijom krumpiruše i upitala gdje je on.

- Neka ga - brisala je Mersiha oči - samo ga ti pusti, doći će on kad mu bude dodijalo.

Drugi put smijala se kada je slučajno, s terase stana, gledala radnike koji su u kamion ubacivali

vreće sa smećem. Jedan povisok brko, Risto su ga zvali, podigao je jednu, vreća mu je pukla u rukama, i smeće se rasulo po cesti.

Bože, kako je to samo bilo smiješno!

Treći se put smijala dok su na televiziji gledali seriju Kamiondžije. Eksplodirala je guma na kamionu, a čkalja je razrogačenih očiju pogledao Pavla Vuisića. Glumio je čuđenje, ali je, kao i svaki put kada bi glumio čuđenje, izgledao kao jako tužan pas. Ona je pljeskala pred televizorom.

Tada je i Bedriji postalo neugodno. Dželal je opet otišao u zahod.

- Kad ga gledaš, mislio bi' da stalno ima proljev! - rekla je hladno.

Možda se još koji put nasmijala, ali s godinama se zaboravilo, ili je nelagoda bila potisnuta i zaboravljena. Neobično je da su se i ovih smjehova sjetili i da su o njima htjeli govoriti.

Navečer, 28. listopada Bedrija je predložila da se sutra kisele paprike. Njih dvije će se rano dići, u šest, kad i Đorđe ustaje, dječake vodi u vrtić a onda ide na posao; doći će i komsinica Ivanka, donijet će svoje paprike i kupus, lakše je kada se zajedno pravi zimnica, u priči vrijeme prođe brže, bolje je za ajvar kada se u većim tepsijama peče... Dječaci su se rasplakali kada su

čuli da ujutro moraju u vrtić, bili su im obećali da će ostati kod kuće dok god su Mersiha i Dželal

u gostima, pa ih je đorđe uplakane i cendrave odnio na spavanje. Tražili su čika Dželu da im priča priču, ali njega nije bilo. Bio je u zahodu.

Kada su njih dvije ostale same, Mersiha je odjednom, iz čista mira, rekla da više nema snage.

Bedrija je pomislila da joj govori kako je pospana, raspredit će joj krevet da se ne muči.

- Nije to, probudit ću se s manje snage nego što je imam kad legnem - nasmiješila se - tako je

svakoga jutra. Samo se jednom više neću dići.

- Svakome je tako. Svi se jednom nećemo dići - Bedrija je uporno pokušavala na dobro okrenuti priču.

- U pravu si. Tu si stvarno u pravu.

Bio je to, kako se oboje sjećaju, posljednji njihov razgovor s Mersihom.

Ujutro su se digli prije

nego stoje svanulo. đorđe je na svakome ramenu nosio po jednog dječaka.

Tulili su - neću u vrtić!

- Neću u vrtić! - i udarali ga po glavi, a on im je pjevao neku pjesmicu, tvrdio je daje bila ona od

Teške industrije: „Život je maskenbal, maskenbal sivi, pod tuđom maskom lakše se živi...". Uzalud smo ga pokušavali razuvjeriti i govorili mu da ta pjesma 1973. još nije ni postojala, Duško Trifunović tek će napisati tekst, a još će nekoliko godina proći do melodije. Koliko god to bilo nemoguće, đorđe Lukač danas je siguran kako je u zoru 29. listopada 1973. pjevao: „Život je maskenbal..."

Govorili smo da to zapravo i nije važno, jer jutarnja pjesmica za uplakane dječake bez utjecaja je na nasu priču i na sudbinu Mersihe Pljevljak. Pokazivali smo mu isječke iz novina koji su potvrđivali kada je pjesma prvi puta izvedena, čak smo telefonski kontaktirali samog Duška Trifunovića, pa mu je i on rekao da griješi, osim ako nije odsanjao i potom otpjevao pjesmu koju će mu on zatim ukrasti, ali i to je bilo uzalud. Bez Maskenbala dođe se nije sjećao tog dana.

Komšinica Ivanka došla je oko pola osam, s kćerima Vesnom i Fionom. Donijele su dvije vreće paprika, patlidžane i kupus. Štednjak je već bio uključen, u pećnici su se pekly roge za ajvar, već su bile oprane tegle za kisele paprike, šarenu salatu i paprike punjene kupusom. Bedrija se sjeća da su cure neprestano brbljale o nekom tamburašu Denisu u kojeg su obje bile zaljubljene pa su prijetile majci da će se za njega udati.

- Hoće li se samo jedna udati ili obje? - ljutito im je uzvraćala.

- Obje smo zaljubljene!

- Dijelit ćemo ga sestrijski. Parnim danom jedna, neparnim druga.

- Kao auti u vrijeme Milke Planine!

- A ti ćeš imati jednoga zeta za obje. To će biti dobra ušteda - začikavale su je kćeri, očito sretne što ima publike da ih sluša.

Ivanka je bila udovica u crnini, oko vrata je nosila zlatni lančić s križem i radila je kao čistačica u

osnovnoj školi. Kćeri su joj bile gimnazijalke, plesale su u kulturno-umjetničkom društvu, gdje su se i zaljubile u tamburaša.

To se neće izgovoriti, iako su svi znali - i svi su znali da svi znaju - ali Denis je bio musliman, i to je ono zbog čega se Ivanka rogušila kad su joj prijetile udajom.

Bedriji to nije smetalo, kao ni đorđu. Posjećivali su se i pazili s Ivankom, Bedrijajoj je darivala

svoje izno-šene i demodirane stvari, znali su da će im se uvijek naći pri ruci ako se, ne daj Bože,

jedno od njih razboli ili ako bude trebalo blizance pričuvati. Krvi će im ispod vrata dotočiti, kako bi se slikovito reklo u narodu, i nije ih bilo briga što je njoj spram mrtve glave da joj se kći uda za muslimana. To nije imalo veze ni s dobrim komšilukom, ni s prijateljstvima, nego je bilo slatka mala mana, tema bračnih razgovora i bezazlenih tračeva pred spavanje, i ništa drugo.

Bedrija se zabavljala i trudila se da upamti svaku riječ u prepirci majke s kćerima, da bi sve mogla đorđu prepričati. Djevojke su znale da ona u tome uživa, pa su majku još više podjarivale. Ivanka je sjedila na tronošcu nasred kuhinje, okružena brdom zelenih i crvenih paprika. Vješto je, oštrim i energičnim pokretima, malim nožićem čupala peteljke i ubacivala paprike u lonac. Bila je bijesna, pa se činilo kao da kolje paprike. Svaka je paprika bila tamburaš Denis.

Mersihe kao da više nije bilo tu. Toliko je postala neprisutna da Bedrija nije primjećivala kada bi

izašla. Poslije je danima i mjesecima mislila o njoj, s Ivankom i njezinim kćerima po stotinu je puta prepričavala to jutro, ne bi li se sjetila svakoga Mersihinog koraka, ali je uzalud pokušavala u sjećanje dozvati njezine riječi ili nešto što bi djelovalo kao njezin oproštaj sa svijetom:

- Je li šutjela?

- Bogami, nije. čulo bi se i da je šutjela. Ne može žena satima da šuti, a da se ne čuje.

- Onda je sigurno nešto pričala. Staje pričala?

- Kako mi se čini nije pričala. Daje šta pričala, i to bi se čulo i upamtilo. Ako ja ne bih, upamtile bi, sigurno, Vesna i Fiona. One svakog vraga znaju i upamte. Meni kažu šta sam prije mjesec dana u prolazu rekla komšinici, a kamoli se ne bi sjetile staje nesretna Mersa govorila.

- Ako nije pričala, onda je sigurno šutjela.

- Staje tebi, bona? Gdje si ti to bila? Ili si se, jadna, ušokirala, pa ne znaš kako je bilo. Daje šutjela, čuli bismo je svi pa bi je već neko upitao zašto šuti, je li tako?

- Tako je.

- Ti bije prva pitala.

- Bogami je tako. Nego šta nego bije pitala. Pitam i tebe ako šutiš, a kako ne bi nju.

- Eto, vidiš.

- Dobro, a kako se onda ne sjećaš staje pričala?

- A kako se ti ne sjećaš?

- Mora da onda i nije pričala.

- Bit će da nije. Ali nije ni šutjela.

Ovakav se razgovor ponavljao svakoga jutra, kad god bi Bedrija i Ivanka pile kavu, i svakoga popodneva, kada bijedna drugoj došle da malo dahnu dušom, i trajalo je tako mjesecima, sve dok se polako nije počelo zaboravljati, dok malo nije minula tuga, a Bedrija se prestala moriti pokušajima da se sjeti posljednjih rođičinih riječi, u kojima je, sigurno, bila upisana neka poruka, ili neki poziv upomoć, koji one, zbog svoje brbljivosti, lakomislenosti i bezosjećajnosti, nisu čule.

Zauvijek će Bedrija sebe optuživati daju je Mersiha nekako bez glasa, možda i šutnjom molila da

joj pomogne, a ona je nije čula i nije ništa osjetila, nego je nastavila guliti paprike i ribati kupus. Optuživala se da joj je bilo važnije da se uvuče u

Ivankine misli i kroz njih razotkrije tu strašnu ženu, najbolju svoju komšinicu i prijate ljicu, kako malim nožićem za čišćenje paprika u svojim snovima kolje baliju tamburaša, u kojeg su se zaljubile obje njezine čiste kćeri.

Dželal se oko pola devet digao iz postelje.

Stajao je nasred kuhinje, raščupan i bunovan, i gledao Mersihu koja je iz tepsije upravo vadila

pečene paprike, grabila ih onako vrele golim rukama i odmah ubacivala u mašinu za mljevenje

mesa. Sigurno su tada nešto jedno drugome rekli.

Oko podne Ivanka i njezine kćeri pošle su kući, uz dogovor da će se vratiti poslije ručka, kada na

red dolazi kiseljenje paprika. Tegle su bile napunjene ajvarom, lijevih dvanaest s ljućim i desnih

dvanaest sa slađim -da se zna koja je koja. Bedrija ih je poslagala u pećnicu, zagrijala na minimalnu temperaturu, da ajvar unutra odstoji i tako se konzervira. Sve je išlo po ljudskom i Božjem redu I tabijatu - kako su to govorile stare žene, i činilo se da više ništa loše ne može da se dogodi. Ako se čovjek dovoljno rano digne, ako je paprike kupio kod Makedonaca, a ne kod preprodavača koji se prave da su iz Makedonije pa imitiraju makedonski jezik, ali manje vješto nego Stojke mala Maja imitirala ruski; ako je još i dobra godina pa se roge izduže poput damskih cipelica, onako crvenozelene i tamne, svaka ljutne kada je gricneš, a sve, onako na gomili, već mirišu na ajvar; ako je dobar štednjak, Gorenje ili Sloboda Cačak, pa ako je bilo sreće da dopadne i dobra pećnica o kojoj onda priča cijeli komšiluk - a svaka je deseta takva I nikakvim se novcem ne može platiti; ako se paprike dobro očiste da u njima ne oстане sjemena, jer nije dobar

ajvar u kojem ima sjemenja - lako se kvari i grkne; ako su patlidžani kakvi trebaju biti, a

najbolji su u Opuzenke Mire, koja na pijacu Markale dolazi ponedjeljkom, petkom i subotom, samo što ih ona zove balancane pa ih i kupac treba tako zvati jer će ga inače ispraviti i u inat će mu dati lošije komade; ako se, dakle, u Mire kupe balancane i izrežu se isto jutro, a ne da bude manje posla - večer ranije, jer tada potamne, grknu i počinju truliti; ako se ne stavi više od dva balancana na tepsiju roga, jer previše patlidžana kvari ajvar, a ajvar bez patlidžana je kao turšija bez krastavaca; ako se paprike samelju čim se ispeku i ne čeka se sutradan, jer čim odstoje paprike otvrdnu, počinju trnuti i gubiti na silini; ako se u smjesu doda pet-šest feferona za ljuti, a dva za slatki ajvar, pa još ako su feferoni s juga Srbije, od Gliše Pandurevića, Piroćanca koji na Markale dolazi samo dvaput mjesečno, kada ide u obilazak sina Simeona, koji radi kao doktor na ginekologiji, pa donosi da proda nekoliko vijenaca feferona, svinjsku pečenicu i slani sir - tek da namiri put; ako su tegle savršeno čiste i ako ajvar nasipa mirna ženska ruka, tako da se nimalo ne prelije; ako u kuhinji nema zlih misli, strepnje i straha; ako je ajvar spravljan s vjerom i nadom da ćemo i sljedeće godine ovako, u prijateljstvu i komšiluku; ako je u blago zagrijanoj pećnici u teglama odstajao ne manje od dva sata, a zatim je izvađen i poslagan u špajzi, na gornjoj stalaži - a stalaža mora biti od drveta, ručne izrade i starija od petnaest godina; ako na stalaži uhvati prvu jesenju i zimsku prašinu i bude otvoren tek pred Novu godinu, ajvar će biti pravi i pričat će se o njemu i kada više ne bude onih koji su ga ispekli.

Bedrija je, po vlastitome svjedočenju, bila euforična kao i svaki put kad bi se pripremala zimnica. Neprestano je brbljala, nasmijavala svojom ajvarskom teorijom Ivanku i djecu, zadržavala ih na izlaznim vratima da im o ajvaru kaže još i ovo, a u jednome trenutku Mersihaje samo rekla da joj

nije dobro, daje izgleda „dobila“ i da ide malo leći. Poslije su se pokušavale prisjetiti njezinih riječi, ali nijedna od četiri žene nije ih se točno sjećala, nisu pamtile boju njezina glasa, korake prema izlazu, ni lice na rastanku. Sjećale su se samo daje

Mersiha „dobila“ i daje pošla leći.

Bedrija je prala suđe, a Dželai je sjedio za kuhinjskim stolom i čistio orahe za baklavu. Ne treba,

bolan, ja ću. Neka, neka, ti si se naradila, a još ćeš, akobogda. Osim toga, mene ovo smiruje. Zašto si nemiran? Nisam, nego takvo je vrijeme... ćaskali su neko vrijeme, sve dok jedno drugome nisu načinili šutnju. Ona je čeličnom vunom ribala tepsiju i mislila svoje, a on je krčkao orahe drobilicom, pažljivo ih čistio, da ne zaostane negdje komadićak kore, pa da poslije netko ne slomi zub na baklavi. Zatim je čistila kuhinju, mela ostatke paprika i patlidžana, mokrom je krpom brisala pod i zidne pločice, provjeravala ajvar u pećnici. On je i dalje krčkao i trijebio orahe, pa ih je nakon nekog vremena već bilo za tri tepsije baklave.

Šutjeli su.

Bedrija ne zna o čemu je Dželal sve to vrijeme mislio, ali ona nije nijednom pomislila na Mersihu, zašto je nema tako dugo. Da jest, sigurno bi otišla u sobu i provjerila je li bol uminula, treba li joj vode ili aspirin, Baverov aspirin, ona gaje pila prije nego stoje rodila dječake, kad god bi je u menstruaciji zaboljelo, ali otkako je rodila, hvala ti Bože, kao daje više i ne dobiva; da ne prokrvari, ne bi više ni znala za menstruaciju...

Zanijela bi se tako Bedrija u svome svjedočenju, pa ne bi ni primijetila kako se počinjemo crvenjeti, što od srama i nelagode, a što od nervoze, jer nam priča nešto što nema veze ni sa sudbinom Mersihe Pljevljak, ni sa slučajem njezinog muža. Ali i to valja udjenuti u priču o Mersihinom posljednjem danu, jer su sve te digresije I rukavci, koji bi tko zna gdje završili kada

bismo imali vremena, a ovo istraživanje stranica, služili samo tome da odlože ono stoje u priči neminovno, jer je najavljeno i jer se odavno dogodilo.

Bedrijino naivno i bezazleno varakanje sa sudbinom samo pokazuje koliki je bio njezin, ali i đorđev užas zbog onoga što je Mersiha učinila. I nakon toliko godina, ona pokušava ispričati priču tako da nikada ne dođe do strašnoga kraja, nego da u beskraj traje i da svi budu živi i zdravi, makar i nesretni.

Dželal je i dalje krčkao orahe kada je ona otišla da probudi rodicu.

Bilo je 14 i 30, komšinice još nisu došle da nastave s poslom.

Bedrija ne zna zašto ju je baš tada išla probuditi. Sigurno joj je nešto htjela ispričati, nečim ju je

željela nasmijati, možda je pomislila kako je već predugo sama sa svojim mislima, ali toga se poslije više nije sjećala.

Kada je zakoračila u sobu, zapahnuoju je neobičan miris.

Kao da je netko ostavio danima nošene čarape pokraj tegle s kiselim paprikama. Vonjalo je na

esenciju i na trulež. Mersiha je ležala na krevetu, lice joj je bilo izobličeno od bola, usne su joj bile spaljene, kao da joj je umjesto usta na licu zijevnula rupa od granate. (Ovu je sliku Bedrija upotrijebila dok su ekranom promicale slike srušenog Vukovara. Bila je jesen 1991, dom Lukačevih u Nemanjinoj ulici broj 7 vonjao je na esenciju, opet su se kiselile paprike, a na rastanku nam je domaćica za uspomenu poklonila teglu ajvara. Ljutog.)

Nije disala, bila je mrtva, ali ruke su joj bile tople, a čelo vrelo i oznojeno.

Bedrija je zastala, nije

kriknula, nije zvala Dželala, ni istrčala iz sobe.

Smrt počinje kada drugi saznaju za nju. Dok god samo ona zna, to je nešto stoje između njih dvije, ženska tajna i sramota, kao kad dobiješ menstruaciju... Dok god samo ona zna, Mersiha je još živa. Dok je sve sporo i svakodnevno, dok god se čuje kako on u susjednoj sobi krčka orahe, živa je. čim umre, sve će se užasno ubrzati.

Mersiha Pljevljak pokopana je u Sarajevu. Dženazu je vodio mladi hodža Kasim Bajrambašić. ijevim su je rukama u raku spustili Dželal i trojica nepoznatih ljudi. đorđe je poželio da on bude među njima, ali je hodža rekao da ne bi bilo po propisu, jer nije izgovorio šehadu i primio islam.

Tako je ostao izvan rake, uspravan, dok su svi oko njega čučali i šaputali nerazumljive arapske riječi. Gore iznad njih bio je usamljen pa je zaplakao.

Iako nije sebe osuđivala što nije previše odgovarala Dželala Pljevljaka od Majinog upisa u školu,

nego mu je samo nabrojala ono što djevojčica gubi i što dobiva ako se upiše godinu ranije, doktorici Gordani Iviče-vić nije bilo svejedno kada je shvatila da bi niz nesreća možda bio izbjegnuto, samo daje bila upornija. Dugo je mislila o tome i pokušavala srediti stvari sa sobom.

Što ona, zapravo, misli, i stoje tada mislila, o ranijem upisu djeteta u školu?

Ako je protiv toga,

onda nema ni njezine krivnje. Ako je za, onda je i ona doprinijela umnožavanju ljudske patnje. Tako je mislila pred san, i u snovima, onda kada čovjek nije hladan i racionalan i kada mu je bliža svaka vlastita krivnja i kazna za nju.

Svakoje sjećanje, kao i svaka napisana i nenapisana ljudska povijest, prije nalik snu, nego sjenama nečega što se u stvarnosti dogodilo. Tako je i s ovom poviješću Dželala Pljevljaka i sa sjećanjem na aferu koja je obilježila

naše posljednje predratne godine. Dok bilježimo, hvata nas zebnja da se sve dogodilo drukčije nego što smo napisali, da je bilo suprotno, crno je bilo bijelo, noć je bila dan, a svakoje sjećanje samo san usred agonije.

U ponedjeljak, 6. rujna 1972. Maja Pljevljak krenula je u školu.

U prvome ih je razredu bilo dvanaestero, osam djevojčica i četiri dječaka. Njih trojica, Rastko, đorđe i Dženan, bili su djeca oficira: Rastko i đorđe blizanci majora Ljotića, a Dženan sin poručnika intendature Alije Hasanagića.

Mladaj učiteljici Dini Kolobarić - koja je lani završila Pedagošku akademiju u Sarajevu, ljetos se, kao turistkinja na kampiranju u vojnome kampu zaljubila u mjesnoga ribara Marijana Andrijaševića, prijavila na konkurs, zaposlila se u školi i ostala u Baškoj Vodi -ovo je bio prvi posao u životu i prva djeca za koju preuzima odgovornost.

Kasnije će se upravo ovaj detalj, uglavnom bez valjanog razloga i opravdanja, spominjati kao jedna u nizu fatalnih okolnosti u nestanku Maje Pljevljak. Daje učiteljica bila starija i iskusnija, pisalo se krajem osamdesetih, bila bi u stanju držati na oku svih svojih dvana-estero da ka.

No, u ono vrijeme, s proljeća 1973, Dinu Kolobarić se u Oslobođenju i Slobodnoj Dalmaciji optuživalo za puno gore stvari. U nizu članaka tiskanih između 12. i 19. travnja te godine novinari J. Celar i Galiba Osman-pašić-Zekić danima su u svojim listovima iznosili sumnje daje Dina Kolobarić sudjelovala u otmici i ubojstvu Maje Pljevljak. Ona ih je tužila preko beogradskoga odvjetnika Jovana Barovića, ali je zatim, navodno zbog intervencije iz sarajevskoga partijskog komiteta, povukla tužbu. Ubrzo nakon toga u Sekretarijatu za unutrašnje poslove u Sarajevu izdan joj je pasoš, otputovala je na Novi Zeland, naselila se u Wellingtonu i dvije godine kasnije zatražila otpust iz jugoslavenskoga državljanstva.

Većina novinara koji su se bavili životopisom Džela-la Pljevljaka vjerojatno je pokušala stupiti u

kontakt s Dinom Kolobarić, stoje vidljivo i iz niza reportaža, feljtona i intervjua s Novog Zelanda, objavljivanih krajem osamdesetih („Dalmatinka Zora, maorska princeza“, Vjesnik 14. siječanj 1988, „Raj je na kraju i na početku svijeta“, Svijet, 21. travanj 1988, „Sunce, more i pokoji grob“, Start, 3. studeni 1988...). Tim člancima na različite teme, od izvještaja s utakmica novozelandskog ragbija i hokeja na travi, do sentimentalnih pripovijesti o pečalbarima s makarskoga primorja i diletantskih analiza maorske kuhinje, novinari su opravdavali dugo i skupo putovanje na kojem nisu obavili onaj posao zbog kojega su ih urednici poslali na put, nisu susreli Dinu Kolobarić i razgovarali s njom.

Do osnovnih informacija o Dini Kolobarić lako je doći. četrdesetak joj je godina, živi na eksperimentalnoj ekološkoj farmi pokraj gradića New Glasgowa, s prijateljicom Myrom Aghar,

biologinjom i feministkinjom, kćeri medijskoga magnata Ali Aghara, jednoga od najbogatijih Indijaca. U nekoj su vrsti javno obznanjenog lezbijskoga braka, sa stotinjak posilnih muškaraca, uglavnom ratnih veterana iz ratova u Indokini i Afganistanu, koji dvadeset četiri sata dnevno čuvaju farmu od neželjenih posjetitelja i motiv su neobičnih erotskih fantazija novinara koji su pisali o Myri i Dini.

U Velingtonu Myra Aghar upravlja zakladom kojoj su dale ime Aleksandre Kolontaj i bavi se

zbrinjavanjem izbjeglica na Novom Zelandu i Australiji, isključivo ženskih homoseksualnih parova, ugroženih ratom ili državnom represijom. Navodno je na taj način zbrinuto osam tisuća žena. Dina Kolobarić povremeno daje intervjue za zapadne medije, tako da njezino lice nije sasvim nepoznato, ali za jugoslavenske je novine odbila govoriti. Preko

tajnica je poručivala kako ne želi da zna za tu manijakalnu homofobnu zemlju, njezino jednonogo božanstvo s Dedinja i njezine diluvijalne narode čija se kulturološka razlika sastoji u tome nabijaju li o slavama svinje ili ovce na ražanj, ali se nada da će se u predstojećem krvavome ratu narodi i narodnosti Jugoslavije pročistiti od grijeha pa je spremna da i iz te zemlje udomi sestre koje budu bježale pred heteroseksualnim tenkovima i falusoidnim topovima i mitraljezima.

Uglavnom, Dina Kolobarić nije se sjećala djevojčice Maje Pljevljak. Ili je se nije željela sjetiti. Njezina povijest razlikuje se danas od one koju pokušavamo zapisati, tako da nam neće biti od pomoći, a mogla je puno toga znati i reći.

Kada smo jednom nazvali njezin telefonski broj (koji nije skriven i nalazi se u telefonskom imeniku okruga Velington), znajući da od toga nema koristi, ali dužnost nam je ispunjavati formu, muški glas rekao je da gospođa Dina spava i da se za nas neće nikada probuditi. Kad smo mu u šali spomenuli princa koji bje mogao, kao Trnoružicu, probuditi, nasmijao se i rekao daje već odavno kasno za prinčeve.

Učiteljica je odredila da Maja sjedi u drugoj klupi do prozora, uz Asju Kostanić, kćer ribara i

domaćice, koja dvadeset godina kasnije radi kao konobarica u jednome zagrebačkom kafiću. Maje se mutno sjeća, jer je samo dva mjeseca išla s njom u razred, a onda se razboljela (mums i potom teška upala srčanog mišića) i više se nije vraćala do kraja školske godine:

- Maja Pljevljak imala je lijep rukopis. To pamtim: ruku i u ruci olovku, čiji je vrh uvijek bio oštar kao igla, kako polako prelazi preko papira, ostavlja za sobom tanke i ravne kose crte, slijeva nadesno jedan red, a zatim zdesna nalijevo drugi, i tako do dna stranice. Mirno i sasvim polako, uspavljujuće. Tako je lijepo is-crtavala kose crte, daje stranica na kraju izgledala kao pod

s parketom u nekoj gospodskoj kući. Majino sam lice zaboravila, jedva ga se sjetim kad gledam jednu od one tri-četiri fotografije koje su godinama izlazile u novinama. Ili ova slika koju mi vi

pokazujete, a koja je za mene sasvim nova. Da mi niste rekli, ja ne bih ni znala da je na ovoj slici

Maja Pljevljak, ne bih je prepoznala. Eto, kako se slabo sjećam njezinog lica. Ne pamtim njezin hod i pokrete, ne znam kako je mirisala, zaboravila sam boju njezina glasa, čini mi se daje bila malo niža od mene... Ali tu ruku ne zaboravljam. Gledam je dok ostavlja savršeno pravilne crte

po papiru. Divila sam joj se, a poslije sam bila ljubomorna. Njezina teka bila je uredna, na mojoj su se stalno stvarale uši. Vrh moje olovke se lomio, njoj se to nikada nije događalo. Mislila sam da joj tata i mama kupuju nekakve skuplje olovke i teke. Kada smo učili pisati slovo B, ona je otprve savršeno nacrtala dva polukruga na uspravnoj crti. Meni to do danas ne polazi za rukom. Ja sam živa, a nje više nema, nestala je, ali se i dvadeset godina kasnije o Maji Pljevljak govori. Mene se nitko ne sjeća, premda, eto, dišem. Kad god napišem slovo B, ja se sjetim Maje Pljevljak, a pišem ga čim se blagajna pokvari pa gostima moramo izdavati parergon račune. Kada se to dogodi, doma se vraćam utučena. Plačem da bih lakše zaspala. Zaboravila sam Maju Pljevljak, ali se sjećam njezinog B. I onda mi se čini da sam zbog nje postala samo konobarica. Nisam se usuđivala pokušavati nešto više. Ubila me u pojam, tako je lijepo pisala - govorila je jednoga popodneva, u rano proljeće 1992, u zagrebačkom buffetu Zadar, zagrebačka konobarica Asja Mehmedagić, rođena Kostanić.

Sredinom studenoga, dok je razred učio kako se piše veliko i malo slovo R, Maja Pljevljak dobila je zauške, jednu od rijetkih dječjih bolesti koju još nije prebo-ljela. Mums joj je prenijela drugarica iz klupe, koja je u to

vrijeme ležala na infektivnom odjeljenju splitske bolnice s nedijagnosticiranom upalom miokarda.

Kod Maje se bolest nije manifestirala tako burno, ležala je doma u postelji, čitala čudnovate zgođe šegrta Hlapića, putopise Tibora Sekelja i Ttvainovog Toma Sawyera. Kada joj je razredna

delegacija došla u posjetu, Maja im je saopćila kako joj je bolest pomogla da konačno odluči što će raditi kada odraste: bit će avanturistkinja poput Tibora Sekelja, penjat će se po planinama i

istraživati prašume Amazonije. Ili će biti pedijatrica. Možda ipak pedijatrica, jer je preboljela sve

dječje bolesti, pa se ne može ponovo zaraziti.

Učiteljica Dina je, sjeća se učenik Jurica Ban, Maji-nim roditeljima na odlasku rekla da djevojčica, možda, čita preteške knjige za svoju dob, i da bi trebali pripaziti.

Kako stoji u razrednome dnevniku prvoga razreda Osnovne škole kurir Nikša Radičević-Mrvica, za godinu 1972./73, Maja Pljevljak na polugodištu je imala zaključene sve petice, a jedinu četvorku uopće dobila je početkom studenoga, na kontrolnom iz matematike. Bila je najbolja učenica u razredu, uredna i neobično pažljiva, u svemu ispred svoje generacije. Na satovima hrvatskog ili srpskog, te poznavanja prirode i društva, morala se dosađivati, jer je cjelokupno gradivo znala odranije, i prije polaska u školu, ali se to na njezinom ponašanju nije primjećivalo. Bila je neobična djevojčica, satima je mogla slušati druge, a da ne osjeti potrebu da išta kaže.

Njezin je pogled kod većine odraslih morao stvarati nelagodu, smatra profesorica Ivičević, jer bi

vam se činilo da vas to dijete sve vrijeme procjenjuje. Ljudi u pravilu ne vole kad ih netko, zapravo je i svejedno tko, gleda tako, jer ih čini nesigurnima, ne znaju što misli dok ih tako gleda i šuti. Mladoj učiteljici

Dini Kolobarić, misli profesorica Ivičević, nije bilo ugodno imati takvu učenicu u razredu.

O tome kako je u domu Pljevljakovih protjecala Ma-jina prva školska godina zapravo se ništa i ne zna. Kum Josip Kordić, koji je općenito jedan od rijetkih potpuno pouzdanih svjedoka njihove porodične povijesti, živio je u čapljini i imao je svojih briga, njegova veza s Bernardom neumitno se bližila kraju iako su za jesen ugovorili svadbu, tako da se Dželalu i Mersihi javljao tek jednom mjesečno, uglavnom telefonom i reda radi, da ga ne zaborave ili da se ne naljute. Upitao bi kako je Majina škola, a odgovori su bili tako obični da ih se ne sjeća.

Drugih svjedoka nema. Pljevljakovi su se u Baškoj Vodi s malo kime družili, nisu se posjećivali sa susjedima, a Dželal je izbjegavao oficire i njihove obitelji. Prije nego što se u svojoj mucu sasvim zbliži s generalom Musadikom Karamujićem, neće imati prijatelja u Baškoj Vodi, pa čak ni nekoga s kime bi popio kavu i popričao.

Nešto se dogodilo kada su se odselili iz čapljine, Mersiha i Dželal su se osamili, i od druželjubivih ljudi pretvorili u zatvoren i distanciran par, na kakve se u malim mjestima, i u vojničkim porodicama, gleda sa sumnjom i podozrenjem. Ne zna se što ih je do toga dovelo, je li postojao neki sukob s pretpostavljenima u Baškoj Vodi, svađa koje se više nitko ne sjeća ili akteri o njoj ne žele govoriti? Ilije smrt pukovnika Zlatarića Dželala navela da se počne drukčije ponašati? Ili se, možda, nije dogodilo ništa, možda je samo vrijeme bilo prekratko da njih dvoje steknu nove prijatelje.

Školska godina bližila se kraju, a o Majinome učenju, o njezinome životu i osjećajima, o tome što je mislila kada bi zastala usred borove šume blizu kuće u kojoj su stanovali, na mjestu gdje je u ono vrijeme bio kamp, pa pogledala prema pučini i otocima u magli do kojih nikada nije stigla, a otac

joj je obećao - priča netko iz njezina razreda - da će je odvesti na Brač i Hvar, čim svrši školska godina; o tome što je mislila kada bi se sama vraćala iz škole, je lije hvatao strah usred šume u kojoj bi ljeti kampirali stranci i je li se na tom mjestu ugasio njezin život, kao što je - na užas mještana - govorio Mićo Arambašić-Slišković, čuveni pretkazatelj budućnosti, koji je maršalu Titu pretkazao da će umrijeti jednonog, a Džemala je Bijedića upozoravao neka se čuva ptica i aviona; ni o tome je li bila sretna tog proljeća 1973, kada se zima odužila kao malokad, zapuhalo je, kažu oni što sve pamte, čak sedamnaest marčanih bura, a cijeli je travanj puhala orkanska jugovina i otpuhala cvat svake voćke s onu stranu Biokova, tako da se u svibanj ušlo sa znanjem da će ove godine voće slabo roditi i s umorom u kostima, koji je osjećalo I staro i mlado; o tome stoje između tih bura i juga radila Maja Pljevljak, čemu se radovala i s kime se družila, znalo se, dakle, samo ono što piše u slučajno sačuvanom zdravstvenom kartonu s očnog

odjeljenja Doma zdravlja u Makarskoj, iz kojega se vidi daje djevojčica od jeseni 1972. do ožujka 1973. jednom mjesečno dolazila na preglede, liječeći se od strabizma, a da su je tokom ožujka svakodnevno vodili na vježbe očiju, kada bi gledala kroz dva okulara, i s pokretnom ručicom nastojala uvesti papagaja u kavez; i na kraju, znalo se o njoj još i iz školskog imenika za prvi razred, u kojem je s urednošću i ispravnošću anđela sa sličice koja visi u svjetlarniku župnoga dvora, nizala sve same petice.

Sve što se o njezinom posljednjem proljeću zna, u ovu jednu je rečenicu moglo stati.

Na Dan mladosti, 25. svibnja 1973. u Osnovnoj školi kurir Nikša Radičević-Mrvica nije bilo nastave. Po učenike prvoga razreda došao je autobus, da ih vozi u Podgoru, gdje će zajedno s

prvačićima iz svih osnovnih škola makarskoga primorja, ispod spomenika ranjenom galebu, koji je komemorirao mjesto osnivanja Jugoslavenske ratne mornarice, polagati pionirsku zakletvu. Maja je i na tako kratkim relacijama - od Baške Vode do Podgore jedva da ima dvadesetak minuta vožnje - patila od mučnine, pa joj je majka pred ulazak u autobus dala tabletu dramaminea, čarobnog lijeka, koji se u apotekama pojavio jedva koji mjesec ranije i uskoro će postati vrlo popularan među djecom i roditeljima. S dramamineom - čiji se naziv izgovarao s obaveznim e na kraju - iščezavat će crne najlonske vrećice, iz autobusa će se izgubiti karakteristični vonj stomačne kiseline i poluprobavljene hrane, sve dok se jednoga dana i ne zaboravi da su barem polovini odraslih Jugoslavena i skoro svoj djeci autobusi nekad bili mjesto najgore muke i povraćanja.

Ali kako u to vrijeme dramamine još nije bio raširen i poznat poput Pez bombona ili Baverovih

aspirina, a neki su roditelji vidjeli da Mersiha iz neke čudne kutije vadi tabletu i gura je djevojčici u usta, iz toga se isplela ružna priča, koja će se mjesecima širiti Baskom Vodom i okolnim mjestima, a zatim će se godinama dopričavati i oblikovati, o majci koja je drogirala i ubila svoju kćer, ali tako da sve izgleda kao daje djevojčica nestala. Kako se priča prenosila, a novinari sve češće dolazili u mjesto i pisali o zagonetnom nestanku koji je postao jedna od većih misterija žurnalističkih crnih kronika i dosjea Sekretarijata za unutrašnje poslove, tako se zla mater pretvorila u nečistu bosansku Turkinju, koja je došla u naše malo mjesto da ga ocrni pred svijetom, kompromitira njegovu partizansku povijest i dobre veze naroda s armijom, te stoje najgore, da odbije turiste od dolaska u Basku Vodu, jer u Baškoj Vodi, eto, nestaju djeca.

Mersiha Pljevljak postala je lice iz bajke i narodne priče, koje sa stvarnom osobom više nije imalo nikakve veze. Bez obzira na to što su je nekada

poznavali, pozdravljali su se s njom kada biste sreli u dućanu ili na ribarnici, ljudi su o njoj pričali kao o nekoj aveti, koja je iz priče u priču mijenjala obličja - pa je bila čas otrovna fatalna plavuša iz stripova o američkim detektivima, čas mršava vještica s bradavicom nasred nosa iz Pepeljuge Walta Disneva ili čudovište iz američkih filmova strave i užasa, koje će u jednome zalogaju progutati ubavo seoce na obali južnoga mora tako da su pričajući te svoje priče Mersihu uspjeli vrlo temeljito zaboraviti.

Ne čini se da su ove pripovijesti nastajale iz neke velike zlobe, još manje zato što bi Pljevljakovi

prethodno bili omrznuti u Baškoj Vodi. Izmišljane su uglavnom zimi, od duga vremena, čamotinje i samoće, u konobama, uz plinske grijalice ili noću ispod debelih perina, kada bi danima padala kiša, smjenjivali se bure i juga, a nikoga da dođe u mjesto da utješi ljude, kaže im kako svijet nije na njih zaboravio, opet će doći ljeto, a s ljetom će se vratiti turisti, misli i snove više neće naseljavati aveti I prikaze tuđih nesreća, niti će biti vremena, ružnoga vremena, da se o njima misli. Na kraju, svijet se više neće ni sjećati daje sve počelo sjednom tabletom dramaminea.

Autobus je krenuo prema Podgori oko 9 i 30. Svečanost polaganja zakletve trebala je početi točno u podne, a dolazak je najavila i reporterska ekipa Televizije Zagreb. Sve ih je o tome obavijestio direktor škole Ivan Franičević, pa su djeca bila uzbuđena jer će se večeras vidjeti u televizijskom dnevniku. Grajalalo se koga roditelji tjeraju na spavanje nakon crtanog filma, a tko smije ostati ispred televizora i gledati dnevnik u osam. Učiteljica ih je smirivala, ali je i ona bila sasvim izvan sebe. Prvi je put vodila razred na polaganje pionirske zakletve, pa joj se, vjerojatno, činilo da će i sama polagati nekakvu zakletvu.

Provjeravala je jesu li dječacima košulje uredno zataknete u hlače, nekoj je djevojčici popravljala

gumice na kikama, trčala je do zbornice i tražila po ladicama zvijezde petokrake, jer ili pola razreda nije imalo na kapama, ili su ih izgubili ili ih nisu ni dobili...

Svi su bili tako uzbuđeni da se poslije nitko neće sjećati stoje u tim trenucima radila Maja Pljevljak.

Upamćena je samo tableta dramaminea, ona koja će pokrenuti jedan zlokobni mit, dok je majka

Mersiha stavlja u njezina usta.

U autobusu su se sve do Podgore pjevale dvije pjesme koje su naučili pripremajući se za zakletvu. Po Šumama i gorama i Oj Mosore, Mosore. Prva je još nekako i tekla, dok je druga zvučala poput veselog revanja krda mladih magaraca. Učiteljica je bila izvan sebe, jer su iz Makarske u zadnji čas javili da će, prema nekakvom protokolu, nakon zakletve biti održana svečanost, u najvećoj mjeri spontana, đaci će pjevati gostima, borcima narodnooslobodilačkog rata iz podbiokovskog kraja i, naravno, televizijskoj ekipi. Učitelji se trebaju pobrinuti da sve dobro prođe, da pjevaju samo ona djeca koja imaju sluha, a druga neka zijevaju, i pjesma će zvučati skladno.

Dok je tako stajala nasred autobusa i dirigirala, svaki čas urlajući na neko dijete, koje se zbog toga nije ni najmanje uznemiravalo, učiteljici Dini Kolobarić učinilo se da nitko od njezinih đaka nema sluha.

Direktor Franičević smijao joj se s prvoga sjedala, pokušavao je utješiti, govoreći joj naglas, pred

učenicima, da ni dalmatinski partizani nisu ništa bolje otpjevali Oj Mosore, Mosore, kad su tu pjesmu prvi put pjevali, i daje ponosan na svoju djecu, stoje njima ulilo dodatno samopouzdanje i zarevali su još glasnije. Jedina je Maja lijepo pjevala.

Dina Kolobarić sasvim se izbezumila, pa je u jednom trenutku, malo prije Podgore, predložila

Franičeviću i učiteljicama Tari i Divnoj da, možda, ponude organizatorima iz Podgore da pjeva samo Maja.

- Drugovi borci bit će dirnuti kada čuju dijete kako lijepo pjeva pjesmu njihove mladosti – pokušala je biti lukava.

Franičević se opet grohotom nasmijao. Tog mu je dana sve bilo ludo zabavno. Naravno da nije

dolazilo u obzir da samo jedna djevojčica pjeva razrednu pjesmu. Uostalom, ako već učiteljica misli da Oj Mosore, Mosore ne pjevaju dovoljno dobro, s čime se on nimalo ne slaže, onda neka pjevaju Po šumama i gorama, premda on kao direktor tu okolo ne vidi nikakvih šuma i gora, jer je Biokovo golo, sivo i ćelavo, a malo je i smiješno ispod spomenika Jugoslavenskoj ratnoj mornarici pjevati jednu takvu pjesmu, ali ukoliko mlada kolegica in-zistira, on joj se neće miješati u posao ili, nedajbože, suzbijati njezinu inicijativnost. Po šumama i gorama takva je pjesma da je mogu otpjevati i bosanski medvjedi, za koje je i ispjevana, a kamoli neće dalmatinska dica kojoj se, čim se rode, u grlu izleže jedan sićani slavuj.

Ustvari, pedesetpetogodišnji debeli i proćelavi direktor - u čijim je žilama već do podneva bivalo

taman toliko alkohola da mu se školski proces učini dobrom zabavom, a popodne bi mu se djeca

zgadila pa je postajao samome sebi težak, mučaljiv, osoran i ljut prema drugima - tog se jutra

pokušavao udvarati mladoj učiteljici. Mislio je, kada do kraja prigusti, pa kada Dina izgubi živce ili se - još bolje - i rasplače, on će uskočiti u igru, u trenu će raspjevati djecu, jer barem je to kao

nastavnik glazbenogjoš u stanju, učenici će zablistati pod Galebovim krilom, a ona će mu biti

zahvalna. A onda tko zna što se sve iz zahvalnosti može roditi.

Franičević je kasnije, mrtav hladan, priznao da se zagledao i zaljubio u učiteljicu Dinu Kolobarić I da je samo zato i putovao na polaganje pionirske zakletve.

-Ja sam udovac - širio je ruke - a ljubav nije grijeh!

Na kraju, možda bi doista ta djevojčica mogla borcima otpjevati Oj Mosore, Mosore. On će je u

nekoliko minuta uvježbati, dijete djeluje smireno, neće se uplašiti pred publikom, a još kada bi

skinula te naočale s flasterom, lijepo bi izgledala i na televiziji. Naravno, na kraju će Dini priznati daje to njezina ideja. Donijet će joj buket cvijeća u zbornicu i čestitati na uspjehu.

Digao se sa svoga sjedala, točno iza vozača, i krenuo prema dnu autobusa.

Djeca su još jednom

revala Oj Mosore, Mosore, a on se, onako debeo, jedva provlačio između sjedala. Učiteljica je skoro morala sjesti u krilo učeniku Rastku Ljotiću, da bi direktor mogao proći. Nije joj zahvalio, nije joj se ni obratio, nego je nastavio prema sjedalu Maje Pljevljak.

Bez riječi je djevojčici skinuo naočale s lica, a zatim joj ih, razočarano i pomalo uplašeno, brzo

vratio. Ništa nije rekla, baš kao da joj svako malo skidaju naočale pa se navikla.

Bila je jako razroka, jedno joj je oko gledalo negdje van, prema nebu iznad pučine i otoka Hvara, a drugo u vrh nosa, kao da hipnotizira muhu. Oči su joj bile crne i duboke, kao dvije kraške jame iz kojih nema izlaza kada se u njih neoprezno propadne.

O svemu je tome, kroz smijeh i šalu, svjedočio Ivan Franičević. Premda je prošlo skoro dvadeset godina, i odavno je bio u penziji i zabavljao se bacajući parangal i povremeno pišući za ribolovnu rubriku Slobodne Dalmacije, njegov je smijeh zvučao sablasno i nepristojno. Njega nestanak Maje Pljevljak nije više dirao.

- Prošlo je vrijeme - pravdao se - i poslije su umirala djeca u našoj školi. Mala je Andrijaševićeva, kći kapetana Nike, dobila leukemiju, samo joj je jednoga dana krenula krv na nos, prebacili je u Split pa u Sarajevo i za mjesec je dana kapetan Niko pokopavao dijete u grob u kojem sli ležali njegovi ćaća i mater.

Mogao bih vam ja pričati o tragedijama i tragedijama, a ne samo o toj maloj. Njeni nisu iz Baške

Vode, nitko je se više i ne sjeća, nakon dvadeset godina čovjek zaboravi i svoje, a kako neće tuđe. Uplašio se djevojčice i više joj nije prilazio. Naglo je izgubio interes za pjevačku točku i samo je, da sve ne ispadne kao neki njegov poraz, uputio dvije-tri lascivne primjedbe učiteljici Kolobarić, što su njezine kolegice zapamtile i nakon toliko godina, ali kad su ga novinari suočili s njihovim svjedočenjem, Franičević se uozbiljio pa je zaprijetio da će ih tužiti zbog klevete budu li te riječi u novinama pripisane njemu. Sitne vulgarnosti muškarca u plavom Kluzovom odijelu, usjajenog tura, koljena i lakata, koji se neprestano znojio, ali nijednom nije skinuo sako, držeći se strogog pravila komitetskoga bontona po kojem drugovi na položajima uvijek moraju biti u urednim odijelima i s kravatama, u osnovi i nisu ni za novine, ni za ovo istraživanje. Bolje ih je ne navoditi, jer su ih izgovarali, u bezbroj sličnih situacija, socijalistički muškarci koji su, u sumrak klimakterija ili na samome pragu starosti, tek stekli sigurnost pa su se udvarali mladim ženama, učiteljicama ili medicinskim sestrama.

Dina Kolobarić trudila se stajati što dalje od njega. Na platou oko autobusnog stajališta skupljala su se djeca s cijelog makarskog primorja. Neki su autobusi kasnili, ali je bio dogovor da se na tom mjestu čeka dok sve škole ne budu na broju, a zatim će se krenuti prema spomeniku.

Između djece probijale su se učiteljice, kao da prte put kroz živo blato, vitke i visoke u suknjama do iznad koljena, vikale su, hvatale dječake za onaj busenčić kose pokraj uha, tresle im glavama, sve dok se ne bi rasplakali, a onda su ih tješile, jer bi ih uhvatio neki novi strah, pokušavale su ih smiriti, očajne i izgubljene, možda su slutile, kao što danas tvrde da jesu, kako će se dogoditi nešto loše, i bilo im je važno samo to da ne strada netko iz njihovih razreda.

Samo nekoliko metara dalje, možda tri ili četiri muška koraka, bila je magistrala, koju će morati

preći kada krenu prema spomeniku, ali ne sad, u igri i naganjanju, dok magistralom u oba smjera

jure automobili, rani njemački turisti i vikendaši sarajevskih i mostarskih registracija, kamioni tule kao brodovi kad ulaze u luku, čuje se ispuh hidrauličnih kočnica, škripe nepodmazane osovine, kotrljaju se golemi kotači pod kojim uplašene žene, gotovo u pravilu mlade cure poput Dine Kolobarić, koje su tek izašle s Pedagoške akademije, već vide hiperaktivne sinove nepismenih ribara iz prvih klupa, koji ni nakon svršenog prvog razreda još ne znaju ni pola slova, kako bivaju samljeveni i zgnječeni nasred magistrale, I sve se zaustavlja, i sve se pamti i ostaje grižnja savjesti i muka doživotna, i odlaže se pionirska zakletva.

Dina Kolobarić uzimala je pred Franičevićem. Kružila je oko razreda kao pospana kuja oko svoga stada, a on je, naglo oživivši, išao za njom, kao sasvim slučajno, i glasno joj dobacivao. Djeca su se smijuljila tim riječima,

iako ih, zapravo, nisu razumjela. Tako ih je birao da djeca ne razumiju. Iza njega je bilo dugo pedagoško iskustvo.

Na kraju, više nije ni pazila što se zbiva s njezinim đacima. Prebrojala ih je, svi su bili tu, i to joj je bilo dosta. Tek u 11 i 50, deset minuta prije nego stoje svečanost trebala započeti, stariji muškarac, visok i sijed sa sijedim brkovima, u plavoj nastavničkoj kuti, s crvenom trakom oko ruke, naredio je pokret, po abecednom redu sela i gradova. Izvikivao je naziv mjesta iz kojega je škola, a đaci su u koloni po dva, držeći se za ruke, s učiteljicama na začelju, kretali preko magistrale na kojoj su dvojica milicajaca zaustavili promet.

Prva je krenula Osnovna škola kurir Nikša Radičević-Mrvica iz Baške Vode. Dina, sasvim izgubljena, nije bila u stanju postrojiti đake, zapravo nikad to nije činila i nije ni znala kako se postrojavaju djeca, ravnatelj ju je potapšao po stražnjici, daje obodri, ona je vrisnula i odskočila u stranu.

Tara i Divna, obje Kostanić, nabrzinu su postrojile i povele Kolobarićkinu djecu.

Vladao je opći kaos, makarski đaci, kojih je bilo daleko najviše, pjevali su Budi se istok i zapad,
zvučali su vrlo uvježbano, a bila je to i pjesma koju druga djeca nisu znala. Podvalio je to Drago

Kautski, nastavnik muzike i pederast, kojega nitko nije volio, a svake je godine, otkako je sagrađen spomenik, organizirao nastup makarskih učenika na zakletvi. I svake bi godine činio neku podlost, samo da dokaže da su njegovi najbolji i da se u njegovoj školi najviše poštuju tekovine narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije.

Začule su se autobusne sirene. Nisu prekinule pjesmu, ali su pokvarile melodiju, djeca su gubila

intonaciju, na radost svih osim nastavnika Kautskog, on je drečao kao jarac kad mu naživo deru

kožu:

- Prestani trubiti, prestani trubiti! Diverzija, diverzija! Sramota, sramota!

Ali autobusi su i dalje trubili, vozači nisu skidali ruku sa sirene, vjerojatno se cijela Podgora digla na noge, ljudi su mislili daje požar, sve dok netko nije shvatio tko to trubi i zašto, nakon čega je visoki sijedi istrčao pred učeničku kolonu, digao ruku u zrak - Stoj! Stoj! - vikao je -To su Omišani! - doviknuo je neki drugi -Kakvi sad Omišani? - Franičević je postao nervozan ili se htio praviti važan pred mladim učiteljicama.

Stajalo se i čekalo da se iskrecaju tri autobusa đaka iz Omiša, pa da se nastavi put prema spomeniku. Ceremonijal je kasnio, borci i narod čekali su okupljeni oko Galebova krila, ekipa Televizije Zagreb snimala je izjave narodnih heroja, a djeca su grajala i dizala dreku kao da se sprema smak svijeta.

Učiteljica Tara Kostanić misli da su tu viku podstakli direktori nekih Škola, da napakoste Makaranima i Dragi Kautskom i da njegovi ne mogu nastaviti s Budi se istok i zapad.

Za to vrijeme skupljali su se oblaci, olovni, crni, kao pred ljetni pljusak, ali nitko ih nije primjećivao ili ih nisu htjeli primijetiti. Sinoć je bio na redu dnevnik Televizije Beograd, jer su se izmjenjivali, jedan dan Zagreb, drugi dan Beograd, a Kamenko Katić, kojega se općenito smatralo najpouzdanijim jugoslavenskim meteorologom, jer kakvo on vrijeme prorekne i odredi, tvrdile su stare babe, takvo vrijeme i bude, najavljiavao je sunčan dan na Jadranu, bez ijednoga oblačka, idealan za izlete, a možda već i za kupanje; turisti iz Njemačke i iz skandinavskih zemalja kupaju se još od Prvoga maja. Općenito, američki i ruski sateliti, koji su se zadnjih mjeseci počeli rojiti u zemljinoj orbiti i već se činilo kako se međusobno križaju i

oprašuju, množe se kao vinske mušice I korov uz tarabu, u slavu mira i detanta, javljali su Zemlji daje nad Europom sve bistro i čisto i da će tako ostati i sljedećih dana.

Ti oblaci nisu bili predviđeni pa ih nisu željeli ni vidjeti.

Možda je među djecom i bilo onih koji bi im se obradovali da su pogledali prema nebu, djeca se ne plaše kiše kao odrasli, kiši se raduju, uživaju kad pokisnu pa im čarape šljapkaju dok hodaju, a sigurno je bilo i onih koji nisu napamet naučili zakletvu, ili im se čini da su je zaboravili, pa bi ih kiša mogla spasiti.

Ali odrasli redom, učiteljice, učitelji, pedagozi, psiholozi, direktori, borci NOB-a, narod, komunisti i omladina, užasnuli su se kiše kada su svi, skoro u istome času, pogledali u nebo. Spremao se prolom oblaka. Bila je to diverzija majke prirode, kakva se dogodi jednom u godini ili jednom u nekoliko godina, kada meteorolozi omanu, kišobrani ostanu u ormarima; utakmice su započele u zakazano vrijeme, trudnice se razmilile po parkovima da se svijetu pohvale svojim trbusima, vojnici prošetali gradom u ludoj nadi da bi im se za jednoga popodnevnog izlaska mogla u nekoj slastičarni ili nasred ulice obratiti ljubav njihovih života, a kada se to ipak ne dogodi, napiju se kao zvijeri, psi leže ispred ulaza u haustore, lijeno otresaju buhe i uzdišu kao starci kada se sjećaju bitke na Bregalnici ili Kobaridu, sve je, dakle, normalno za jedan sunčan dan kada su kazaljke na barometrima i termometrima u savršenom skladu s prosjekom za ovo doba godine, ali diverzija je to majke prirode, kao što smo već rekli, omanuli su svi meteorolozi, zbunjeno trepću ruski i američki špijunski sateliti i sve je tako da se čovjek i ne usuđuje pogledati prema nebu, jer s neba prijeti nered, i to baš na dan kada bi u našoj zemlji sve trebalo biti u najboljem redu.

Ceremonijal majstor naredio je da se što prije pristupi polaganju zakletve. Neka se učenici poredaju

ispred spomenika, on će u mikrofona čitati riječi, koje će zatim budući pioniri ponavljati:

- Danas kada postajem pionir, dajem časnu pionirsku riječ.
- Danas kada postajem pionir, dajem časnu pionirsku riječ - glasovi su prestizali jedan drugi, djeca su vikala, da se zaorilo Biokovo.
- Da ću marljivo učiti i raditi i biti dobar drug - zaškripao je razglas, pa je plava kuta odskočila korak, kao Mirko kad izbjegava metak.
- Da ću marljivo učiti i raditi i biti dobar drug.
- Da ću voljeti našu samoupravnu domovinu Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju.
- Da ću voljeti našu samoupravnu domovinu Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju.
- Da ću razvijati bratstvo i jedinstvo i ideje za koje se bori Tito.
- Da ću razvijati bratstvo i jedinstvo i ideje za koje se bori Tito.
- Da ću cijeliti sve ljude svijeta koji žele slobodu i mir.
- Da ću cijeliti sve ljude svijeta koji žele slobodu i mir.

Dok je voditelj izgovarao posljednje riječi zakletve, s neba su škropile prve kapi, teške i krupne, kao vrećice s vodom bačene na prolaznike s vrha nebodera. Zatim se, uz gromki učenički odgovor, začuo snažan prasak, nebo se prolomilo, munja gaje sredinom podijelila na dvoje i završila u vrhu crkvenog zvonika. Sve je u jednome vrlo kratkom trenutku, možda desetom dijelu sekunde, onom u kojem crni trkač pobjeđuje bijeloga trkača, izgledalo tako lijepo. Učiteljica Tara Kostanić kaže daje to bio najljepši prizor koji je u životu vidjela.

- Da se tog časa iz oblaka spustio Isus Krist, sav u bijelom, onakav kakav je na sličicama iz Malog Koncila, ne bismo bili iznenađeni, iako u Boga nismo vjerovali i djecu smo učili da se sve događa po nekom objašnjivom i egzaktnom prirodnom zakonu. Sloboda vjeroispovijesti je Ustavom zagwarantirana, ponavljali smo im od prvog razreda, ali smo ih učili da Boga nema. U tom trenutku, vrlo, vrlo kratkom, svi su šutjeli i gledali su nešto što nikada više neće vidjeti.

Crno se nebo rascijepilo pod munjama, ukazao se i odmah potom nestao komadić modrog i sunčanog neba, tamo gore, iznad oblaka, gdje ničega nema. Zatim se sve pretvorilo u oblak i oluju.

- Polako, u red! U red! U red! Jedno po jedno! -uzalud je vikao ceremonijal majstor, a onda je

pregorio razglas, jer je kiša već pljuštala iz neba i iz zemlje. Nastala je trka nizbrdo, prema magistrali, učiteljice su vikale za djecom, ali ih djeca više nisu čula. Direktori su ih hvatali pa ih

puštali, jer je bilo uzalud i jer su svi najjednom bili izgubljeni. Djeca su se prvih nekoliko trenutaka smijala, a zatim ih je uhvatio užas, jer je kiša počela boljeti, neke su glave bile raskrvarene, djevojčice su se sakrivale ispod drveća, negdje se začula lomljava stakla, kiša se pretvorila u grad, pretvorila se u tuču - bile su to dvije riječi za istu pojavu, koje učenici prvih razreda još nisu bili naučili, rano je učiti o tako rijetkim i neobičnim pojavama - na magistrali je bila zaustavljena kolona automobila, nigdje nije bilo milicije, djeca su se sjurila prema mjestu, nikoga nije bilo u školskome dvorištu da ih dočeka, netko je nogom provaljivao vrata fiskulturne sale, učiteljice se ne sjećaju tko je to bio, vrata su popustila, dvorana se napunila stotinama djece.

Kada su ih oko 15 i 30 prebrojavali, bilo ih je 418.

Taj je broj uspoređen sa zbrojem svih spiskova, koji je također iznosio 418. Bilo je čudo, pravo

čudo, da se nijedno dijete nije izgubilo. Svi su utrčali u školu, premda ih nitko nije vodio, nego je vladao potpuni nered Sudnjega dana. Bila je to velika sreća, činilo se u 15 i 30.

Sat kasnije, kada je svaka učiteljica okupila svoj razred, nedostajala je Maja Pljevljak. Brojanje je ponovljeno. Opet 418, ali nije bilo učenice iz Nikše Radičevića-Mrvice. Neka je greška u zbroju ili u učeničkim listama. Možda još netko nedostaje?

Provedeno je prebrojavanje po razredima, ali nitko osim Maje Pljevljak nije nedostajao. Bilo je 18 I 15 kada su sve krvave glave bile sanirane, ekipa iz makarskog Doma zdravlja pregledala je učenike, okolo su se čule vatrogasne sirene, jer je pola mjesta potopljeno, prozori na kućama bili su porazbijani, vjetar je iščupao nekoliko stabala...

Tek u 20 i 15 počeli su pristizati autobusi koji će djecu razvesti u njihova mjesta. Umjesto da ostane u Podgori i čeka, oko 21 i 30 učiteljica Dina Kolobarić je zajedno s učenicima sjela u autobus I vratila se u Basku Vodu. Novinari su iskoristili taj detalj da se nadugo i naširoko skandaliziraju, iako ga nisu znali protumačiti drukčije nego kao učiteljičinu hladnoću, bešćutnost, možda i glupost. Trebala je ostati u Podgori jer su svi to od nje očekivali. Trebala je samo čekati. Daje dovoljno dugo čekala, možda bi sve bilo u redu, djevojčica ne bi nestala, pojavila bi se odnekud, našli biste skutrenu ispod švedskih ljestvi u fiskulturnoj dvorani; sve bi drukčije bilo da mlada učiteljica nije skupila svoju preostalu djecu i pošla u Basku Vodu. Racionalno gledajući, naravno da nije tako, ali ljudi su tako osjećali, stoje, na kraju krajeva, jedino važno.

Prvih sedam dana, dok je potraga bila najintenzivnija, od Maje Pljevljak nije bilo ni traga. U Podgori i u Baškoj Vodi su dan i noć operirale

mihcijske ekipe, najprije iz Makarske i Splita, a onda su, trećega dana, stigli inspektori Službe državne bezbjednosti iz Sarajeva i Beograda. Pretresali su kuće, najprije onih koji su se godinu-dvije ranije istakli u hrvatskome nacionalističkom pokretu, prevrnuli bi svaku stvar, istresli perje iz jastuka, vadili električne instalacije iz zidova, nastojeći da načine Što veći nered, a zatim su, nakon što nisu ništa našli, a što bi na takav način i mogli naći, zaredali po svim kućama i stanovima, osim onih u kojima su živjeli oficiri i partijski funkcioneri.

Taj je teror trajao cijeli tjedan, a onda je iz Zagreba stigao inspektor Danilo Herceg sa svojom

ekipom, i pretresi su odjednom prestali. Sve to vrijeme na Bioko-vu su boravile ekipe spasilačkih

službi iz Splita i Sarajeva, već je tu s njima bio đorđe Lukač, i pretraživale su jame i usjeke, bivše kozje staze kojima još od prije rata nitko nije prošao.

Pronašli su dva skeleta u talijanskim vojnim uniformama i čitav arsenal zahrđalog oružja, ali ničega što bi podsjećalo na nesretnu djevojčicu.

Inspektor Herceg naredio je da se pretražuje morsko dno, kao i uvale duž makarskoga primorja i

sjeverne obale otoka Hvara. Tako je započela prva ronilačka operacija u povijesti jugoslavenskih

policijskih službi, i najveća sve do raspada Jugoslavije.

Nađeni su potopljeni trgovački brodovi s početka stoljeća i iz vremena Drugoga svjetskog rata, za koje se nije znalo, hladnjaci, kredenci i automobilske olupine iz svih epoha, fiat 500, milanskih registarskih pločica i u njemu dva zagrljena skeleta, talijanskoga bračnog para koji je 1963. nestao, a zadnji je put viđen u blizini Napulja, dvije avionske bombe britanske vojske - na jednoj je bila poruka u kojoj John W. Gubelkian kaže daje u nacističkim bombardiranjima Londona izgubio sestru Mary Lou i

daje ta bomba njegova osveta njemačkim i slavenskim svinjama, pedesetak amfora iz različitih antičkih razdoblja, ostaci zida iz grčkih vremena, kostur nepoznate životinje koju arheolozi ni zoolozi nisu mogli identificirati, a podsjećala je na izmišljena bića iz Borgesovog fantastičnog bestijarija: lav s ribljim perajama i repom te s krilima nalik na anđeoska s ruskih ikona, pa je odlučeno da kostur bude potajice bačen na splitski gradski otpad na Karepovcu, kako bi se izbjeglo uznemiravanje naroda i naučne javnosti...

U toj se potrazi s vremenom zaboravljalo što se ustvari traži. Inspektor Danilo Herceg provodio ju je skoro dva mjeseca, sve dok nije ocijenjeno kako je sigurnosno stanje u Podgori, Baškoj Vodi i ostatku makarskoga primorja stabilno i nema dalje potrebe za njegovim angažmanom.

Ljudi su se smirili, pomalo su i zaboravili prvi tjedan potrage i poniženja kojima su bili izvrgnuti, a Herceg se s njima tako srodio da su mu zadnje večeri priredili ispraćaj u restoranu Nautika u Baškome Polju.

Sto se za to vrijeme događalo u domu Pljevljakovih, drvenoj montažnoj kući u blizini civilnog kampa, čiji ostaci i danas postoje, što se događalo u dušama to dvoje ljudi, o čemu su razgovarali I jesu li uopće razgovarali ili su Šutjeli, gledali se i u sebi optuživali jedno drugo, nikad nećemo saznati. Onaj koji to zna, Dželaludin Pljevljak, u časovima dok ispisujemo ove redove, oko ponoći 28. svibnja 1992, nalazi se u fočanskoj kaznionici. Ako je živ, ako ga, zajedno s drugim kažnjenicima muslimanske i hrvatske narodnosti, nisu ubili srpski osvajači. Kada ovaj rad bude objavljen, već će se znati što se dogodilo s njim, ali ostavljamo ovu našu dilemu, neka traje na papiru u svim budućim izdanjima - ako ih bude bilo - kao svjedočanstvo jednoga vremena i svih nemira koji su nas u njemu pratili i velikim dijelom određivali i ovo istraživanje.

No, ako je Dželal Pljevljak živ, ako se jednoga dana pojavi s ovu stranu fronte, on će, to je već

sigurno, šutjeti, neće svjedočiti o sebi i svojim, kao što je odbio svjedočiti i dok mu je suđeno u Sarajevu. Tada je rekao daje zaboravio sve samo da ne bi poludio, čovjek poludi kada se sjeća, i bilo bi mu draže da ga ne pokušavaju podsjetiti. čim bi netko od svjedoka počeo govoriti o Mersihi i Maji, on bi podigao ruke, zagledao se u dlanove i počeo sebi u bradu šaputati arapske riječi. To je molitva, objašnjavali su domaći novinari svojim zagrebačkim i beogradskim kolegama, a oni su ga gledali s užasom u očima, kao da se ne moli Bogu nego izgovara formulu za uništenje svijeta ili poimence proklinje svakoga stanovnika Zemlje.

U prvim tjednima istrage Dželal i Mersiha Pljevljak ne spominju se u onome djelu milicijske dokumentacije koji je sačuvan. Ilije netko sklonio te papire, ili ih u to vrijeme nisu ispitali. Inspektor Danilo Herceg ne sjeća se da ih je sreo. Kaže da Dželal i Mersiha Pljevljak istrazi nisu bili važni, jer je bilo jasno da nemaju ništa s nestankom djevojčice.

- Pa oni su joj roditelji!

- Roditelji vas samo mogu odvesti na krivi trag. To je moje iskustvo.

Ovaj kratki dijalog, snimljen na mikrokazetu, običnim novinarskim diktafonom, preko lanca kroz

odškrinuta vrata vile na zagrebačkoj Salati, jedino je što nam je, u ranu jesen 1991, osamdesetčetverogodišnji Danilo Herceg bio spreman reći o svojoj ulozi u istrazi. Istina, preporučio je da nazovemo za mjesec dana, kada se vrati s operacije kuka, a kada smo tako i napravili, javio se stariji ženski glas:

- Danilo je umro. I nemojte nas više uznemiravati i zvati u gluho doba noći. Vjerojatno se radilo o greški, s nekim su nas zamijenili, jer smo tada nazvali prvi i posljednji put, u 10 i 30 ujutro.

Kada su dva mjeseca nakon nestanka Maje Pljevljak potragu prekinuli i ronioci, činilo se da će slučaj pasti u zaborav ili će se njime ubuduće baviti samo novinari specijalizirani za zagonetke, tajne i misterije jugoslavenske kriminalistike.

Ali onda je pronađena ispunjena pionirska knjižica s nalijepljenom fotografijom Maje Pljevljak.

Tinta se razlila od kiše, pa se njezino ime nije moglo pročitati, ali bilo je jasno daje to njezina

knjižica, koju je, kao i ostali, dobila dan ranije i u koju se, nakon položene zakletve, trebao potpisati predsjednik Saveza socijalističkog radnog naroda Podgore Luka Alać.

Knjižicu je pedesetak metara iznad spomenika ranjenome galebu, iza kupinova grma, pronašao

penzioner Pere Marinković, koji je tamo skrenuo da se olakša, jer mu je bilo daleko trpjeti do kuće.

To je mjesto, iza kupine, i služilo u takve svrhe, kupinov grm Podgoranima je služio umjesto javnoga zahoda, išla su tamo i djeca i starci i mlađarija nakon što bi se zapila u mjestu, tako daje neobično to da nitko prije sedamdesetogodišnjeg Pere, pritom kratkovidog čovjeka, nije primijetio malu, sjajnu, jarkocrvenu knjižicu ispod kupinova grma. Ili nije tu ležala dva mjeseca, nego ju je netko naknadno ostavio, ili se radilo o pukom slučaju, čudu zapravo, da je baš nitko koga je pripelo ne zapazi pokraj svog mlaza ili govna koje ostavlja za sobom. A ljudi se, kao što znamo, za svojim izmetom vazda osvrnu.

Nakon ovoga došli su inspektori iz Makarske, postavili straže oko kupine, tri dana prevrtali svaku grančicu, kopali po smeću i zavirivali u svaki list novina kojim je netko u nuždi i nevolji obrisao stražnjicu, a zatim su otišli.

Sljedeći trag nađen je dvadesetak kilometara dalje, čak u Zaostrogu. Jedna čehoslovačka turistkinja, četrdesetogodišnja poštanska službenica i autorica kriminalističkih romana, koji su izlazili u Brnu, svakoga mjeseca po jedan, i vrlo uspješno se prodavali na kioscima, zadnjeg je dana ljetovanja na plaži pronašla dvije ženske dječje cipelice, i u svakoj uredno zataknutu bijelu soknu. Zapravo, vidjela je te crvene cipele i dan ranije, i još prije toga, i više nije bila sigurna je li ih svakodnevno gledala tri tjedna svoga dalmatinskog ljetovanja, prije nego što je shvatila kako je neobično da nitko ne dolazi po njih. Bile su složene kao da su prije pet minuta ostavljene tu, čarape su, istina, bile vlažne i već su pomalo počele trunuti, ali vrlo uredno složene, tako daje bilo jasno da ih nitko nije dirao nakon što su jednom zataknute.

Slovakinja je s užasom pomislila da je te cipelice ostavila djevojčica koja je došla na kupanje i onda se utopila. Već ju je zamišljala, plavokosu i svu prozirnu poput vile, kako se svlači na obali, gola ulazi u more i nestaje. Slovakinja nije mogla imati djece, i ta ju je misao, kaže, tako potresla da se rasplakala nasred plaže, nad tim cipelicama koje dotad nitko nije primjećivao. Ali njezine suze su primijetili. Neke žene iz Sarajeva pitale su što joj je, pa im je ispričala. Tako se jedna od njih sjetila slučaja nestale djevojčice iz Baške Vode, čiju su sliku u policijskoj potrazi objavile sve novine. Slovakinja, koja nikako nije željela da se dozna njezino pravo ime, nego je inzistirala daje zovu po književnome pseudonimu, Agata Hristova, sjela je u svoju škodu i otišla s cipelama u Basku Vodu. Umjesto da pođe u prvu stanicu milicije, ona se raspitivala za roditelje nestale djevojčice, našla je Mersiha kod kuće, a kad joj je pokazala cipele, Mersiha je dobila neku vrstu histeričnog napada. Srušila se pokraj auta i neko vrijeme nije znala za sebe.

Ali Agata Hristova bila je prisebna i odlučna. Željela je do kraja provesti svoju istragu, otkriti tajnu nestanka Maje Pljevljak, a ovo je, što se nje tiče, bio samo početak.

Produžila je svoj boravak na Jadranu i krenula je da svakodnevno intervjuira sve koji su mogli imati veze s Majinim nestankom. činila je to na smiješan način, kao da je sve ovo neki film, ljude je međusobno suočavala, utjerivala ih u laži, od svakoga je zahtijevala da izloži svoj alibi, baš kao da će ga u sljedećoj sceni strpati u Alcatraz, a nekog Vicu, ribara s drveničke trabakule, i još jednog Belu Mesaroša, nastavnika tjelesnog iz Vrgorca, optužila je za otmicu i ubojstvo Maje Pljevljak. Vice se uplašio, pobjegao je glavom bez obzira, danima se skrivao po Biokovu, sve dok nije skupio hrabrosti da se vrati kući. A Mesaroš je Slovakinju htio tući, tražio ju je po Baškoj Vodi i Podgori, I sreća daje nije pronašao.

Proglasili su je luđakinjom, cijela Makarska rivijera zabavljala se njezinim ispadima, ali su je puštali na miru, jer nikome nije učinila zlo i jer naš svijet voli tu vrstu ekscentrika i osobenjaka, koji će ga zabavljati i o kojem će se pričati uz karte i bevandu. Pored takvih se, valjda, osjećaju normalnije. Milicija je već drugi dan došla po Majine cipele i so-kne, ispitali su Agatu Hristovu, ali kada su zaključili da ona o slučaju ne zna ništa, iako ima silan entuzijazam, ostavili su je na miru.

Na kraju, nitko se zapravo i ne sjeća kada je Agata Hristova otišla iz Baške Vode. Iščezla je kao što svakoga rujna iščezavaju turisti, i nikada se više nije vratila. Ljudi jedva da su se i sjećali njezine istrage, osim što su pamtili daje u Zaostrogu pronašla dvije crvene cipelice Maje Pljevljak, pa nije neobično što osam godina kasnije nitko u američkoj spisateljici Agnati Hristow, koja je te godine objavila roman „Ono što oči dvaput vide“, od kritičara opisan kao spoj Jamesa Joycea, Jaroslava Haška, vrhunskog kriminalističkog romana i ubojite kritike komunističkoga totalitarizma, nije

mogao prepoznati ludu Slovakinju iz Brna, koja je u m Američke Države i na se-damsto stranica ispričala uzbudljivu priču o jednome dalmatinskom ljetovanju i nestanku djevojčice koju je u romanu nazvala Maya Funes. Naravno, u to vrijeme „Ono što oči dvaput vide" nije mogao biti preveden na naš jezik, jer se u knjizi na prilično brutalan način govori o jugoslavenskome političkom sustavu kao o licemjernijoj pa samim time i goroj varijanti staljinizma, ali i zato što se, istina pod drugim imenima, u romanu oslikavaju i neki stvarni ljudi; roditelji Maye Funes vrlo su plastično predstavljeni i u njima je lako prepoznati Dželala i Mersihu, ali još su otvorenije prikazani pojedini policijski službenici -među njima, sasvim slučajno, i Ivan Zore, viši istražitelj iz Zagreba, koji je te 1981. već bio savezni sekretar za unutrašnje poslove, tako da se nijedan izdavač nije htio baviti prevođenjem prvijenca Aghate Hristovv. Danas, kada su se vremena promijenila i naš svijet se naglavce izvrnuo, možda bi bilo vrijeme da netko u Hrvatskoj, makar radi našega suočenja s neveselom prošlošću ako ne i zbog nesumnjive književne vrijednosti ovoga već klasičnog djela američke moderne književnosti, napokon objavi „Ono što oči dvaput vide".

Samo nekoliko dana nakon što su u Zaostrogu pronađene crvene cipelice, jedna alpinistička ekipa - od onih koje su za svoj račun ili na račun prijateljstva s đorđem Lukačem, tražile Maju Pljevljak - pronašla je lančić i mali zlatni medaljon u obliku srca, u kojem je bila sličica zeca, onoga zeca iz „Alise u zemlji čudesa". Medaljon je Maja dobila od tetke Bedrije, u njemu je bila sličica mame I tate, ali ju je ona izvadila - bolesno je da djeca u srcima od zlata nose mamu i tatu, rekla je - i stavila Alisinog zeca.

Nakon što je, dakle, deset kilometara hoda u brdo od mjesta na kojemu je pronađena pionirska knjižica i trideset kilometara od mjesta na kojemu su pronađene Majine cipele, nađen zlatni lančić s privjeskom, Dželal Pljevljak je - sjeća se Konstantin Medojević, bivši zastavnik prve klase iz Splita, a

danas umirovljenik u Sarajevu - zatražio razgovor s generalom Musadikom Karamujićem. On gaje primio, počastio kavom, a zatim naredio Medojeviću, svome pomoćniku, da na petnaest minuta izađe iz kancelarije i prošeta malo okolo. Zastavnik je pošao do kantine, popio pivo, a kada se vratio Pljevljaka više nije bilo.

- Zatražio je slobodan dan za petak. Neka se to zapiše.

I sljedećeg je petka Pljevljak dobio slobodan dan. Ponavljat će se to sljedećih četrnaest i pol godina. Dželal Pljevljak više nikada nije radio petkom. Prvih tjedana nikome to nije bilo čudno, ljudi su u pravilu izbjegavali čovjeka kojemu je nestala kći, plašili su se susreta s njegovom nesrećom, da nesreća slučajno ne pređe na njih, a onda se nekako saznalo da petkom Dželal Pljevljak putuje u Livno, na glavnu tjednu muslimansku molitvu, gdje se Bogu moli da mu dijete pronađu živo i zdravo.

U armiji nije bilo Boga, niti su starješine smjele ulaziti u crkvu, svejedno jesu li u službi ili u civilu, ali Pljevljak je bio civil zaposlen u JNA, običan vozač. Osim toga, ljudima je bilo normalno da pokušava učiniti sve ne bi li našao svoje dijete.

Konstantin Medojević je na pisaćem stroju Biser, proizvodnja Unis Bugojno, tipkao pismo koje mu je diktirao general Karamujo. U pismu je izlagao slučaj vozača Dželaia Pljevljaka i molio svoga prijatelja (obraćao mu se s „Poštovani družo generale, dragi Niđo!“ generala Nikolu Ljubičica da se u vrhu Službe pobrine da mu nitko ne pravi probleme dok pokušava pomoći tom nesretnom čovjeku. Izvijestio gaje da Pljevljak traži utjehu i nadu u religiji i da mu on, Musadik Karamujić, bez obzira na vlastiti stav prema vjeri, kleru i džamiji, svakoga petka daje slobodan dan, da se ode pomoliti u livanjskoj džamiji (navodno je naveo i da je riječ o Skenderpašinoj džamiji, da bi Služba mogla detaljnije provjeriti stvar).

Napisao je i to daje takva njegova odluka konačna i da je nitko i ništa ne može promijeniti, a od

generala Ljubičica samo traži pomoć i podršku, jer se u partizanima četiri godine borio za slobodu i za pravo svakoga čovjeka na dostojanstven život. A Dželal Pljevljak izgubit će i dostojanstvo i život ako mu se oduzme nada da će pronaći dijete.

Nekoliko dana kasnije službenom je poštom stigao odgovor. Medojević je bio u kancelariji dok je Karamujo čitao pismo i teško je mogao sakriti da ga zanima što drug Ljubičić odgovara.

- Niđo je dobar, ali Niđo je hulja. Kaže da će mi čuvati leđa, ali da bi rado prodao svoju volgu, jer je nabavio nekakav moderni citroen. Pa ako bih je ja kupio. Šta ću sad, moram je kupiti, a samo mi volga u životu fali. Našao Niđo način da se o istome trošku riješi staroga auta i pomogne ratnome drugu. Nakon ovoga nitko nikad, koliko Medojević zna, ni u Baškoj Vodi ni u Splitu, gdje je Pljevljak ubrzo premješten, nije postavio pitanje slobodnog petka i odlazaka u džamiju.

Uskoro je Karamujo putovao u Beograd po volgu, zbog čijih će tvrdih i teških nožnih komandi

dvaput ići na operaciju bruha, prvi put u Sarajevo, drugi put u Beograd na VMA, ali je, bez obzira na sve liječničke preporuke i molbe prijatelja, neće prodati sve do odlaska u penziju.

Od tog je doba, priča Medojević, na proslavama i drugarskim večerima, general uz gitaru pjevao

pjesmu Volga, Volga. Iako većina ljudi ne bi razumjela riječi, način na koji se Karamujo uživljavao u tu pjesmu, pretvarajući se u nekog drugog čovjeka, u čijem se glasu nakupilo nesreće i tuge za cijelu jednu Rusiju, natjerao bi svima suze na oči. Plakali su partizanski prvoborci i mladi podoficiri, tek pristigli iz vojnih škola, građani i seljaci, domaći ljudi,

Dalmatinci i Splitsani, Sremci i Srbijanci su plakali, sjećajući se kako su 1944. skupa sa Sovjetima oslobađali otadžbinu, plakali su Slovenci, kontraobavještajci hladni kao led, koji s Rusima i Sovjetima nikada ništa nisu imali, a jednom, kada se u splitskoj luci usidrio američki vojni brod, pa je organiziran prijem u čast kapetana, nekog admirala Nickol-sona, po babi Bračanina, i on je plakao.

Tako je general Musadik Karamujić pjevao tu pjesmu, koju je slučajno otkrio, jer je nosila isto ime kao njegov auto.

O islamu Dželal Pljevljak ništa nije znao.

Kada je prvi puta odlazio u Livno na džumu, nije znao kako se klanja, kojim se riječima u džamiji moli Bogu. Njegovo srce bilo je srce nevjernika. U svom je jadu, strahu i strepnji mislio da se vjera može naučiti napamet i da vjernik i fizički vidi ono za što je nevjernik slijep. Zamišljao je kako će se umiliti Bogu i Njegovim će okom s visina ugledati svijet i na svijetu stjenovitu planinu Biokovo I pod njom Maju, živu, onakvu kakva mu je bila dok ju je ispraćao na polaganje pionirske zakletve.

Naučio je da Bog ima stotinu imena. Vjernici muslimani znaju devedeset i devet, dok je stoto znano samo Bogu. Vozeći se prema Livnu, svakog je petka, da zapamti, u beskraj ponavljao: Milostivi, Svemilosni, Vladar, Sveti, Mir, čisti, Vjerni, Pouzdani, Moćni, Snažni, Silni, Stvoritelj, Stvaratelj, Likotvorac, Veliki Oprostitelj, Nadmoćni, Štedri Darivatelj, Opskrbite!], Pobjedonosni, Znalac, Stezač srca, Opuštač srca, Spuštač, Uzno-sitelj, Osnažitelj, Unizitelj, Svečujući, Svevideći, Sudac, Pravedni, Prijatni, Obaviješteni, Blagi, Veličajni, Oprostitelj, Mnogozahvalni, Visoki, Veliki, čuvar, Skrbnik, Računodavac, Veličanstveni, Plemeniti, Motritelj, Odgovaratelj, Sveobuhvatni, Mudri, Volitelj, Mnogoslavljeni, Zivotodavni, Svjedok Istina, Staratelj, Jaki, čvrsti, Prisni Zaštitnik, Hvaljeni, Popisivač, Prvi Tvorac, Životoobnovitelj,

Oživljujući, Usmrćujući, Živi, Stameni, Imućni, Slavni, Jedan Jedini, Kome stremi sve, Svemoćni, Svemogući, Unapređujući, Unazađujući, Prvi, Posljednji, Otkriveni, Skriveni, Vladalac, Uzvišeni, Dobročinitelj, Pokajnikouslišitelj, Osvetnik, Praštatelj, Sažaljivi, Gospodar svjetova, Gospodar veličanstva i plemenitosti, Pravični, Okupljač, Bogati, Obogaćujući, Branitelj, Štetnik, Korisnik, Svjetlo, Putokazac, Prastvoritelj, Vječni, Nasljednik, Uputitelj i Strpljivi.

Od Boga i od svakoga Božjeg imena Dželal Pljevljak očekivao je da mu pronađe kćer. Bez obzira na to što Služba nije činila probleme generalu Karamujiću i njegovome štićeniku, od tog

su vremena obojica bili praćeni, osmatrani, prisluškivani i na sve raspoložive načine opservirani

(tako to piše u dokumentima). Izmjenjivali su se zbirovi, špiclovi, pokvarenjaci, očajnici i hladni

profesionalci koji su ih pratili. U pravilu bi petorica pouzdanika istovremeno pratila generala, a desetak njih vozača. Redovito su, pod kodnim imenima, pisali izvještaje o praćenju, a svakih šest mjeseci sastavljali su, svaki za sebe, neku vrstu kriminalističkog portreta.

Dokumentacija koja je tako prikupljena, ako u međuvremenu nije uništena, morala bi biti ogromna. Toliko ogromna daje nikada nitko ne bi mogao pročitati ni kada bi ga, čudom, pustili u arhiv I stavili pred njega sve što je o Karamujiću i Pljevljaku zabilježeno. Duže bi trajalo čitanje nego što je njima dvojici, i bilo kome rođenom, još ostalo života.

Svake dvije godine provođena je neka vrsta inventure, u čije su rezultate uvid imali načelnici Kontraobavještajne službe pri armijskim oblastima.

Jedan umirovljeni general, inače naš bliski

poznanik od prije rata, koji je, međutim, zamolio da mu se ime u ovome kontekstu ne spominje,

pregledao je sve inventarne izvještaje i kaže da je baš u svakome predočeno nedvosmisleno mišljenje da bi se praćenje Musadika Karamu-jića, generala, i Dželala Pljevljaka, vozača, trebalo prekinuti jer nije pronađeno ništa što bi ukazivalo na to da bi njih dvojica mogli biti obavještajno interesantni. Međutim, nikada nije donesen nalog o obustavi praćenja. Izvještaji o Pljevljaku stizali su i nakon stoje 4. travnja 1986. tada već umirovljeni general Musadik Karamujić, na teresi vikendice u Neumu, pucao sebi u glavu.

Nemoguće je ustanoviti tko je sve uhodio i opservirao Dželala Pljevljaka. Što zbog rata I nedostupnosti beogradskih vojnih arhiva, što zbog prirodne sklonosti svakoga čovjeka da zameće svoje tragove ako radi nešto nečasno - a posao uhode se, kao i posao kurve, u svim vremenima i u svakome društvu smatrao nečasnim - većina Dželalovih pratitelja I uhoda ostat će zauvijek nepoznati. To je šteta, jer bi se pomoću njih i njihovih izvještaja mogao savršeno rekonstruirati njegov život i razotkriti unutrašnji motivi zbog kojih se 1. siječnja 1988, nakon džume u Skenderpašinoj džamiji u Livnu, odrekao svoje vjere i počinio zločin, za koji mnogi i danas misle kako gaje pretjerano nazivati zločinom i smatraju da se radilo o nesreći do koje je, istina, došlo Dželalovom krivnjom, ali ne i zlom namjerom.

Po onome što se zna na osnovu slučajno sačuvanih dokumenata i svjedočenja kontraobavještajnih oficira, kao i pouzdanog iskaza onoga našeg beogradskog prijatelja kojemu štitimo identitet, u Pljevljakovom uhodjenju sudjelovala je većina ljudi s kojima se tokom tih četrnaest godina družio ili je s njima imao redovitije kontakte. Recimo, pratio gaje stari Osman Jusufspahić, poslijeratni oznaš i udbaš, o čijoj su se demonskoj prirodi i isljedničkim metodama pripovijedale legende, koje su, dijelom, ugrađene u pripovijetke beogradskoga književnika Miodraga Bulatovića. Jusufspahić je malo nakon rata bio zadužen za obračune s neprijateljima

naroda u Srednjoj Bosni i u većem dijelu Hercegovine. Imao je đavolsko pamćenje, svakog je ustašu, četnika i zabludjeloga partizana znao do u dušu i do u sedmo koljeno i po muškoj i po ženskoj liniji. Svakome je poznao njegove najintimnije strahove, ali i to kakvu hranu voli a kakvu ne voli jesti. One koji se plaše visine, usred zime bi slao na spavanje na zaleđeni rub krova, s pogledom na betonsko dvorište. Naredao bi ih tako po deseticu, a Livnjaci su ih, onako ispotiha i sami u strahu, nazivali Osmanovim golubovima. Drugima koji se, eto, plaše insekata, noću bi u potpuno zamračenu ćeliju ubacivao kutije od divke, do vrha napunjene bubašvabama, uholožama, bubarusima, poluživim osama i raznom gamadi, koju su danju po livanjskim podrumima sakupljali bivši gradski službenici, gradska gospoda i gospođe, fratri i hodže, uglavnom oni čije držanje za vrijeme okupacije nije bilo za pohvalu, ali Osman im je, barem prividno, oprostio grijehe, ili ti grijesi nisu bili preveliki, te ih je, da se iskupljuju, slao da tjednima, mjesecima, a neki i godinama skupljaju insekte kojima će on noću mučiti nesretnike što ih se boje. Trećima, pak, za koje je nekako znao da se do povraćanja gade mirisa mlijeka kad pokipi, Osman bi u ćeliju montirao štednjak na drva, natjerao ih da cijeli dan lože, a čuvar bi svako malo donosio i odnosio lonac pun zagorenog mlijeka i pola bi čaršije vonjalo na kuhinju kakve rasipne domaćice, dok bi ljudi ispotiha govorili - eno ga, boжник Savin priprema varenik za poglavnika, ili vidi ga, hodža Smajo muze po Šporetu Udbine krave, ili jedna li mu majka kome je ono Osman danas zakuhao majčino mlijeko.

Svakom je čovjeku on poznao strah. Više je strahova u svome životu sreće i upamtio, nego što živ čovjek susretne i upozna ljudi.

I stoje bilo najgore, Osman Jusufspahić imao je privatne dosjee svih koje je ikada isljeđivao.

Sastavljao ih je za svoj račun, prilježno kao što netko skuplja poštanske marke ili stare novčiće, sortirao ih i arhivirao po nekim svojim pravilima, a zatim spremao na tajna mjesta, u nepropusnim sanducima zakopavao u šljiviku, zaključavao sa sedam brava i još toliko kata-naca, ili ih držao po tavanima livanjskih kuća, u onih koje je u životu zadužio, ili puno češće i vjerojatnije, doživotno ucijenio.

Pod stare dane Osman se okrenuo Bogu, ali nije iznevjerio Službu.

Klanjao je svakoga petka džumu u istoj Skenderija džamiji kao i Džalal, i usput je, između dva

zazivanja Božjega imena, pratio i u mislima bilježio svaki njegov pokret, izraz lica i grč, upijao je svaku Dželalovu misao koja bi izašla van, ne s riječima, jer njih ionako svatko može čuti, upamtiti i dojaviti, nego je Osman Jusufspahić bilježio one misli koje bi se pretvorile u nehotičan smiješak, u bore što čelo dijele nadvoje, u onaj iznenadni pokret ruke kojim se od lica tjera muha ili obad, a nigdje ni muhe, ni obada. Osman je čitao i takve misli kojih Dželal još nije bio svjestan niti su mu stigle do pameti. Bilježio je i ono što bi mu pobjeglo, ili što bi u snu nehotice pomislio, kao i ono što je Dželal zaboravljao čim mu je na pamet palo.

Osman je bio u stanju čovjeka podsjetiti na sve, ili na skoro sve, stoje u životu zaboravio.

Osmanovje dar bio golem, neusporediv s većinom talenata što ih je Bog dao drugim ljudima; moglo bi se čak reći, a da ne bude pretjerano, kako je u ovim krajevima bilo malo tako darovitih ljudi, samo što njegov talent nije bio od onih s kojima se čovjek može hvaliti. O takvom se talentu uvijek i u sva vremena moralo šutjeti i tako će ostati zauvijek, dok god bude svijeta, uhoda i onih koje valja uhoditi. U naše je vrijeme kurvama postalo lasno okolo govoriti o svome talentu, pišu o njemu novine, snimaju se filmovi i

televizijske emisije, dok se o velikim i slavnim uhodama smije samo šutjeti. Za njih se, zapravo, i ne zna, dok im god traje karijera.

Tako je i Derviš Sušić, ukleti bosanski pisac, napisao roman Uhode, posvećen što stvarnim, a što izmišljenim uhodama, ali u knjigu nije uvrstio svoga suvremenika Osmana Jusufspahića, iako je za njega kao stari partizan, vjerojatno, morao znati. Ali bilo je to još uvijek u ona vremena kada je Osman uhodio i arhivirao u ime države, pa nije bio za romana.

Nikada nije bilo, niti će ikada biti takve državne vlasti kojoj ne bi trebale uhode, ali još nijedna nije sagradila spomenik Nepoznatom uhodi. Ona koja to učini, bit će, pred narodom i pred Bogom, upamćena kao iskrenija i čestitija od svake druge vlasti.

Kada je u studenome 1990, malo nakon prvih višestranačkih izbora u Bosni, Osman Jusufspahić

iznenada umro - samo se srušio nasred ulice i nije ga više bilo, pa je doktor Sišović u bugojanskom Domu zdravlja rekao da mu je srce stalo kao sat koji se zaboravilo naviti, bez bola, grča i bolesti - na dženazu su mu došle tisuće ljudi. Nitko ih nije brojao, ili se još ne zna da ih je, ipak, brojao, pa ih je moglo biti pet, deset, dvadeset ili svih pedeset tisuća. Kuljali su i izvirali sa svih strana, uglavnom stariji svijet, u iznošenim odijelima za pokope i s crnim kravatama, poneko sa zvijezdom petokrakom ili značkom posljednjega partijskog kongresa u zapučku; stizali su na sarajevsko groblje na Barama organizirano, u autobusima s natpisom „specijalni prijevoz“, iz svih mjesta u Hercegovini i Dalmaciji, a bila su i dva autobusa iz Frankfurta i Stuttgarta, ili su dolazili o svom trošku, željezničkim ili autobusnim linijama, sa svih strana bivše Jugoslavije, a bilo ih je i koji su stigli u osobnim automobilima, uglavnom proizvedenim zlatnih šezdesetih, u istočnoj Europi. Sva parkirališta od Bara sve do naselja Ciglane bila su

zakrčena moskvićima, škodama, lađama, zaporošcima, tatrarna, trabantima, wartburzima, čajkama i ponekom elegantnom i izduženom volgom, najčešće crne boje, kakva je bila i Pljevljakova volga, dok se presijavala na suncu poput crnoga koncertnog klavira.

Okolo Osmanova mezara sve se bijeljelo od ahmedi-ja, ali kad bi se pogled odmakao od njih, nije bilo puno onih koji su mu klanjali dženzu. Dok je trajao obred, ljudi su, uglavnom, stajali s rukama sklopljenim u visini genitalija, poput obrambenih igrača u živome zidu, čekajući da sve prođe. Niti u jednom se oku nije vidjela suza. U miru i avetinjskoj tišini, distancirani jedni od drugih, kao da se nikada ranije nisu sreli, oni koji su ispraćali Osmana Jusufspahića kao da su se željeli uvjeriti daje doista mrtav. Gledali su u tabut kao da provjeravaju pomiče li se bijeli će-fin, diše li onaj koji je u njega umotan i hoće li u sljedećem trenutku iskočiti van, poput egipatske mumije u nekom filmu strave i užasa, i krenuti sa svođenjem računa:

- Ti si od tog i tog dana bio u četničkom odredu, ti si psovao maršala Tita i govorio - maršale,

dabogda dobio leukemiju kao što ju je dobilo moje dijete, ti si bio i ostao ustaša, tvoje su misli

mutne kao Miljacka ujesen i kao boza na Slatkom ćošetu...

Ali Osman je zaista bio mrtav.

Kada gaje zemlja napokon prekrila, nije se dahnu-lo dušom, nego su kolone hodoćasnika krenule

prema Livnu i Bugojnu da tamo, i u desetak sela prema granici s Hrvatskom, traže Jusufspahićevu dokumentaciju. Jedni nikako nisu htjeli da netko pročita što su u životu činili i mislili, drugi su, pak, iz Osmanovih papira željeli doznati što su govorili, mislili i osjećali njihovi oćevi, braća i strićevi, koje je on ispitivao prije nego što su ostavili kosti na Golome

otoku, u Zenici, Foči ili tko zna gdje, a treći su, kao stoje i svojstveno našem svijetu, krenuli u potragu za dokumentima kojima bi mogli ucijeniti brata rođenoga ili barem prvog susjeda.

Svatko je našao nešto za sebe: stranicu - dvije neke davne denuncijacije, kavanski razgovor prepričan nesadržajnim i suhim jezikom kakvoga zbira, mlađega sudskog pristava iz Mostara ili

fizičkog radnika u stanici za otkup duhana u Ljubuškom; neki u osnovi nevažan papir koji optužuje nečijeg oca da je Ustaškoj nadzornoj službi u Sarajevu denuncirao urara Levija, navodno iz osвете, jer ga je urar Levi jednom davno, dvadeset i neke, prevario oko popravka sata; potvrdu o zločinačkim aktivnostima, suradnji s okupatorom i domaćim izdajnicima te okrutno postupanje prema pripadnicima muhamedanskoga i rimokatoličkog vjerozakona na području istočne Bosne oca, strica ili tetka, uzornoga domaćina iz Stoca, kojega je, mislilo se tako u familiji, Osman Jusufspahić na pravdi Boga odveo s kućnoga praga 8. siječnja 1949, dan nakon Božića, i nikada ga nije vratio, niti se ikada saznalo gdje mu kosti leže; papir na kojem, zapravo, ne piše ništa, osim imena i prezimena traženoga pretka na potvrdi o podizanju kaputa s kemijskoga čišćenja, nekoga davnog ljeta u Sarajevu, i pokraj toga krasopisom unesenog zapažanja Osmanovog kako je taj i taj vazda unaprijed mislio o onome što će se tek dogoditi, pa je ustašom postao prije 10. travnja 1941, partizanom prije 29. studenog 1943, dok je kaput nosio na čišćenje usred kolovoza, kada drugi nisu ni pomišljali da će jednom opet doći zima.

Te su papire nalazili u njegovoj kući, otkupljivali ih od švercera, kojih je svakim danom bilo sve

više i za koje se vjerovalo da raspolažu čitavim biografijama, što se, naravno, pokazalo netočnim, provaljivali su na tavane onih koje je Osman ucijenio, pronalazili koješta po zapečaćenim sanducima u kojima je nekad

stizala američka humanitarna pomoć, Trumanova jaja, mlijeko u prahu i kratka uputstva za rušenje komunizma, ali sve su to bile samo mrvice, posijane nekim jasnim redom, što ih je rahmetlija ostavio za sobom da zadovolji svakoga, a da ipak nitko ne pronade ono stoje doista tražio.

Tako se pojavila legenda, narodno vjerovanje koje je danas rašireno diljem Bosne i Hercegovine, da je Osman Jusufspahić svoje silne dokumente pisao nekom naročitom tintom, koju je po vjerovanju jednih dobio iz Damaska, od nekoga hodže, bivšega ustaše kojemu je oprostio život, a po vjerovanju drugih izravno od američke CIA-e. U toj je tinti bio upisan rok trajanja: ostat će vidljiva dok god je živa ruka koja njome piše, a kada ruka umre, tinta će u roku od nekoliko dana izbljedjeti i postati nevidljiva. Tinta će, dakle, biti živa koliko i Osmanova krv. I tako je, vjeruju ljudi, od silne Jusufspahićeve dokumentacije nastala gomila neupotrebljivih bijelih papira. Ova legenda izmišljena je kao i sve druge legende, ali ona postoji, ljudi se po njoj ravnaju, pa je valja i zabilježiti.

Iz nešto oskudnih dokumenata pronađenih na raznim stranama, a koji se pripisuju Osmanu Jusufspahiću, iako su neki očita krivotvorina, saznajemo da je Dželal Pljevljak bio slab vjernik, „molitve mu se nisu primale, jer su izgovarane bez znanja i pameti, a s pola srca“, gotovo kao žalbe pred kakvim zemaljskim sudom, i odnosile su se, u početku, samo na zamolbu Svevišnjem, čija je imena, istina, sva Dželal upamtio, da mu dijete bude pronađeno živo i zdravo, a na kraju na sličnu zamolbu, da on, Dželal, ne siđe s pameti i ne pobudali. Na kraju, eto, dragi mu Bog nije ispunio nijednu njegovu molbu.

U Livnu se Pljevljak s malo kime družio. Došao bi na džumu, tiho i bezizražajno odslušao hutbu ili propovijed, koja se tih godina, gotovo u pravilu, odnosila na nešto trivijalno što neće uznemiriti vlasti i one koji su

tu da po dužnosti slušaju i bilježe, na komunalne probleme, javnu higijenu ili odnos prema prosjacima. Obavio bi sve molitvene dužnosti, a zatim bi se pokupio i brzo odlazio. Sa starim imamom Ismetom Krčom godinama nije razmijenio riječi, jer je Krčo mislio da su mu Pljevljaka poslali da ga špijunira, pa je bježao od njega čim ga vidi, da ne bi štogod lanuo ili mu Pljevljak u očima ne pročita kakvu misao protiv naroda i države.

Međutim, kada se Krčo razbolio i kada je došao da ga mijenja jedan tamnoputi i nevjerovatno ružni mladić, kojemu su u Livnu prisili nadimak ćoro, a predstavio se kao Haris Masud, Dželal Pljevljak krenuo je za njim kao za učiteljem. Svakoga petka, nakon što džuma završi, odlazili su u buffet Putnik, prčvarnicu na autobusnom kolodvoru, u kojoj su se okupljali samo lokalni pijanci, šverceri traperica i Haris Masud sa svojom pratnjom.

U buffetu Putnik ga je, uz čaj ili kavu, mladi hodža učio pravoj vjeri, prepričavao mu doživljaje iz rata u Afganistanu i potucanja po sjevernoj Africi i izložio mu svoj tragični životopis. Ispričao mu je daje rođen i odrastao u Palestini, imao je ženu i djecu, veliku kuću i maslinik što je urastao u pustinju i širio se svakim danom. Izraelci su mu u ratnim bombardiranjima srušili kuću, pobili cijelu obitelj, a zatim posjekli maslinik. Kada je ostao bez korijena, Haris Masud shvatio je kako žrtvovanje za druge, za neka daleka pokoljenja jačih i pametnijih, koja će jednom doći, biva jedinim smislom njegovog života. Između vjernika i nevjernika traje vječiti rat, samo što ga vjernici donedavno nisu bili svjesni. Vjerovali su u mir, prije nego stoje mira moglo biti. Vjerovali su, jer Kuran uči da vjeruju, ali kao da su izgubili kalendar. Žito se mora posijati da bi izraslo. Ako se ne posije, uzalud je vjerovati. Tako je i s mirom, njega također valja posijati, a mir, na žalost, najprije nikne na suzama i na krvi nevjernika. Tek kada nevjernici shvate da su muslimani odlučni i jaki, da su snop koji se ne da tek tako salomiti, a ne svaki za sebe kao prut bez korijena

zaboden u zemlju, da su oštrica koja nevjernicima prelazi po vratu, da je iz njihovih duša iscurila milost, kao ulje iz te tvoje ruske volge, poučavao je Masud Pljevljaka, i tek kada nevjernici napuste zemlju koju su na prevaru oteli i koja im ne pripada ni po ljudskim, ni po Božjim zakonima, tek kada osjete strah da na licu zemlje neće biti mjesta na kojem bi se mogli smiriti, oni, njihova djeca i djeca njihove djece, tek tada će mir zavladati svijetom. Onaj mir o kojem govore poslanici i vjerovjesnici i kojemu se raduje svaki živ čovjek, kako vjernik, tako i nevjernik.

Dželal Pljevljak gaje slušao i vjerovao mu. Tko god ih je gledao, to je osjetio, a gledali su ih mnogi, pa su pamtili ono što vide, slikali, bilježili i ubilježeno javljali tamo gdje treba.

Kada je u Sarajevo, pa u Beograd dojavljeno šta govori mladi livanjski hodža, ružan, ćorav, ranjav I rošav da se u njega ne da gledati, nastala je uzbuna. Najprije, nitko nije znao tko je i odakle se pojavio Haris Masud, učeni i borbeni Arapin. Pretresene su sve kartoteke, proučen životopis svakoga Palestinca koji je u posljednjih dvadeset godina stupio na jugoslavensko tlo, uspostavljen kontakt s palestinskim i jordanskim tajnim službama, dobivene povlaštene informacije od Nijemaca koji su tih godina puno znali o arapskim borcima za slobodu, fanaticima, očajnicima i mladim softama koji su vjerovali da će se jednoga dana otvoriti nebo i da će to biti vrlo uskoro, pa taj čas valja spremno dočekati, ali baš nitko, nijedna služba, zavjerenička organizacija ili država, nije imao podatke o Harisu Masudu.

Njegova tajno snimljena fotografija na kojoj izlazi iz Skenderpašine džamije razaslana je na sve

strane. Pokazivali su je zatvorenicima po tajnim zatvorima na Bliskome istoku, očajnicima u ekstradicijskim štenarama u Njemačkoj i Austriji, uz obećanje da će slobodu I državljanstvo slobodnoga svijeta zaslužiti onaj

koji prepozna čovjeka na slici. Ali nitko od tih ljudi nije znao Harisa Masuda.

Prepoznao gaje Ivan Radivoj, dječji neuropsihijatar, kada mu je ugledao sliku na zidu svoga prijatelja, načelnika u Službi državne bezbjednosti u Beogradu, Gavrila Gavrovića, donoseći mu

štap za pecanje, jer je on svoj izgubio, ustvari ukrali su mu ga kada je na pijaci na Zelenom vencu na trenutak istrčao iz auta samo da kupi aleve paprike za fišpaprikaš.

- Sta ti, bre, radi ovaj na zidu? Jeste li to decu počeli da hvatate i prevaspitavate?

Haris Masud ustvari je Goran Elez-Kuhn, sin jedinac Mihajla Eleza-Kuhna, partizanskoga prvoborca, psihoanalitičara i bivšeg ambasadora u Londonu, kućnoga prijatelja svih jugoslavenskih i srpskih ministara unutrašnjih poslova još od vremena Informbiroa.

Goran je bio nevjerojatno inteligentno dijete, već u ob-daništu godinama ispred svoje generacije, ali nakaznog fizičkog izgleda. Sakupio je i naslijedio sve najružnije i od očeve i od majčine loze (majka mu je od stare beogradske porodice Nikolića), pa se onda i to izokrenulo i izopačilo od kojekakvih rijetkih bolesti, atipičnih upala živaca lica, endemskih neuroloških poremećaja i kvarova za koje ni najbolji njemački i švicarski liječnici nisu znali odakle potječu, tako da gaje bilo neugodno i gledati.

Djeca su ga ubrzo odbacila, kao što životinjski čopor odbacuje degeneriranu jedinku. Nitko se nije htio družiti s njim, od njega se nisu prepisivale ni domaće zadaće, iako ih je on nudio po razredu a svaka riječ, slovo ili brojka u njima je bila točno napisana. Kada bi se previše primakao, tukli su ga školskim torbama, stolicama i letvama. Raskrvarili bi mu glavu, slomili nogu ili ruku, oderali mu kožu s leđa i bedra, ali on nije odustajao, ne bi ni suzu pustio, nego je i dalje molio da ga prime I prihvate, i što su ga duže

tukli i jače udarali, a udarali su najjače, onoliko i onako kako su u stanju svirepi i bezdušni desetogodišnjaci, Goran je bio sve ružniji. Poslije, kada bi učiteljica, pa školski psiholog, pa direktorica, pitali tko je to učinio, tko je Elezu-Kuhnu razbio glavu, slomio mu nogu, oderao kožu, svi bi šutjeli, šutio bi i on, nikada ih nije izdao, u nadi da će ih to dirnuti i da će ga takvog odanog kao partizanski ilegalac u rukama njemačkih dželata, napokon primiti k sebi.

U dvanaestoj prvi se put pokušao ubiti, ogulio je električni kabel, obmotao si голу žicu oko vrata, I gurnuo utikač u utičnicu. Nestalo je struje u čitavom kvartu. Nekoliko mjeseci kasnije potplatio je garderobijerku u restoranu Madera i ukrao pištolj iz džepa zamjenika saveznog sekretara za unutrašnje poslove. Otišao je u zahod, stao pred ogledalo, pucao si u usta, a onda išetao van, dok je krv liptala na sve strane, I srušio se preko stola za kojim je stručni štab jugoslavenske nogometne reprezentacije slavio pobjedu nad Španjolskom.

Potom se otrovao, prerezao žile i skočio s petoga kata zgrade na Terazijama i pri udarcu o beton

ostao bez većine zuba. Jednoga je ljeta učio albanski. Nakon dva mjeseca savršeno je govorio taj jezik, a srpski je odbio od sebe i pravio se da ga više niti ne razumije, pa je doktor Elez-Kuhn morao unajmiti prevoditelja, studenta germanistike iz Prištine, da preko njega razgovara sa sinom. Uhapsili su ga kada je ujedno beogradsko kino pokušao postaviti bombu koju je sam izradio. Otac ga je smjestio na psihijatriju, liječili su ga inzulinskim šokovima, nakon pola godine pušten je kao izliječen.

Učio je gelski jezik, kojim više ne govori nitko, a nekad su govorili Irci. Engleski nije znao i odbio ga je znati. Nazvao se Seamus i s dokumentima koje je sam krivotvorio pobjegao je u Irsku. Lutao je Dublinom, spavao po

podrumima i prozio ispred nogometnog stadiona, obraćao se ljudima na gelskom, molio ih da mu pomognu, ali nitko ga nije razumio.

Kada gaje ulovila policija, iz Londona je morao doći osamdesetpetogodišnji profesor, slavni lingvist, da prevodi njegove riječi, jer Seamus nije razumio nijedan drugi jezik osim gelskog. Na kraju, Irci nisu imali milosti, nego su ga protjerali u Jugoslaviju.

Naučio je hebrejski i nadjenulo si ime Moše. Pola je sata disao sadržaj boce s acetilenom, ali ostao je živ, nije čak ni eksplodirao. Prešao je na šintoizam, pa na budizam. Od krumpira je načinio službeni pečat engleske princeze Ane i pozvao se u njezino ime na ceremonijalnu humanitarnu čajanku za pomoć gladnoj djeci Eritreje. Tom je prilikom mladoga princa Williama ugrizao za nogu. Liječili su ga kineskim lijekovima od kojih čovjek zaboravi sav prethodni život, ako je ranije bio mučaljiv, onda postane jako živahan, vedar i brbljiv, ako je bio poštenjačina postane najgori podlac.

Tako je studirao islam, naučio je napamet Kuran na arapskome i pred samim sobom postao hafiz, a potom je naučio arapski i mogao je razumjeti to stoje već napamet znao. Izučio je sve knjige iz

kojih se studira na Al Azharu, a zatim i sve najslavnije učitelje različitih i suprotstavljenih islamističkih škola i učenja. Neke je izučavao samo na osnovu fotografije, a drugima bi pročitao

svaki spis do kojega se moglo doći.

Otišao je nekom brici u Prizren, da ga obreže.

Postao je Haris Masud. U beogradskom Sekretarijatu za unutrašnje poslove odobrili su mu promjenu imena. Postao je Ibrahim Teskeredžija. Mihajlo Elez-Kuhn kao daje tada digao ruke od

sina: ako će biti sretniji I neće se više ubijati, jer je samoubojstvo najteži grijeh u islamu, neka mladić bude Ibrahim Teskeredžija.

Krivotvorio je Školske dokumente i predstavljao se kao diplomac s Al Azhara. Povjerovali su mu jer je o svemu o čemu su razgovarali znao više od njih. O Kuranu i o tome kakav treba biti musliman Haris Masud znao je sve stoje čovjeku dano da zna. Ibrahim Teskeredžija imao je nešto ograničenija znanja.

Povremeno je obilazio oca u Beogradu, ali je zahtijevao da se prije njegova dolaska iz kuće izbací sav alkohol. Kuću u kojoj ima rakije ne posjećuju melecí. Pričao je ocu o mladome palestinskom učenjaku Harisu Masudu. On se raspitao kod Službe, u strahu da će mu netko potpuno zaludjeti sina, ali mu je rečeno da ne postoji nikakav Haris Masud.

Kada se razbolio imam iz Skenderpašine džamije u Livnu, Haris Masud se ponudio da ga zamijeni dok bude u Ljubljani na liječenju. Nije tražio plaću, tek stan i hranu, pa su ga primili. Njegove su hutbe bile vatrene, kažu daje mogao pogledom zapaliti novinsku stranicu s golom ženom ili nećudorednim člankom.

Služba, međutim, nije reagirala, niti se za njega raspitivala, sve dok se u buffetu Putnik nije počeo sastajati s Dželalom Pljevljakom. Tada su, u rutinskoj provjeri, saznali da Haris Masud nije nikakav Palestinac, nikada nije imao ženu i obitelj, bio je djevac, u životu nije dodirnuo ženu, nije sudjelovao u ratu u Afganistanu, niti je u nekoj sjevernoafričkoj zemlji bio suđen na smrt. Haris Masud je, shvatili su, Ibrahim Teskeredžija, a Ib-rahim Teskeredžija je Goran Elez- Kuhn.

Nazvali su nesretnoga oca i upitali ga što da čine, da li da ga uhite i predaju sudu kao potencijalno opasnog terorista, koji će zatim biti osuđen na petnaestak godina zatvora i, vjerojatno, zamijenjen s nekom revolucionarnom organizacijom za skupinu otetih američkih turista, ili da ga kao Ibrahima Teskeredžiju vrata u Beograd i zaprijete mu da se svakoga ponedjeljka mora javljati u stanicu milicije.

Mihajlo Elez-Kuhn odlučio je da se njegovoga Gorana još jednom pokuša izliječiti inzulinskim šokovima. Tako je Haris Masud nestao iz Livna, naglo i preko noći, onako kako se i pojavio, onako kako nestaju proroci i revolucionari.

Učas je iščiljelo vjere u mnogim srcima, gradska je uprava naredila rušenje buffeta Putnik,

pravednika je nestalo kao da ga nikada nije ni bilo, ostala je samo nada da će se jednoga dana, bude li jači od inzulina i psihofarmaka, vratiti i produžiti misiju koja je jednom započela, osvojila ljude i probudila u njima želju da se bore i da po cijenu života ustraju na Božjem putu. Govorit će se: Haris Masud je lud, on ne postoji, on je kao junak iz stripa, on je kao maslačak kojemu je vjetar raspuhao glavu, Harisa Masuda nema, govorit će se, nego ima Ibrahima Teskeredžije, koji je povjerovao daje u drugoj vjeri i jeziku lakše preživjeti vlastitu nakaznost, ima Gorana Eleza-Kuhna čiju dušu liječe od Harisa Masuda i od svakoga tko je bijedan naseljava, e ne bi li izliječen bio kada jednom, u svojoj duši, ostane sam.

Tko zna koliki su se samo molili za povratak imama Masuda. činili su to čak i ako su znali daje on samo san u glavi nekoga kome ne znaju ni pravo ime, a čiju je dušu naselio kao što morski račić naseljava napuštenu školjku. Dželal Pljevljak je, čini se, s nestankom imama Masuda počeo gubiti vjeru. Tako su barem zaključili ti koji su ga pratili, a nama druge nema nego da im vjerujemo, jer drugoga uvida u njegove misli i osjećaje ne možemo imati.

- Kad bih Boga samo na čas zaboravio, sigurno bih poludio - rekao je Osmanu Jusufspahiću, kada su jednom kratko razgovarali pri izlasku iz džamije, ispred koje im je obijesna dječurlija pomiješala cipele, pa su čekali, dok su se drugi u gomili nestrpljivo gurali, da svatko pronađe svoje. Godinama su se još, nakon lančića s privjeskom, cipelica i pionirske knjižice, pronalazili tragovi

Maje Pljevljak. Komadi njezine odjeće, gumice za kosu, papir na kojemu je njezinom rukom bio ispisan tekst pionirske zakletve, olovka i oštrilo, sendvič koji joj je majka spremila da ga pojede prije nego što, prije povratka u Basku Vodu, popije još jedan dramamine.

Mersiha je već bila mrtva, ležala je na sarajevskom groblju na Barama, dok je Dželal svako malo

obilazio stanice milicije u Makarskoj, Splitu i Vrgorcu, ovisno od toga gdje je neki predmet pronađen, da ga identificira ili potvrdi je li pripadao njegovoj kćeri. Barem jednom tjedno, obično ponedjeljkom, išao je na miliciju, i naravno, u većini slučajeva pronađena stvar ne bi bila Majina.

Zadnje su nađene gaćice Maje Pljevljak. Našao ih je jedan njemački turist u atriju samostana Male braće u Dubrovniku, zajedno s ceduljicom na kojoj je pisalo: „Ove je gaće nosila Pljevljak Maja, a poslije je nitko nije vidio!" Na njima su bili slončići sa žutim slamnatim šeširima, koji udaraju u def i plešu.

Dželal Pljevljak prepoznao ih je u stanici milicije na Lapadu. Uz njega su bili inspektor Blažo Popović i pozornik Miro Kocej. Na gaćicama je ugledao malu žutu mrlju od mokraće. Prinio ih je nosu:

- Ništa se više ne osjeti - rekao je i zaplakao.

Nakon toga se više nije odazivao pozivima da identificira stvari koje su, eventualno, pripadale

njegovom djetetu. Zvali su ga još pet-šest mjeseci, a zatim su prestali. Slučaj Maje Pljevljak na kraju je završio ispod gomila papira, riješenih i neriješenih ubojstava i pljački, i vjerojatno se više nikada ne bi vratio na svjetlo dana, niti bi se o njemu razgovaralo, da 1. siječnja 1988. Dželal Pljevljak nije izgubio vjeru i unesrećio jednu obitelj.

Posljednja etapa njegovoga života u očaju započela je jednoga ranojesenjeg dana 1987. Opet je bio petak, iz Splita je krenuo u rano jutro, u košulji

kratkih rukava, da bi ga blizu granice s Bosnom I Hercegovinom dočekaio snijeg, koji je bivao sve gušći, godinama nije takav padao, ali Pljevljak se nije zaustavljao, htio je da na vrijeme stigne na džumu. A onda mu se, na ulazu u selo Fatumi, dogodila nezgoda, pukla mu je guma. Izašao je iz auta onako u košulji kratkih rukava i u ljetnim sandalama, da pronađe pomoć.

Zakucao je na vrata Osmana Fatumića i njegove obitelji.

Bivši livanjski kovač i konjokradica, koji je zbog niza prevara, falsifikata i obmana dvanaest godina odležao u hrvatskim i talijanskim zatvorima, bio je dobar čovjek. Nakon što je početkom osamdesetih odležao devet mjeseci u Zenici, jer se nekoj bogatašici, bolesnici na umoru od leukemije, lažno predstavio kao liječnik onkolog iz Zeneve i u tom je uvjerenju držao sve dok nije umrla, Fatumić se iz Livna vratio ženi u Fatume. Nije više putovao, niti je previše razgovarao s ljudima, uvukao se u sebe, brinuo svoje brige i razgovarao s Bogom.

Tih je devet mjeseci zapravo odležao nizašta, jer se sažalio nad nesretnicom od koje su liječnici

digli ruke. Trpjela je strašne bolove, a on joj je kazao daje u Ženevi specijalizirao baš liječenje takvih bolova. Priznao joj je da je ne može izliječiti i da se mora pripremiti na susret s Bogom, ali on će učiniti daje više ne boli. Načinio bi dva pokreta iznad njezine glave, izgovorio neke izmišljene riječi, a ženu više ne bi zaboljelo sve do sutra. Mirno bi zaspala, kako nije već više od godine dana. Sutra bi je nanovo obišao i otklonio joj bolove. Nije za to uzimao nikakve novce, a kad gaje sudac na suđenju upitao kako mu je to uspijevalo, Osman Fatumić pošteno je odgovorio:

- Prevarom.

- Onda prevari i mene. Zub me jutros boli.

- Ne mogu.

- Zašto ne možeš?

- Zato što mi ne vjerujete. Prevara ne može uspjeti ako ne vjerujete.

- Dobro, evo vjerujem ti

- Nije to dovoljno reći. Nemate vi vjere.

Tko zna je li suca bolio zub pa gaje osudio na godinu dana zatvora, stoje bilo preko svake mjere

strogo, ali taje posljednja prevara Osmana Fatumića upamćena po tome što je iz nje proisteklo samo dobro. Ženu koja je umirala više ništa nije boljelo.

U vrijeme Drugoga svjetskog rata Osman Fatumić krao je konje po Bosni i preprodavao ih Talijanima u Dalmaciji. Početkom 1943. uhitile su ga ustaše. Odveden je u Sarajevo, gdje je ispitan, a onda je, zajedno s grupom Jevreja i Srba, ukrcan na kompoziciju koja je vozila prema Jasenovcu. Na prevaru je nagovorio stražara da otključa vagon. Svjetlucao mu je omotnicom od čokolade, koju je pozajmio od djevojčice Lune Levi, a ona ju je čuvala kao uspomenu na djeda. Stražar je povjerovao da Osman u ruci drži odlomljeni komad porodične zlatne grane, pružio je ruku da mu oduzme tu dragocjenost, a on je iskočio iz vlaka i nestao u mraku. Stražar je brzo zatvorio vrata i nije digao uzbunu, jer se uplašio nadređenih. čvrsto je stezao svjetlucavi papir, sretan što je ostao živ.

Osman Fatumić kopnio je ako ne bi imao kome lagati. Kopnio bi i ako mu nisu vjerovali. Živio je sa ženom i kćeri, koja je na svijet donijela vanbračno maloumno dijete, sina Ilijasa. Nije se znalo tko je Ilijasu otac.

Kada je nesretni dječak poodrastao, pronašao je Osman momka iz daljeg komšiluka, Murata Fatumića, i nagovorio ga da uzme Muberu, bez obzira na dijete. Vjerojatno je i njega prevario, ali tako da Murat ne bude svjestan daje prevaren. Ona će mu svake godine rađati po jedno dijete, e ne bi li Murat jednoga dana zaboravio da Ilijas nije njegov. Ali ne samo da on to nije zaboravio, nego se svetio starcu, glasno psujući Boga, s kojim je tih mjeseci i godina Osman bogobožnošću nastojao izravnati račune.

Kada mu se usred nenadane snježne mećave Dželal Pljevljak pojavio na kućnim vratima, Osman

Fatumić u njemu je našao svoga nerođenog sina. Dočekivao gaje svakog petka i odvodio u stranu, da mu priča svoju životnu priču, sastavljenu od samih laži i pokoje slučajno udjenute istine, a da ga u toj priči ne ometaju ni žena, ni kći, ni unuci, a ni oholi i zli zet, koji bi jedva dočekao da pred drugima razotkrije neku od njegovih laži i tako ga osramoti.

Dželal je u Fatumićima dobio obitelj, kakvu nikada nije imao i uz koju je polako mogao zaboravljati svoju životnu nesreću. Neke je Osmanove laži prepoznao, druge nije, ali je uz njega

naučio da se prošlost može zamijeniti i da se čovjek, umjesto sjećanja na ono što se dogodilo, može sjećati i onoga čega nikada nije bilo i stoje izmislio da mu bude lakše.

Dok je bio mlad, svoje laži je Osman Fatumić skupo plaćao. Iako nije krao ni ubijao, komad života ostavio je po jugoslavenskim kazamatima, jer je lagao i jer je, bez velikoga interesa po sebe, varao ljude i državu.

Konje je krao jer ih je volio.

Imao je štalu u koju je moglo stati pet konja i ždri-jebe. Kako bi kojega ukrao, morao se drugoga

riješiti. Odvodio ih je na planinu Goliju i puštao na slobodu. Uvijek se dragim Bogom kleo da više neće ukrasti nijednoga konja, da ne bi morao drugoga odvoditi na Goliju, i uvijek bi tu zakletvu prekršio.

Nakon desetak godina planinom se kretalo jato od dvjestotinjak Osmanovih konja i njihove ždrjebadi. Kupovao je vreće soli i odnosio ih na Goliju.

Izmislio je priču o konjima i junacima, pa su i drugi Fatumljani išli na Goliju da ih nahrane, vjerujući u to da su to konji njihove mrtve braće, očeva i stričeva. Udba i Ozna u tome su vidjeli opasnu zavjeru protiv naroda i države.

Bilo ih je koji su zbog tih konja završili u zatvoru.

Osman Fatumić je ostario, izmučile su ga robije, a valjalo je zapamtiti i sve te slatke laži pa znati

što si kome rekao, u što si sam povjerovao, a stoje bila laž samo za druge, da se njome sakrije laž u koju si sam vjerovao i od koje si živio. Na kraju se umorio i okrenuo glavu od tuđih konja. Kako bi kojega vidio, samo je zatvarao oči dok konj i konjanik ne prođu ili zaprega ne zama-kne za ugao.

- Koliko god čovjek mislio i po glavi preturao stoje čuo i vidio u sedamdeset i nešto godina, stoje

preživio I što ga je kao metak ili geler zakačilo u ratovima i mimo njih, koliko god nastojao sjetiti se, kao što se u svemu lijepom može naći ponešto ružno i kao što bi odavno poludio da u svemu ružnome nema nečega lijepog, na kraju će uvijek stati i reći ne, nema, brate, nikako, niti je ikada bilo, ružnoga konja - rekao je Osman Fatumić kad smo, na kraju, i njega obišli, raspitujući se o Dželalu Pljevljaku.

I to je, bit će, jedino što nam je i rekao, a da možemo biti sasvim sigurni daje, po vlastitome osjećaju, govorio istinu.

O onome što se dogodilo 1. siječnja 1988. Osman Fatumić spremno je govorio, kao stoje govorio o svemu što bismo ga upitali, ali nije govorio istinu, lagao je iako se životom svojim kleo, dok su mu niz obraze i niz duboko usječene bore tekle sitne staračke suze, da se sve dogodilo onako kako on kaže, a ne onako kako je ustanovljeno na suđenju u Sarajevu.

Njegovu priču prenosimo tako da se zna stoje rekao čovjek koji je volio Dželala Pljevljaka. Isto što ovdje kaže posvjedočio je i na sudu, nakon čega je u žurnome postupku osuđen zbog lažnoga svjedočenja, na šest mjeseci, uvjetno na dvije godine.

Ovako priča Osman Fatumić:

Godinama je Dželal vozio tu volgu, dobro gaje služila, nije se kvarila, a sjećala gaje na vjernog generala Musadika Karamujića, koji je, jedna li mu majka, umro tako što sije pucao u glavu. Bog mu neće oprostiti, ali prijatelj mora. Ljudi su mu stalno govorili da bi se morao riješiti te volge, stara je, neće još dugo, zna se to, kao što se zna i za stara čovjeka, i najbolje mu je daje proda kakvome taksistu u Splitu ili Sarajevu, a imao sam i ja jednoga u Livnu, Fatumljanina Ivu Zovku, koji bi ugradio plin i još dugo s njom taksirao. Ali Dželal to nikako nije mogao učiniti, gdje će prodati nešto što mu je od prijatelja ostalo, a opet znao je da ne može više dugo svakoga petka s tom volgom ići u Livno, na džumu. Uspomene su uspomene, i one čovjeku vrijede duše, ali vjera je važnija, Bog ti neće oprostiti samo zato što si imao uspomene, pa je zato morao kupiti novi auto.

Sakupio je novce, digao kredit, nešto se i zadužio, pa je u Sarajevu, u Vogošći, uplatio golfa. Trebao je po njega u sljedeću srijedu. A volgu će, biva, prodati našem Muratu. Nije je mislio zapravo prodati, Bože sačuvaj, a ni Murat nema tih novaca, nego će mu volgu dati za neku siću, kao što ju je, govorio je tako, i general Karamujić njemu za siću dao.

Ovakav je bio dogovor: on će se izjutra dovesti do Fatuma, gdje će volgu ostaviti Muratu, da je

Murat, k'o biva, malo isproba, a do Livna će nastaviti s autobusom. Na povratku će stati da kod nas ruča, da mu Murat, k'o biva, kaže valja li mu ili mu ne valja njegova volga, a onda će ga navečer do Splita odbaciti komšija Viktor Zovko, kad bude išao u bolnicu, na posao.

I kao stoje rečeno, parkirao se ispred kuće, a onda smo nas dvojica zajedno, nogu pred nogu, sve u priči, do autobuske stanice. Autobus je nešto kasnio, ali ne toliko da bi Dželal kasnio na džumu, pa smo sjeli ispred, na klupu, i nastavili o svemu i svačemu.

Radovao se golfu, veli da ga je naručio preko veze, preko brata kapetana fregate Stanojevića, koji radi u Tvornici automobila Sarajevo, pa je Dželal mogao birati boju auta. Inače se kupovalo kako kome dopadne, a on se plašio da ne dobije žutoga golfa. Zato je i našao vezu.

Odabrao je boju trule višnje. Boju fesa, šalio se.

Ja sam mu govorio o kućnim problemima. O tome kako se Muba i Murat stalno svađaju, a Galiba se jadna samo suši i kopni od njihove svađe. Nisam mu trebao ponavljati zašto se svađaju, jer je on to i sam znao i vidio. I već je stoput na svoje uši čuo njihove svađe.

Mislim da sam se u toj priči rasplakao pa mi je nešto, možda, i promaklo.

Kad god čovjek mora reći kako je bilo, a da ništa barem malo ne popravi i ne ublaži, pođu mu suze na oči. Možda kod drugih nije tako, ali kod mene jest.

Plačem svaki put kad govorim kako je bilo, i evo zato i sad plačem, i plakao sam na suđenju u

Sarajevu, ali džaba kad to ljudi ne razumiju.

Nakon stoje došao autobus, ja sam, umjesto da se vratim kući, produžio do birtije. Bila je Nova

godina, i znao sam da će se tamo okupiti moje staračko društvo, nijedan ne pije, neki zbog zdravlja, drugi zbog vjere, a ima ih koji ne smiju ni da jedu, i ljudi šta će, nego za takvih dana kad cijeli svijet spava, ili mamura, oni se skupe u birtiji i igraju karte. Nije to kocka, Bože sačuvaj, nego preferans.

Igra se da bi se znalo koji je bolji i kome je pamet bistrija. A bude nas od pedeset i sedam, koliko

ima Rudolf Zovko, do staroga Izeta Fatumića, koji je jesenas navršio devedeset i drugu, pa igramo dok prvi ne sustanu.

Bili smo veseli, jer smo znali da nas neće ometati i da će dugo trebati dok se Fatumljani razbude,

razmile po mjestu i pokvare nam igru, ili dok nas žene i kćeri ne pozovu na ručak.

Tog dana je, nakon pet sati igre, kao stoje i red, pobijedio najmlađi, Rudolf Zovko. Metalostrugar I teški pijanac, koji je prestao da pije prije sedam godina, kad su mu doktori ustanovili cirozu jetre. Nakon nekog vremena mu, kažu, jetra došla kao u djeteta, obnovila se i oživila, ali on svejedno nije više popio ni čašice.

Da ga je još bilo osunetiti i nagovoriti da ne jede kr-metinu, od Rudolfa bi se dao načiniti musliman, i to kakav musliman, takvih ti je u Livnu malo.

Kada sam se vratio kući, zatekoh Murata kako sjedi za stolom krvave glave, a ispred njega limeni lavor. Povraća i Boga psuje. Cijela kuća smrdi na rakiju. Galiba nad njim, drži ga da se ne sruši sa stolice, pa mu govori, ne psuj sine, babo će se ljutiti. U taj mah ugledam Dželala.

Do tada ga nije bilo, samo se stvorio. Vidim, otvara kredenac, ona vrata koja ne samo da nikada

prije ne bi otvorio, nego bi sklanjao pogled kada ih netko otvori, zavlači ruku unutra, kaže – Oprosti mi Bože! - i vadi bocu punu rakije.

Litru je u sebe izlio, zarumenio se pa poplavio, i bez pozdrava izašao van. Više ga nisam vidio

slobodnoga. Upitao sam ženu šta to bi, šta se dogodilo. Veli da se Murat skotrljao niz stepenice i razbio glavu.

Nisam joj vjerovao.

Pitao sam: ako je Murat pao i razbio glavu, šta je onda bilo sa Dželalom.

Kaže: ne znam, dina mi

moga, izgleda da se, evo, propio. Pa, majka mu stara, ne može se čovjek tako odjednom propiti i popisati se na ono stoje godinama bio i u stoje vjerovao.

Izašao sam pred kuću da provjerim gdje je volga. Nije je bilo. Zamislio sam se i nisam se mogao

sjetiti je li bila tu kada sam dolazio. Eto, sve ovo sam ispričao na suđenju, a sudac umalo što me nije poslao u Foču, zajedno sa Dželalom. Tako je to. Ljudi ne vjeruju ni u ono što se dogodilo, ni u ono što im se kaže, nego vjeruju u ono što nikako ne može biti. Tako su povjerovali i da je Dželal Pljevljak poubijao sve te ljude u Livnu. A ja znam da nije, bez obzira na to stoje priznao da ih je ubio.

Tako je pričao Osman Fatumić, a evo i kako se doista dogodilo ono zbog čega su, sve do raspada

države, novine i televizija toliko toga napisali i rekli o Dželalu Pljevljaku:

Volgu je - priznao je na suđenju, a slažu se i svjedoci - parkirao preko puta Skenderpašine džamije, tačno uz prozor podrumškoga stana Milojke Radak.

- U podne bi pao mrak, čim Turčin dođe da se pomoli u svojoj mošeji - svjedočila je krezuba baba, za koju se govorilo daje u vrijeme Kraljevine Jugoslavije bila kurva na beogradskoj željezničkoj stanici - a pao je i tog petka mrak, jašta je nego pao, jer mu je auto bio crn kao đavo i kao Turčinova duša...

Uzeo je abdest, ni sa kim nije razgovarao, niti se s kime pozdravio, kao što se ni inače nije prozdravljao. Neki kažu daje šutio jer je bio pijan, drugi zato stoje i inače šutio, a treći tvrde da se pomalo i zaljuljao, kao da će pasti.

Džumu je otklanjao i hutbu odslušao kao i inače. Osman Jusufspahić, koji sve vidi i sve zna, kaže da se toga dana Dželal Pljevljak nije ponašao ništa drukčije nego svih ranijih petaka u posljednjih četrnaest godina. Ako je tada bio pijan, kao što neki kažu, ako se zaljuljao pri uzimanju abdesta, onda je bio pijan i svaki drugi put.

Ali nakon džume, umjesto da sjedne u auto i krene prema Splitu, Dželal Pljevljak otišao je u Hotel Dinaru, sjeo za šank i napio se. Služio gaje Boro Buklija, koji je pred sudom ustvrdio daje Dželal u sat vremena popio više od pola litre Rubinovog vinjaka.

Zatim je sjeo u auto i krenuo.

U tvorničkome prospektu piše kako je volgi M-24 potrebno osamnaest sekundi da postigne brzinu od osamdeset kilometara na sat, ali od mjesta na kojem je bio parkiran, do pješačkoga prelaza ispred samoposluge, jedva da je sto pedeset metara, a policijski su vještaci ustanovili da je Pljevljak pokosio Envera Firduzovića (32), Mirzetu Firduzović (21), Eshera Firduzovića (4) i kolica s blizancima Nadijom i Džemalom, i sve ih na mjestu usmrtio brzinom od devedeset šest kilometara na sat, stoje brzina koju u sto pedeset metara ne bi mogao postići ni ferrari na utrkama Formule 1, a kamoli tromi, sedamnaest godina stari sovjetski auto.

Dželal Pljevljak nije se zaustavio, nego je samo projurio kroz Livno, da bi se poslije dva sata pojavio u stanici milicije, gdje je, zaplićući jezikom, jedva uspio izgovoriti riječi priznanja.

Šest mjeseci kasnije, nakon što su svi livanjski suci odbili suditi Dželalu Pljevljaku, na suđenju u

Sarajevu, koje je trajalo skoro dva mjeseca, i jedva je privedeno kraju, dosuđena je najveća kazna za prometni prekršaj sa smrtnim ishodom, koja je ikada u Jugoslaviji izrečena. Zbog osobito teških okolnosti, osuđen je na petnaest godina zatvora. Iako se Pljevljak na tu kaznu nije žalio, suđenje je bilo poništeno usljed proceduralnih pogrešaka i krivoga čitanja zakona. Na drugom je suđenju, također u Sarajevu, osuđen na dvanaest godina. Tu je kaznu potvrdio i Vrhovni sud Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, nakon čega se nad Džemalom Pljevljakom i njegovom zemaljskom sudbinom spustila zavjesa.

Na kraju, zna se samo to da se, nakon godina provedenih u vjeri, jednoga dana sam samcijat, sjedeći u buffetu Hotela Dinara i razgovarajući s nepoznatim šankerom o vremenskim prilikama i o nogometu, nasmrt napio, sjeo za upravljač svoje volge, pritisnuo gas i pokosio jednu obitelj. Ne zna se zastoje to učinio, i zato su se, sve do rata, vodile tolike rasprave o Dželalu Pljevljaku i njegovoj nesreći. Koliko je bilo onih koji su istraživali njegov slučaj ili su samo o njemu razmišljali I pokušavali se uživjeti u osobu oca koji je svakoga petka, dugih četrnaest godina, putovao iz Splita u Livno, da se u džamiji pomoli Bogu, e da mu Bog pronađe nestalo dijete, toliko je bilo i mišljenja o razlozima zbog kojih se Dželal napio i jurcao Livnom, sve dok nije ubio. Odgovora nije bilo. Nismo ga ni s ovom raspravom pokušali naći, nego smo u zla vremena, kada se u ime onoga što će se tek dogoditi mijenjaju i ljudske prošlosti i povijesti, htjeli podsjetiti na zagonetku sudbine Dželala Pljevljaka, njegove žene Mersihe i učenice prvoga razreda Osnovne škole kurir Nikša Radičević-Mrvica, Maje Pljevljak.

Treći dio:

Ustani sine Avramov

Ime mi je Dželal Pljevljak. Radio sam kao civilno lice na službi u armiji, a danas bih, da nisam ovo što jesam, bio penzioner, vozio golfa, boje trule višnje, godina proizvodnje 1987. ili 1988, sagradio kuću na Sandžaku i ispred kuće posadio šljivik, koji bi do danas već dobro rađao. Sjedio bih pod Šljivama i ne bih znao za ovoga sebe, ali bi me mučile brige nekoga drugog mene. Sve bi mi bilo isto, samo što ne bih bio ubojica.

Ali nije tako moglo biti, a ja ne žalim Što nije, jer je grijeh žaliti, nego neka je onako kako je Bog

odredio da ima biti. On me je spasio, on mi je pamet sačuvao bistrom, i danas stojim tu gdje jesam, ruke mi trnu, noge više ne osjećam i čini mi se da ću uskoro pasti. Ali nije me briga, sretan sam I ovako nepomičan, dok gledam kroz prozor, vidim nebo i čujem Drinu negdje pod zidovima, ja se svakom svojom mišlju, svakom dlačicom na rukama, kosom, trepavicom I obrvom, molim Bogu i hvalim ga za ono stoje za mene učinio.

I sve se bojim, srušit ću se, jer više ne znam stoje iznad, a što ispod mene, ali Bog me ne da, nego me drži uspravnog.

Iza leđa mi je ahbab Avram Prodanović. U rukama drži kalašnjikov, prst mu je na orozu, i čeka kad ću da padnem na koljena, Bogu da se pomolim, da mi u potiljak puca prije nego što kažem a.

Tako on to meni kaže: bit ćeš mrtav, Dželaludine sine, prije nego što Allaha zazoveš prvi put.

A ja Šutim, Šta ću. Šutim, stojim i čekam, u sabah, u jaciju, u akšam, i kad mu god prahne, kad god on to hoće i kad god misli da treba, stojim i čekam sve dok mu ne dosadi i ne ode svojim putem, moj stari ahbab Avram Prodanović.

Kada su me 1. novembra 1988. okovanog doveli u Foču, on je već bio tu, u ovoj istoj ćeliji. Kada

sam ušao, skočio je s kreveta, vidio je da su mi pomodrjele ruke jer je milicioner Faruk Eminović

bio dušmanski stegnuo lisice. Masirao mi je dlanove i prste, ali ja ih nisam osjećao. Bilo mi je kao da trlja dvije teške natruhle cjepanice.

I lakše mi je bez ruku, htio sam se našaliti.

Nemoj tako da govoriš, rekao je i već se bio oznojio koliko su ga moje mrtve ruke zamorile.

Prošla su u tome i dva sata.

On je oživljavao ruke koje prvi put vidi, a meni su krenule suze niz lice.

čudni su načini na koje se ljudi upoznaju i prijatelje. Avram Prodanović moj je prijatelj, kako god bilo. Ako povuče oroz, znat ću da me ubio prijatelj.

Avram je ležao sam u ovoj ćeliji, jer se upravnik plašio da bi ga drugi zatvorenici mogli zatući. Mene je smjestio s njim jer je mislio da bi i mene drugi zatvorenici mogli ubiti kad saznaju za što sam osuđen - napio sam se kao životinja i ubio ženu, njezina muža i njihovo troje djece - a računao je da smo jedan po drugoga bezopasni, jer smo obojica progonjeni. Mudrosti treba da bi čovjek bio dobar upravnik zatvora.

Smjestio nas je tako zajedno i zato stoje Avram Srbin, a ja sam Musliman, da nam se obojici naruga. Takav je čovjek bio upravnik i takva je bila država, koje, čujem, više nema. Bit će druge, a bilo bi bolje da nema nikakve kad smo takvi ljudi da nam ona nije valjala.

Moj ahab Avram nije vjerovao u Boga. Ilije vjerovao, a nije znao da vjeruje. Ali mene nije ometao u molitvi, pogotovo u vrijeme Ramazana, i još bi mi stražu čuvao, da ko ne naiđe dok klanjam i da mi se ne naruga.

Živio je u Bijeljini i bio direktor gradske pekare. Imao ženu i sina, kojemu su nadjenuli ime Darko, po nekom fudbaleru Crvene zvezde. Dobro su se slagali, ljeti išli na more, u Trpanj, zimi na Jahorinu, u hotel, da dječaku ojača krv. Žena mu radila kao medicinska sestra u Domu zdravlja.

Avram je strepio da im se što ne dogodi.

Kad bi u novinama izašlo kako je u prometnoj nesreći izginula cijela porodica, on bi se stresao od užasa, okrenuo bi drugu stranicu i cijeli bi dan bio neraspoložen. Ih - ne daj Bože - kada bi na

televiziji prikazivali dokumentarni film o nekoj rijetkoj bolesti, on je odmah grabio Darka iz krevetca i nosio ga u Tuzlu, Beograd, Sarajevo i gurao plave koverta najboljim doktorima, samo da mu pregledaju sina i kažu da ne boluje od te neke rijetke bolesti o kojoj se govorilo na televiziji.

Ljudi su mislili daje skrenuo s pameti, a Avram je samo strepio da im se što ne dogodi. Tako to

biva: kad u kome prekipi ljubav, a za njom i briga koja svaku ljubav slijedi, ljudi ga otpišu jer daje sišao s uma. Lakše im je tako, pa za drukčije i ne znaju.

Avram mi je prijatelj, mrtve mi je ruke budio, a bezvjernik je. Da je u nešto vjerovao, makar u ikone što vise na zidovima crkve, da je barem jednom otvorio svoje Sveto pismo i pročitao onih nekoliko stranica o tome kako je sve počelo, ne bi počinio zločin zbog kojega je ležao u istoj ćeliji sa mnom. Počelo je tako, govorio mi je Avram, Što je noćima sanjao ovakav san: sin njegov, Darko, trči po krovu nebodera. Još nije navršio dvije godine, u snu kao ni u stvarnosti, i ne zna da ne smije prilaziti rubu, nego trči i sigurno će pasti preko. Otac ga gleda, ali mu ne može pomoći. Potrčao bi, ali u njegovim nogama nema snage. Vikao bi, ali iz njega ne izlazi glas. U zadnji čas, kada je Darko već prešao rub krova, odnekud se stvori stvor u crnom, visok, uspravan i bradat, sa šeširom na glavi, i hvata dječaka. Donosi ga ocu, govori mu spasio sam ti sina, ali jednom ću doći, a ti ćeš mi se odužiti. Avram mu u svome snu tada obeća sve, a zatim se budi sav u znoju, skače iz kreveta, žena ga pita šta ti je čovječe, ali on joj ništa ne govori da je ne bi uznemiravao.

U početku taj je san sanjao jednom u tri mjeseca, pa jednom mjesečno, a onda svakoga tjedna i na kraju svake noći.

Jednom ću doći, govori mu avet u crnom, a ti ćeš mi se odužiti. Avram mu obećava sve. Bio je juli mjesec, ljetovali su u Maloj Dubi, privatni smještaj u kući neke babe Bosiljke. Darko je spavao na pomoćnom krevetu, njih dvoje na velikom bračnom, iznad kojega visi fotografija babe Bosiljke i njezinog pokojnog muža, snimljena na dan vjenčanja. Avram je ponovo sanjao svoj san I u tom snu ponovo mu je avet u crnome spašavala

sina. Sve je bilo isto, osim riječi koje će izgovoriti na kraju sna: Došlo je vrijeme da pokažeš svoju odanost, rekao mu je stvor s crnom bradom, otići ćeš ujutro u Makarsku, kupiti nož za klanje janjadi i svinja, i njime ćeš svome sinu prerezati grkljan. Ne boj se, kada to učiniš, na kuhinjskome će se stolu stvoriti zaklano janje, a Darka ćeš naći živog i zdravog, kako se igra na plaži, ja ću tako znati da si mi odan i moja će ruka cijeloga života nad Darkom bdjeti. Ali zapamti, moraš tako učiniti prije sumraka. Ako drukčije postupiš, tvoj sin u tvome će snu preći rub nebodera i neće doživjeti sljedeće jutro, a ti ćeš biti njegov ubojica.

Avram u svome snu nije prepoznao šejtana.

Cijelo se jutro tješio daje to samo san i da se snovi ne ostvaruju, a onda je namislio da pođe liječniku, psihijatru kojem će sve ispričati i koji će ga posavjetovati što da čini. U telefonskom je imeniku našao trojicu psihijatara u Makarskoj. Jednoga nije bilo kod kuće, drugi je prije nekoliko mjeseci umro, a treći, nekakav doktor Stamenić, rekao mu je neka dođe u ponedjeljak.

Bit će prekasno u ponedjeljak, preklinjao ga je, a doktor je zaprijetio da će zvati miliciju.

Nakon toga je otišao kupiti nož za klanje janjadi i svinja.

Vratio se u Malu Dubu, žena i dječak bili su na plaži, rekao joj je da ga boli glava i da ide u sobu leći. Tek je prošlo tri, do sumraka je ostalo još dobra tri sata.

Stavio je nož pod jastuk, legao i zatvorio oči, u nadi da će mu avet u crnome doći u san i da će je

izmoliti da mu da vremena do ponedjeljka.

Ali nije mogao zaspati. Stojе duže ležao, bio je sve budniji.

Prošlo je sedam kada je odustao. Digao se i otišao do plaže. Ženi je rekao da će odvesti Darka na

sladoled. Pojeo ih je već dva, rekla mu je. Dobro, onda će samo prošetati. Oko pola osam dječaka je potrbuške položio na kuhinjski stol, rekao mu da podigne glavu i pogleda prema vrhu kredence, jer je tamo čokolada, i zaklao ga.

Zatim je otrčao na plažu i sav izbezumljen upitao ženu gdje je Darko.

Onda je trčao nazad. Žena je trčala za njim. Našla ga je kako kleči u lokvi krvi, drži dječaka za ruke i viče: ustani sine moj, samo mi ustani sine Avramov.

Na sudu mu nisu vjerovali kad im je pričao o svome snu. Nisu mu vjerovali ni kada je priznao daje kriv, jer je zakasnio, sunce je već bilo zašlo kada je dječaku prerezao vrat.

Psijhijatri su napisali da je bio potpuno uračunljiv dok je klao vlastito dijete, a sud gaje osudio na dvadeset godina zatvora.

Ahbab moj Avram nije prepoznao šejtana, a htio je spasiti svoje dijete. Ljudi to ne razumiju i zato su ga osudili, ja razumijem, ali on od toga više nema koristi. Nego mi stoji za leđima, s metkom u cijevi i prstom na orozu, pa čeka kad ću da padnem i Bogu se pomolim, da me ubije prije nego što kažem a.

Ime mi je Dželal Pljevljak. Već četvrtu godinu ležim u Foči, u ovoj istoj ćeliji. Tri sam godine I dobro i zlo dijelio s Avramom Prodanovićem, rođenjem pravoslavcem, ali koji na svoju nesreću nije vjerovao u Boga i zato je zaklao sina rođenoga. Svega se vidi u zatvoru, svakakve nesreće i žalosti, a najmanje ljudskoga zla -iako ljudi misle da u zatvorima borave zli, ali svijet nije vidio ovakve tuge i žalosti kakva je Avramova.

Imao je mene, za utjehu i mir duševni, a onda je prije šest mjeseci, jedna li mu majka, ostao sam na svijetu.

Dijelili smo što god se moglo podijeliti. Ako bi nam za doručak priredili slaninu, ja sam svoju porciju njemu davao, jer musliman ne jede krmetinu. Onda bi ručali pileći paprikaš, a on bi, iako pravoslavci jedu piletinu, svoj tanjur gurao k meni, da ne ostanem gladan. Tako je to bilo sa nama dvojicom. Avram se sjećao Tita, i kako je bio njegov gardist. Visok i uspravan, dva metra je u njemu, stajao bi u počasnom vodu i dočekivao cara Selasija, Keneta Kaundu, Indiru Gandhi, Sirimavo Bandaranaike, Nicolaea Ceausescua, s puškom na gotovs, stamen i čvrst, na ponos maršalu pred uglednim gostima. Tito bi prošao pokraj njega, zamirisalo bi na limun, Avram je mislio daje to miris jutarnjeg čaja što gaje maršal s jovankom popio, pa na bugarsko ružino ulje, a Avramu je od tada ostalo da komunizam miriše na ruže.

Govorio mije: daje Tito živ, svega ovoga ne bi bilo. Ne bi on dao da ubijem sina. Požurio bi me da stignem prije sumraka. Ja sam potvrđivao.

On je o tom djetetu govorio svakoga dana. Koje su bile prve Darkove riječi, staje volio jesti, kako se zvala studentica Što gaje, za pedeset hiljada dinara mjesečno, čuvala dok su žena i on bili na poslu, protiv kojih je bolesti dječak bio cijepljen i šta je govorio dok bi se plašio mraka.

Zaboravljao je što mije ispričao i nakon nekoliko dana započinjao je ispočetka.

Rekao sam mu jednom, kad me je pitao, da ne želim pričati o svojoj ženi i kćeri. Nikad ih više nije spomenuo. Poštovao je moju žalost pa je pričao o sebi i svojim. Tako smo postali prijatelji.

Sve bi se u meni izvrnulo kada bi svakih deset-pet-naest dana došao do onoga kad Darka odnosi s plaže, skida stolnjak sa stola u baba Bosiljkinoj kuhinji, poliježe dječaka potrbuške na hrapavu drvenu površinu, pazi da ga kakav trn ne ozlijedi, da mu se ne zabije pod nokat, uzima nož, govori mu neka pogleda čokoladu navrh kredenca, a onda

ga jednim potezom kolje.

Ta priča svaki put bi trajala skoro cijelo popodne, ja bih se triput ledenim znojem preznojio, ali morao sam ga čuti, jer mu je trebalo da ga čujem, to gaje, nevjernika, smirivalo. Morao sam ga čuti, jer smo prijatelji.

Dok sam se Bogu molio, Avram je pazio da neko ne naiđe.

A onda se pre pola godine Avram odalečio od mene.

Prestao je da priča o sinu. Upitao sam ga zašto, a on je rekao daje to zato što ja ne pričam o svome djetetu pa zašto bi on o svome. Znao sam da to nije istina. Onda mi je rekao da više ne trebam stražariti dok on šeta zatvorskim krugom. Ubit će te, rekao sam mu. Neće, odgovorio je, puno je Srba koji će skočiti da me brane.

Niko ga nije branio, ali ga niko nije ni napadao. Došlo je takvo vrijeme da ni Avram Prodanović ni njegov strašni zločin više nikome nisu bili važni. Postao je staklo kroz koje se može gledati ravno u sunce. Crno staklo.

Rekao mi je da više ne klanjam u njegovoj ćeliji, da mu, rekao je, ne bih navlačio baksuz i crnu

magiju. Možda mu se, rekao je, zbog nekoga Muslimana i dogodilo da ubije sina. Nego neka idem u zahod pa neka se u zahodu molim svome Bogu.

I prestao je spominjati Tita.

Početkom aprila novije upravnik odlučio da će od sada Avram biti moj čuvar. Naredio mu je da pazi na mene, a moj ahbab Avram navukao je na sebe nekakvu rezervističku uniformu, ukrstio preko prsa redenike od puškomitraljeza, kao Orson Welles u nekom partizanskom filmu, nabio je šubaru na glavu, a na šubari kokarda.

I takav me sad čuva.

Ime mi je Dželal Pljevljak. Nisam jablan, nemam korijenje da me uspravnog drži, i ne znam koliko još dugo mogu ovako da stojim. Moj prijatelj Avram,

osjećam, ovoga puta neće uzmaknuti, nego će čekati sve dok se ne srušim. A onda će mi pucati u potiljak.

Danas je, koliko mogu da sračunam, petak. Stojim, Šutim i slušam hutbu. Posljednju koju sam čuo u Skenderpašinoj džamiji u Livnu, izgovorio je naš dobri imam Ismet

Krčo. Važio je na koji način nevjerniku treba čestitati njegov praznik, u kojem trenutku mu se obratiti I pružiti desnicu ruku, koga čestitavajući poljubiti u obraz, ujedan pa u drugi, a koga ne. Džamija je bila praznija nego inače, nas šestorica ili sedmorica, među kojima sam ja bio daleko najmlađi, a Krčo nam kazuje nešto što se i djeci samo jednom kaže, prije nego što ih se prvi puta same pusti van kuće.

Zima je, ja ga slušam, a oko srca mi toplo.

Poslije odlazim na stanicu, čekam autobus koji će prema Fatumima. Sretan sam i slobodan, drugih briga nemam, osim jedne sitne: hoće li danas u smjeni biti Ergin Zovko, kojega znam i za kojega mi i Osman kaže da je uslužan i stat će gdje god putnicima treba, ili će me dopasti Mustafa Efendić, koji staje samo tamo gdje mu piše u voznome redu, pa ću pet kilometara pješački do Fatuma?

Potrefe se takvi dani u životu, da čovjek drugih briga osim takvih nema.

I bi Zovkina smjena.

Autobus poluprazan, dvije žene, ne znam ih, idu do Kamenskog, dočekuju brata, mornara, vraća se nakon dvije godine s mora; neki stariji čovjek, ne znam ni njega, s lovačkim šeširićem na glavi, sjeda odmah iza vozača, rastvara Sportske novosti i naglas mu čita, u nedjelju je, biva, neka važna utakmica; mlada žena s blizankama, ja sam joj pomogao unijeti stvari u autobus, priča mi da ih vodi očnome doktoru u Split, razroke su, kaže, trebat će operacija, to je nasljedno, kaže, i nju je operiralo kad je bila kao njih dvije, oči joj je rezao doktor čavka u Sarajevu, slavni doktor čavka,

kojemu su dolazili iz cijeloga svijeta, i Japanci su mu dolazili, išlo mu se kao što se danas ide Gospi u Međugorje, govori, ali prođoše i ta vremena, nema više čavke, govori mi mlada majka, zabrinuta za oči svojih curica; jedan čovjek srednjih godina, ni visok, ni nizak, ni lijep, ni ružan, takav da ga zaboravim svaki put kada na drugu stranu okrenem glavu, i onda ga se sjetim čim opet pogledam u njegovom pravcu, ili je nečiji špijun, il' šejtan, il' neki nesretan čovjek.

Sjedim u dnu autobusa, na sećiji, i sve ih gledam u potiljke. Djevojčice izviruju između sjedala,

okreću se prema meni, a oči im letaju na sve strane, bježe kako se trese autobus, kao da plove po

ulju. Kada ih duže gledam, spopadne me mučnina, pomislim da ću povratiti, ali im se onda nasmijem, namignem, a one se tada posrame i pobjegnu, ne vidim kako im letaju oči i više mi nije muka. čovjek s lovačkim šeširićem čita sastave timova koji će u nedjelju izaći na teren, od imena do imena sve je glasniji, na kraju više:

Sarajevo! đurković, D. Božović, Radeljaš, Janjoš, Jozić, Hadži-begić, Smajić, Vukičević, Musemić, B. Božović i Merdanović.

Željezničar! Sujica, Berjan, Ivanović, Skoro, čapljić, čilić, Bahtić, Odović, Paprica, Baždarević i Grabo.

Sudija

Vlajić iz Beograda.

Bit će to četrdeset šesti susret vječitih rivala, očekuje se puno Koševo, lijepo i sunčano vrijeme, temperatura preko dvadeset pet. Niko se ne ruga i ne smijulji, čini se kao da svi pažljivo slušaju, djevojčice su se sasvim umirile.

Nema ih.

Vozač klima glavom, svako malo obodri starca sa šeširićem - čitaj ti, samo čitaj, ja vozim i slušam! - on se okreće prema dnu autobusa, da ga i drugi čuju, da im se nakloni i pokaže kako i za njih čita, a ja shvaćam, tek sada shvaćam, da u rukama drži stare novine, od prije pet-šest godina, i da ne primjećuje kako je u njegovoj priči juni, a oko nas je zima, prvi je januar 1988, godina je počela s izvještajima davnih ljetnih utakmica.

Ljudi, nemojte se ljutiti, okreće se prema nama šofer, komšija iz Fatuma, Ergin Zovko, vozim ga u Split u starački dom. Otkako gaje jesenas pogodio moždani udar, više ne zna za sebe. Grabi stare novine, a onda živi u onom danu koji na novinama piše. Jednom je na tavanu našao zagrebački Jutarnji list od 1939. Cijeli mi dan probijao uši kako je Njemačka napala Poljsku i kako bi valjalo poći u Zagreb i upitati predsjednika Mačeka što da se radi, da li da pakiramo stvari i bježimo u Ameriku.

A starac se samo smijesi, pa nam namiguje, okreće se zatim prema Erginu, i rukavom mu briše suzu s obraza.

Kasnije mu, pri silasku s autobusa, šakom stežem rame, kažem mu da će sve biti dobro, ja svoga

oca nisam ni zapamtio, a on odgovara:

Hvala.

Iako ne znam za šta mi se zahvaljuje.

Dok idem prema Osmanovoj kući, mislim o tome kako će se Ergin Zovko, nakon što oca smjesti u starački dom, večeras sam vraćati iz Splita. Eto, što ti je život.

I tu me prvi put uhvati tuga.

Pred kućom nema nikoga.

Ispred vrata razbacane cipele, dvije-tri kokoši kljucaju u blatu, susjed Zovko stoji naslonjen na svoju ogradu i gleda avion koji se spušta prema horizontu - ma, gledaj ga molim te, leti kao da će se zabiti u brdo, a svaki

put ga preleti! - uz njega sedmogodišnji dječak, unuk koji je došao iz Njemačke na božićne praznike i ne govori naš jezik.

Dobar dan, komšija, vičem prije nego što pokucam na vrata.

On mahne prema meni, ne spušta pogled s aviona. Mubera mi otvara vrata, lice joj je oteklo kao da su je, Bože mi prosti, izbole pčele. Staje bilo, pitam, i smijem se.

Ni sam ne znam zašto se smijem. Tako mi, eto, došlo. Kuća vonja na rakiju.

Murat kleči na podu, ispred njega je limeni lavor, i povraća.

Okolo su djeca. Svi šute, samo me gledaju, širom otvorenih očiju. I zaostali Ilijas me gleda,

sakriven u dovratku. Pitam ih staje bilo, i opet niko ne progovara.

Ljudi, šta vam je! Murat se napio, pa šta, nije kraj svijeta, govorim.

Jest, Boga mi dragoga, Dželale, kraj je svijeta, kaže Mubera i plače.

Murat diže glavu od lavora i gleda u mene.

Gleda me isto kao što me gledaju njegova djeca. Nije on veće pameti od njih. Samo ga patnja koju osjeća i zlo što iz patnje nastaje razlikuju od djece.

Dobro, hoće li mi već netko reći?

Pošao sam do Livna da probam volgu, govori Murat, a glava me boljela od sinoć, od dočeka, pa

sam svratio kod Esada na po jedno. Stigao je jučer iz Njemačke, dugo se nismo vidjeli, pa da porazgovorimo kao ljudi. Velim, klin se klinom izbija, neće mi to jedno naškoditi.

Ali ne bijedno? Ne bi, brate Dželale.

I onda si na povratku skršio volgu? Neka, samo neka je živa glava.

Litru i po viskija smo popili dok si ti bio na džumi. Puno je to.

Jest, puno je. Htio sam da te dočekam ispred džamije, pa da te vozim u Fatume, ali sam okasnio.

Zato sam žurio. I onda si skršio volgu? Nije važno, neka je živa glava. Kad se rastrijezniš sve će se zaboraviti. Ubio sam neke ljude.

Kakve ljude, jadna ti majka?

Muškarca i ženu, koliko sam vidio. I dječja kolica sam ubio, i ono stoje bilo u kolicima. Pa sam se uplašio, stavio sam nogu na gas i evo me sad tu. Trebao bih se prijaviti, a strah me. Rekoh, neka se oprostim sa ženom i djecom. Sami će mi ostati.

Murat plače, niz obraze mu teku krupne djevojačke suze. U do vratku, iza njegovih leđa, plače Ilijas, kao da je samo čekao da ne plače sam.

Rekoh, ljudi nemojte se brinuti.

A ne znam zašto im to govorim, kako da se ne brinu, ali mi je srce i dalje čisto i vedro. Ne mislim na one koje je Murat pokupio volgom. Ne znam za njih, nikada ih nisam sreo, takva im je bila sudbina.

Ako ih je baš Murat pokupio.

Ja sam slobodan, kažem, ja ću to s ljudima riješiti, a ti rješavaj s dragim Bogom, u tome ti, brate moj, ne mogu pomoći.

On me samo gleda, Mubera me gleda, ne shvaćaju.

Ti imaš djecu, govorim mu, i imaš ovu ženu s kojom trebaš naći mir, a ja sam slobodan da te odmijenim i da to riješim s ljudima. Učinilo ti se, govorim mu, od puno rakije ti se učinilo da si ti ubio te ljude. Nisi ti nego sam ja.

Ovo će mi biti najteže, govorim mu, da bi ipak znao i upamtio da mi je nešto dužan, pa da dug vraća tako što će biti dobar prema ženi i djeci.

Ovo će mi biti najteže, i otvaram kredenac - iza stakla je njegova vojnička slika, slikao se u Tašmajdansko-me parku, nakrivio titovku i smije se - i vadim prvu bocu koja mi se našla pod rukom.

Mislim: Bog će mi oprostiti i dok na dušak ispijam bocu rakije, vidim Osmana, stoji na vratima i gleda me užasnuto.

Ubio sam ljude, govorim mu dok izlazim iz kuće. Više ga nisam vidio.

Ime mi je Dželal Pljevljak. Govorim da ne poludim ili da, ne daj Bože, ne pomislim da sam neki koji nisam. Ubio sam čovjeka, ženu i njihovu blizančad. Ubio sam ih na pravdi Boga, bio sam pijan. Stojim, a noge ne osjećam, gledam u prozor, slušam Drinu kako huči, pucjavu u daljini, rat u kojemu će mnogi izginuti, i žao mi onih koji su imali za što i za koga da žive. Sretan sam čovjek, jer se i sad Bogu molim, i jer mi je za leđima onaj kojeg dobro znam, Avram Prodanović, prijatelj.